

KRONIKA²⁰²² 70

IZREDNA ŠTEVILKA

IZ ZGODOVINE EPIDEMIJ

70
2022

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

Iz zgodovine epidemij

Uredila:

Barbara Šterbenc Svetina

Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2022, letnik 70 – Iz zgodovine epidemij (izredna številka)

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkel (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

15. decembra 2021

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič, Andrej Svetličič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajšar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;
Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Hinko Smrekar: Kuga / The Plague, 1917.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

616-036.22(497.4)(091)(082)

IZ zgodovine epidemij / uredila Barbara Šterbenc Svetina, Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič, Andrej Svetličič - angleščina]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2022. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 70, izredna št.)

ISBN 978-961-6777-29-2

COBISS.SI-ID 92720387

KAZALO

Barbara Šterbenc Svetina, Katarina Keber:	Predgovor	5
Urška Bratož:	Preprečevanje črnih koz v Avstrijskem primorju.....	7
Luka Hekič:	Poročanje časopisja o epidemiji črnih koz na Kranjskem v letih 1873–1874	19
Monika Kropej Telban:	Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu.....	27
Boris Golec:	Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo	41
Katarina Keber:	Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi.....	79
Katarina Keber:	Epidemija v šolskih klopeh. Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru	93

Barbara Šterbenc Svetina, Katarina Keber:	Foreword	104
Urška Bratož:	Smallpox prevention in the Austrian Littoral	105
Luka Hekič:	Newspaper reporting on the smallpox epidemic in Carniola in 1873–1874.....	119
Monika Kropej Telban:	Folktales about the Plague and Healing Practices against It in Narrative Folklore.....	127
Boris Golec:	Plague Epidemics in Lower Carniola between Tradition and Reality.....	141
Katarina Keber:	Carniola's Defense Mechanism for Protection against the First Cholera Epidemic in Europe	183
Katarina Keber:	Epidemic on school benches. A case of Spanish flu in 1918 central Slovenia	197

PREDGOVOR

Po dobrem letu in pol, ko spremljamo razvoj epidemije novega koronavirusa in njenega obvladovanja, se v slovenski družbi občuti obup nad dolgo trajajočo situacijo, ki nam onemogoča živeti življenje, kot smo ga imeli pred epidemijo. V delu prebivalstva se pojavljata nerazumevanje virusa, ki bolezen covid-19 povzroča, in dvom v znanost. Soočamo se z neodobranjem zaščitnih ukrepov in premajhnim deležem cepljenega prebivalstva.

Ne glede na to, je epidemija z raziskovalnega vidika edinstvena priložnost, ko lahko raziskave zgodovine zdravstva in epidemij dobijo primerjavo »v neposrednem prenosu, od blizu« z novodobno epidemijo. Je priložnost za pregled nad tem, kako so se z epidemijami spoprijemale oblasti in družba v preteklosti, saj lahko primerjamo ukrepe, odzive ljudi nanje in tudi življenje v postepidemičnem obdobju. Spoznanja teh raziskav nam lahko pomagajo v razumevanju sedanjosti.

Revija *Kronika* je redno namenjala pozornost zdravstveno-zgodovinskim temam. Izpostaviti velja nekaj starejših, vidnejših člankov, ki obravnavajo epidemije v zgodovinskem kontekstu. Že v petdesetih letih 20. stoletja je Majda Smole pisala o kugi na Kranjskem v 16. stoletju, Ema Umek pa o kugi na Štajerskem med letoma 1679 in 1683, v šestdesetih letih je izstopal članek Olge Janša-Zorn o epidemiji kolere na Kranjskem leta 1855, sedemdeseta leta pa

je v tem pogledu zaznamoval članek Petra Vodopivca, ki je obravnaval epidemijo črnih koz na Kranjskem in v Ljubljani v letih 1873 in 1874.

Pričujoča izredna številka *Kronike* je med drugim tudi poizkus, da spoznanja stroke o zgodovini epidemij ponudimo širši javnosti v branje in razmislek ter tako širimo znanje za boljše spoprijemanje z današnjo epidemijo. V sodelovanju z raziskovalkami in raziskovalci, ki so se podobnih tem že lotevali, so nastale tri nove raziskave, dve obravnavata epidemije črnih koz v 19. stoletju v Avstrijskem Primorju in na Kranjskem, ena pa raziskuje zdravilne prakse v zvezi z epidemijo kuge v ljudskem izročilu. Da bi znanje še podkrepili in zbrali na enem mestu, v pričujoči številki ponovno objavljamo tri članke, ki so že izšli v *Kroniki* v preteklih letih in se dotikajo obravnavane tematike – kužnih epidemij na splošno, epidemije kolere in španske gripe. Prav vse tokrat objavljene raziskave pa obravnavajo načine, kako so epidemijo skušale zamejiti oblasti in kako se je z njo spopadalo prebivalstvo. Ker je tematika tako zelo aktualna v svetovnem merilu, smo se odločili, da prispevke v celoti objavimo tudi v angleškem jeziku in svoje znanje posredujemo tujim strokovnjakom ter vsem ostalim, ki bi jih tematika morebiti zanimala.

Barbara Šterbenc Svetina in Katarina Keber

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 616.912:615.37(439.5-13)"18"

Prejeto: 8. 7. 2021

Urška Bratož

dr., znanstvena sodelavka, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper
E-pošta: urska.bratoz@zrs-kp.si

Preprečevanje črnih koz v Avstrijskem primorju

IZVLEČEK

Članek obravnava vakcinacijo kot ključno profilakso pri črnih kozah, ki je bila v habsburških deželah v uporabi od začetka 19. stoletja. Analiza kvantitativnih podatkov za območje Avstrijskega primorja (zlasti Koper in Trst) nakazuje na obsežnost in pogostost epidemij črnih koz tudi v drugi polovici 19. stoletja, kar odpira vprašanja o obsegu izvajanja teh profilaktičnih ukrepov, pa tudi o odzivnosti prebivalstva na pozive k cepljenju. Država je z regulativi skušala doseči čim večjo razširjenost te prakse, vendar pa so jo še dolgo po njeni uvedbi spremljali različni predsodki. Zato so s pozivi prek različnih komunikacijskih kanalov oblasti, Cerkev in znanost skušali prebivalstvo ozavestiti o potrebnosti cepljenja. Ključnega pomena je bila tudi revakcinacija, saj cepljenje z govejimi kozami ni zagotavljalo trajne imunosti, vendar pa je bilo njeno izvajanje še bolj omejeno.

KLJUČNE BESEDE

črne kozе, vakcinacija, Habsburška monarhija, Avstrijsko primorje, Koper, Trst, 19. stoletje

ABSTRACT

SMALLPOX PREVENTION IN THE AUSTRIAN LITTORAL

The article discusses vaccination as the key smallpox prophylaxis, used in the Habsburg provinces from the beginning of the nineteenth century onward. The analysis of quantitative data for the Austrian Littoral (particularly Koper and Trieste) also points to the scope and frequency of smallpox epidemics in the second half of the nineteenth century, which raises questions concerning the extent to which these prophylactic measures were implemented and the population's willingness to heed the calls for immunization. By creating a regulatory framework, the state sought to attain the maximum possible prevalence of this practice, which nevertheless remained the target of various prejudices for a long time to come. The authorities, the Church, and scientists therefore sought to heighten the popular awareness on the need for immunization through a range of communication channels. Because cowpox vaccination failed to ensure lasting immunity, revaccination was of crucial importance, but its implementation was even more limited.

KEY WORDS

smallpox, vaccination, Habsburg Monarchy, Austrian Littoral, Koper, Trieste, nineteenth century

Uvod

Eno pomembnejših vprašanj, povezano z nalezljivimi boleznimi, je tudi v preteklosti bilo, kako jih je mogoče preprečiti. Če so bili pri nekaterih bakterijskih okužbah (zlasti koleri, pa tudi griži, trebušnem tifusu ipd.) potrebni drugačni ukrepi, na primer v obliki higienizacije, ki je razmah in organizirano obliko doživela prav v 19. stoletju, ter socialnih mehanizmov, ki so skušali omiliti posledice teh epidemij pri socialno šibkejšem (in hkrati bolezensko bolj ogroženem) prebivalstvu, je bila profilaksa pri črnih kozah¹ tako rekoč vsesplošna in sistemska – cepljenje. Z variolizacijo in nato vakcinacijo, ki sta se uporabljali kot preventiva pri črnih kozah, se začenja zgodovina cepljenja, ko je »praktična medicina prehitela teoretična odkritja«² za kar celo stoletje, preden so bili odkriti virusi in se je oblikovala imunologija. V 18. in 19. stoletju je bilo tej bolezni prav z vidika preventive posvečene veliko medicinske pozornosti, tako zaradi razsežnosti njenega pojavljanja kot zaradi ogrožanja zdravja – zlasti otrok, a tudi odraslih.

V prispevku³ želimo predstaviti nekatere podatke o izvajanju vakcinacije v 19. stoletju ter določene družbene diskurze, ki so v tistem času obkrožali to prakso ter jo umeščali v kontekst skrbi za dobrobit prebivalstva. Obenem skušamo prek drobcev kvantitativnih podatkov (na primerih Trsta kot ključnega epidemičnega žarišča in bližnjega Kopra, ki je ravno tako občutil posledice) ugotavljati na eni strani obseg pojavljanja varirole, na drugi pa domet cepljenja.

Epidemije varirole v drugi polovici 19. stoletja

Dolga navzočnost varirole v evropskem prostoru je botrovala temu, da so (črne) kozе⁴ sčasoma postala

le del kolektivne zavesti in strahu, posredno pa tudi širših diskurzov o varovanju otroškega zdravja,⁵ tudi v okviru populacijske politike, ki si je prizadevala za številčno rast prebivalstva. Kozе so bile tudi pogosta spremljevalka drugih epidemij, na primer kolere (denimo v letih 1873⁶ in 1886)⁷ in influence – »španske gripe«⁸ leta 1918,⁸ v določenih obdobjih pa so se pojavljale zgolj sporadično.

Večja epidemija koz, ki jo je sprožila francosko-pruska vojna, je izbruhnila v 70. letih 19. stoletja,⁹ ko je bilo v veliki meri prizadeto prav Avstrijsko primorje, zlasti Trst. Ta je, kmalu potem, ko so kozе prodrle v Avstrijo, postal drugo žarišče okužb (umrlih za kozami na 10.000 prebivalcev naj bi bilo kar 72,2,¹⁰ v Istri pa 18,3); leto zatem je epidemija dosegla vrh na Goriškem in Gradiščanskem (7,6 umrlih), leta 1874 pa na Kranjskem (51,1) in v nekaterih drugih deželah.¹¹ V zadnji četrtini 19. stoletja se je variola v Trstu, kakor bomo videli v nadaljevanju, pojavljala v več epidemičnih valovih, z zgolj krajšimi prekinitevami.

Ena od podrobnejših dostopnih zdravstvenih statistik, ki priča o pojavljanju bolezni v mestu,¹² temelji na podatkih o številu s kozami okuženih pacientov, ki so (bodisi zaradi hude oblike koz bodisi zato, ker niso imeli drugega zatočišča, saj so večinoma prihajali iz revnejših mestnih četrti) pomoč poiskali v mestni bolnišnici, in ne zajame celotne slike pojavljanja bolezni med prebivalstvom. Čeprav je bilo prijavljanje koz kot ene od nalezljivih bolezni (po leg škrlatinke, davice, vsakršnega tifusa, kolere, griže, ošpic ter oslovskega kašlja) po zakonu iz leta 1870 obvezno,¹³ ostaja dejansko število okuženih vprašljivo. Če kljub temu opazujemo numerične podatke, ki so na voljo, sledimo več valom pojavljanja koz samo v zadnji četrtini 19. stoletja. Leta 1872 je bilo število obolelih, ki jih je beležila bolnišnica v Trstu, najvišje

¹ Črne kozе (*variola*) so nalezljiva virusna bolezen, ki se prenaša zlasti s kašljanjem in kihanjem, širi pa se tudi s (tesnejšim) neposrednim stikom s telesnimi tekočinami in predmeti okuženih. Simptomi vključujejo visoko vročino, utrujenost, splošno slabo počutje, bruhanje ipd., pozneje pa se razvijejo rdeči izpuščaji oziroma mehurčki, najprej po obrazu, rokah in nogah (a tudi na sluznici), nato pa tudi po trupu. V tej fazi je bolnik najbolj kužen. Po nekaj dneh vročina pade, izpuščaji preidejo v bunčice, nato pa v ugreznjene mehurčke z rdečim kolobarjem. Izpuščaji so sprva napolnjeni s prozorno tekočino, nato postanejo gnojni, po nekaj dneh pa se spremenijo v kraste, ki se počasi posušijo in odpadejo ter za seboj običajno pustijo opazne brazgotine. Bolnikovo splošno stanje se postopoma izboljša, v nasprotnem primeru pa lahko vodi v smrt (prim. Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 10; Kiple, *The Cambridge world history*, str. 1008–1012).

² Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 602.

³ Raziskava je bila delno financirana iz raziskovalnega projekta ARRS J6–1800 ter programa P6–0272.

⁴ Ljubljanski zdravnik F. V. Lipič je v prvi polovici stoletja opozarjal, da je med prebivalstvom razširjeno enotno poimenovanje tako za goveje, človeške kot nepravne kozе (oziroma varicello; pri slednji gre za norice) (Lipič, *Topografija*, str. 209). De Manussi iz tržaške bolnišnice pa je kozavost ločeval – čeprav priznava, da je kategorizacija včasih težka – na »vaioloide« (blažja oblika koz), »vaiolo vero« (prave kozе z

dobro razvitimi pustulami ter »gnojno vročino«), »vaiolo conflente« (obilen izpuščaj in zlivajoče se pustule), »vaiolo emorragico« (krvavitve znotraj petehij) ter »purpura vaiolosa« (kadar ni papul ali pustul, temveč izjemno veliko petehij na koži ali sluznici, s hudimi krvavitvami v različnih organih), medtem ko varicelle ne uvršča v svojo statistiko (De Manussi, *Cenni*, str. 14–15).

⁵ O tem gl. Bratož, *Bolni otroci*.

⁶ Tega leta je v Trstu za kolero zbolelo 620, umrlo pa 351 ljudi (Bratož, *Bledolična vsiljivka*, str. 309). Glede na to, da istega leta izstopa zabeleženih skromnih 10 primerov koz ob sicer izredno visokih številkah (med 300 in 900 primeri) v dveh letih pred in po tem, je mogoče domnevati, da je bil določen delež kozavih bolnikov pripisan obolevnosti s kolero, ker sta se obe okužbi morda prekrivali ali pa je bilo beleženje manj dosledno.

⁷ Kolera je v Trstu terjala 560 smrtnih žrtev med 900 obolelimi (Bratož, *Bledolična vsiljivka*, str. 309).

⁸ Gl. Bratož, *Vojna, lakota*, str. 27.

⁹ Kramar, *Epidemije*, str. 110.

¹⁰ A ga ni dosegel niti Dunaj z 52,7 umrliimi na 10.000 prebivalcev.

¹¹ Prinzing, *Epidemics*, str. 275.

¹² De Manussi, *Cenni*.

¹³ Gl. Bratož, *Bledolična vsiljivka*, str. 189.

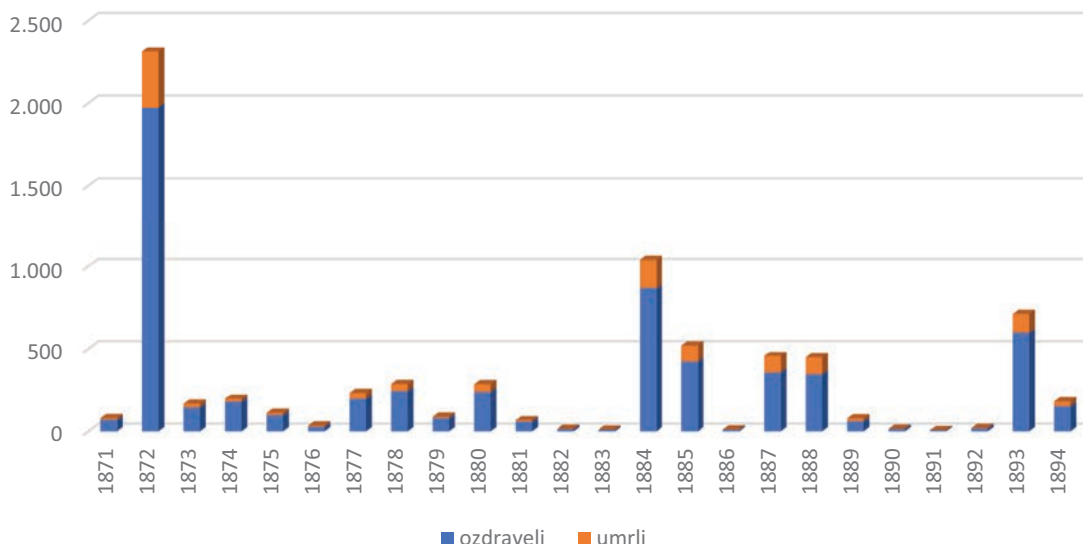

Tabela 1: Epidemije koz v Trstu po podatkih mestne bolnišnice (vir: De Manussi, Cenni).

(1.973),¹⁴ bolezen pa se je v manjši meri pojavljala še do leta 1880. Do porasta števila okužb je prišlo leta 1884 (867), pri čemer bi lahko konec epidemije določili šele 4 leta kasneje, vmes pa se je kozam pridružila epidemija kolere (kar bi lahko botrovalo manj vestnemu beleženju okužb). Nov vrh je pojavljanje koz doživelo leta 1893 (597) v skoraj dve leti trajajoči epidemiji. Mortaliteta se je po teh podatkih gibala med 17 in slabimi 30 odstotki.¹⁵

Tudi v koprskem okraju je večja epidemija izbruhnila v letih 1872–73; podatki iz Kopra (čeprav ni natančno razvidno, kateri časovni interval je v statistiki zajet)¹⁶ pričajo o tem, da je za kozami tedaj zbolelo 314, umrlo pa 44 oseb. Veliko (skupaj s pazniki okrog 20 %) okuženih je bilo zapornikov v kaznilnici, ki pa so bolezen večinoma uspešno preboleli (umrlo jih je 5,8 %). Slaba polovica okuženih je bila kmetov, ki so v mestu prevladovali, med njimi pa je bila umrljivost kar 18,7-odstotna.¹⁷

Pojavljanje koz v Kopru v zadnjih desetletjih 19. stoletja, kakor ga beležijo matične knjige, je bilo ome-

jeno na manjše število smrtnih primerov; opazneje se je bolezen pojavila v obdobju od konca leta 1884 do prvih mesecev leta 1885, ko naj bi v Kopru umrlo 6 oseb (od tega 3 otroci), ter od konca 1887 do začetka 1888, ko je umrlo 7 oseb (med njimi 3 otroci).¹⁸

Cepljenje skozi regulative in družbene diskurze

Zdravje otrok je bilo tako ob pojavu koz deležno še posebne pozornosti; tudi v kontekstu populacijske politike, ki je spodbujala razvoj medicine¹⁹ in profilakse, v tem okviru pa je bilo v ospredju predvsem preventivno ravnanje,²⁰ s cepljenjem na čelu. Nekatere razprave²¹ so izrecno poudarjale, da revščina sicer res vpliva na slabšo reprodukcijo, a da je mogoče na rast prebivalstva posredno vplivati tudi z zdravstveno preventivo, ki podaljšuje pričakovano življenjsko dobo oziroma zmanjšuje otroško umrljivost, kar je posebej veljalo prav za cepljenje proti kozam. Učinek cepljenja, ki bi se poznal z zamikom, pa bi bilo seveda tudi preživetje večjega števila otrok do tiste starosti

¹⁴ Drugi podatki, ki jih je dobilo tržaško namestništvo, navajajo naslednje, verjetno realnejše številke; med začetkom oktobra 1871 in začetkom aprila 1873 je bilo v mestu 2.634 okuženih, od tega 565 smrtnih primerov (gl. Scartabellati, *Visibili nemici*, str. 534); prim. še podatke Pinguentini, Cronache, str. 40, ki navaja v celotni epidemiji kar 4.839 obolelih in 893 umrlih, opira pa se na mesečno statistiko, objavljeno v časopisu *Il Cittadino*. Njegova vrednost se sicer tudi bolj sklada z oceno števila umrlih na 10.000 prebivalcev, ki jo podaja Prinzing, *Epidemics*, str. 275, medtem ko uradne državne statistike (gl. Vodopivec, *Črne kozе*, str. 92) samo za leto 1872 navajajo 923, v naslednjem letu pa še 53 smrti zaradi koz.

¹⁵ De Manussi, Cenni; prim. *Resoconto sanitario*.

¹⁶ Po registru okuženih (SI PAK KP 7, t. e. 110, 1872, Elenco dei colpiti, risanati e morti dal vajuolo) se je prvi primer bolezni pojavil že v začetku leta 1872, največji porast števila okužb pa je bil dosežen septembra, vendar so se primeri bolezni pojavljali še vse do pomladi naslednjega leta.

¹⁷ SI PAK KP 7, t. e. 110, a. e. 2122.

¹⁸ ŠAK, mrliška knjiga (Koper), 1875–1899.

¹⁹ V okviru tega je treba razumeti tudi izoblikovanje in razvoj pediatrije; gl. Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 342 in 255.

²⁰ Vendar gre dodati, da so – pred znanstvenimi odkritji, ki so vsaki bolezni pripisala specifičnega povzročitelja in etiologijo – koze skušali preprečevati podobno kot druge nalezljive bolezni, pri katerih je socialna komponenta veliko izrazitejša (na primer kolera, tifus ...), med drugim s higienizacijskimi ukrepi, zlasti v revnejših mestnih četrtih. Tako so tudi iz Trsta leta 1872 poročali, da so koze močno prisotne prav v revnejših predelih, kjer so ljudje nevarno nagnjeni in se okužba še lažje širi, zato bi bilo treba pripraviti provizorične prostore za njihovo premestitev (Pinguentini, Cronache, str. 37 in 41; prim. Scartabellati, *Visibili nemici*, str. 533; za Ljubljano gl. Vodopivec, *Črne kozе*, str. 96). Ravno tako so v Kopru istega leta veliko pozornosti posvetili čiščenju javnih površin, dezinfekciji in nadzoru nad prostorsko higieno (gl. SI PAK KP 7, t. e. 110, *Protocolli della Commissione sanitaria*, 1872).

²¹ Mascherpa, *Sulla Vaccinazione*, str. 110–113.

(od 15 do 20 let dalje), pri kateri bodo »koristnejši za družbo« oziroma državo (delo, vojska ...).²²

Prva cepljenja proti kozam (inokulacija/variolizacija) so se začela že konec 18. stoletja; pri tem postopku²³ so v kožo cepljenega na obeh nadlahteh vnesli virus *človeške* varirole. Cepljenje je kot razsvetljenski medicinski dosežek²⁴ pomenilo zmago slavje razuma in človekovo obvladovanje narave ter posledično bolezní.²⁵

Variolizacija pa je, čeprav je zagotavljala doživljenjsko imunost, pomenila nevarnost za manifestacijo hude ali celo smrtno oblike koz. Obenem je lahko bila cepljena oseba med prebolevanjem reakcije na cepljenje tudi sama vir okužbe.²⁶ Kmalu po letu 1798, ko je angleški zdravnik Edward Jenner (ponovno) odkril in izpopolnil vakcinacijo (cepljenje z govejo vakcino),²⁷ so zdravniki postopoma prešli na ta postopek, pri katerem je sledila blažja oblika obolenja.²⁸ Ta način sicer ni prinesel trajne imunosti, zato je bila – a tega Jenner še ni vedel – po največ 10 letih potrebna revakcinacija.

Na Slovenskem je bila vakcinacija uvedena v začetku 19. stoletja – na Kranjskem in Goriškem leta 1801 po zaslugi Vincenca Kerna in Antona Muznika,²⁹ verjetno v istem času pa tudi v Istri.³⁰ Cepljenje proti kozam je podpirala že prva avstrijska oblast,³¹ obvezno cepljenje pa so na območju Ilirskih provinc uvedli Francozi.³² V času vnovične nadvlade Avstrijskega cesarstva je bilo v 20. letih 19. stoletja

predpisano cepljenje z navodili,³³ urejali pa so ga posamezni deželni zakoniki.

Menjave oblasti so sicer prinesle določene spremembe pri regulativnih in izvajanju te preventivne prakse; tako so se denimo leta 1860 ob birokratizaciji postopkov, ki so jo v Lombardiji v prvih desetletjih 19. stoletja uvedle avstrijske oblasti (s čimer naj bi prišlo do tega, da cepljenje ni bilo zgolj filantropska naloga, temveč predvsem breme zdravnikov), kritično obregnile te vrstice v »slovarju javnega zdravja«: »Medtem ko je bilo cepljenje v času Kraljevine Italije, ko je bil generalni direktor [pionir vakcinacije v Italiji Luigi, op. a.] Sacco, naloga čiste filantropije, ki so si jo pobožne, ugledne osebe vseh slojev, zbrane v deželnih odborih, zadale kot skrbno in versko obveznost ter jo izpolnile v veliko korist za prebivalstvo, je takoj, ko ji je avstrijska vlada dovolila vstopiti skozi vrata birokracije, izgubila ves ugled človekoljubja, zaradi katerega je bila sprejeta in zaželená, saj so morali ti koristni odbori prepustiti mesto občinskim deputacijam. Tako je to postalo težko breme za zdravnike cepitelje, na katerih pleča je padla vsa odgovornost ne le za poseg, ki so ga morali opraviti, temveč tudi za njegov izid, ki so ga morali preveriti v skoraj vseh primerih.«³⁴

Avstrijski zakon, izdan 13. novembra 1821, je centraliziral prakso cepljenja, saj naj bi bilo to pod nadzorom vlade,³⁵ zdravniki pa so morali za izvajanje postopka pridobiti dodatno potrdilo. Da bi lahko oblasti vsaj do določene mere nadzorovale uspešnost te sistematične preventive, je bilo v zakonu med drugim določeno, da je koriščenje določenih socialnih mehanizmov pogojeno s cepljenjem; brez tega niso smeli nobenega najdenčka predati dojljam, ravno tako necepljenih niso sprejemali v sirotišnice ter druge javne in zasebne ustanove. Prav tako je bila vsakemu, ki ni bil cepljen (ali ni z brazgotinami dokazal, da je prebolel črne kože po naravni poti), odrečena podpora, pokojnina ali štipendija. Dobrodelne ustanove niso smele dajati podpore tistim staršem, ki niso dokazali prebolelih koz ali predložili potrdila o

²² Prav tam, str. 103. Tu gre dodati, da kože niso povzročale zgolj preštevilnih smrti, temveč so lahko imele za posledico tudi slepoto ali so človeka kako drugače pohabile, da ni bil dela zmožen.

²³ Med svojo zdravniško prakso ga je nazorno opisal zlasti goriški zdravnik Anton Muznik, ki je beležil tudi klinična opažanja ob izvedbi postopka na nekaj plemiških otrocih (Muznik, *Goriško podnebje*). O variolizaciji na območju Istre gl. zlasti Cigui, *Le origini*, str. 265–295.

²⁴ Foucault prav v cepljenju proti kozam vidi nov tip družbeno-političnega odziva na epidemije. Po njegovem mnenju kože pomenijo »interveniranje« države, zlasti s preventivo, ter podarek na varnosti in javnem zdravju (gl. Thacker, *The Shadows*).

²⁵ Prim. Muznik, *Goriško podnebje*, str. 243; Schrom Dye in Smith, *Mother Love*.

²⁶ Gl. Kiple, *The Cambridge world history*, str. 1008–1012; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 245.

²⁷ Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 403–404.

²⁸ V začetku so, tako beremo v italijanskem Slovarju javne higiene iz leta 1860, pri vakcinaciji uporabljali metodo z majhnim rezom v kožo (na zgornjem zunanjem delu roke), v katerega so vnesli cepivo, kasneje pa je bila pogostejše v uporabi »punktura«, pri kateri so uporabili jekleno lanceto ali zgolj šivanko. Večinoma so aplicirali tekočo vakcino – bodisi z roke na roko bodisi iz živalskih pustul –, suho vakcino (posušene kraste) pa je bilo treba najprej raztopiti v mrzli vodi na stekleni ploščici (*Dizionario di igiene pubblica*, 1860, str. 785–793).

²⁹ Gl. Zupanič Slavec, *Goriški medicus*, str. 225; Borisov, *Zgodovina medicine*.

³⁰ Gl. tudi Bratož, *Cepljenje proti kozam*.

³¹ Prim. Brisky et al., *Introduction of Obligatory Vaccination*.

³² Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 405. O cepljenju na območju Istre v času prve avstrijske in francoske nadoblasti gl. Cigui, *Misure di profilassi*.

³³ Obenem naj bi veljalo, da otroci brez dokazila o cepljenju niso imeli vstopa v šole oziroma javne zavode (Zupanič Slavec, *Mlekarice*, str. 146–147; prim. Globočnik, *Nauk slovenskim županom*).

³⁴ »Mentre durante il Regno d'Italia, quand'era direttore generale il Sacco, la vaccinazione formava un compito di pura filantropia, che persone pie, ragguardevoli d'ogni classe, raccolte in Comitati provinciali si facevano scrupoloso e religioso obbligo di adempire, e lo adempivano con tanto profitto per la popolazione, appena fu fatta entrare dal Governo austriaco nei cancelli della burocrazia, perdette tutto il prestigio della filantropia che la faceva accetta e desiderata, perché quei benefici Comitati dovettero lasciar luogo alle deputazioni comunali. Ond'è, che essa a questo modo divenne un pesante fardello per i medici vaccinatori, sugli omeri dei quali si fece d'allora in poi cadere tutta la responsabilità non solo dell'operazione che doveano praticare, ma ben anco dell'esito che doveano essi stessi verificare in quasi tutti i casi« (*Dizionario di igiene pubblica*, vol. IV, 1860, str. 811–812).

³⁵ Upravljanje cepljenja na regionalni ravni je bilo poverjeno okrožnim glavarstvom (prim. Brisky et al., *Introduction*, str. 86).

cepljenju,³⁶ na ta način pa je »država skušala zavaro-vati denar, ki ga je vložila v človeka«.³⁷

Cepljenje proti kozam je še dolgo po uvedbi bu-rilo duhove, zbuvalo nelagodje in nezaupanje ter bilo predmet številnih polemik *pro et contra*. Argumenti proti so izpostavljali nezanesljive učinke cepljenja, predvsem zaradi začetnih neuspešnih poskusov ter tveganj in domnevne možnosti okužbe, na primer s sifilisom, šenom ipd., pa tudi moralne, religiozne in druge predsodke zaradi bojazni pred »nenaravnim« poseganjem v človeško telo, ki je bila še izrazitejša po uvedbi postopka vakcinacije.³⁸

Če je ob uvedbi vakcinacije prevladoval strah pred vnosom živalske materije (humanizirana vaksi-na) v človeško telo,³⁹ je bila skoraj 70 let kasneje, ko so bile te polemike še posebej žive,⁴⁰ za nekatere taka rešitev (celo z vakcino, pridobljeno neposredno od goveda) varnejša različica, saj naj bi se tako izognili domnevnemu tveganju za prenos nekaterih človeških bolezni. Posebno bojazen, da bi se sifilis prenesel z najdenčkov, katerih starši so izhajali iz vprašljivih so-cialnih in moralnih okolij (»... *Hospici, kjer se skupaj z otroci revščine sprejema rojene iz sramu ... No, ti ubogi izobčenci so tisti, ki morajo priskrbeti cepilno limfo za cepljenje prebivalstva v naši državi*«),⁴¹ je bila argu-ment tistih polemičnih glasov, ki so kasneje zagovar-jali pridobivanje cepiva neposredno iz pustul kravjih

koz, saj naj bi humanizirano cepivo s časom izgubilo na učinkovitosti.⁴²

V tem diskurzu se cepljenje deloma prepleta s tedaj perečim socialnim vprašanjem ter z grožnjo, ki naj bi jo za družbo pomenil nižji sloj, množica revežev,⁴³ saj je bila problematizirana raba cepiva, pridobljenega v socialnih ustanovah (najdenišnicah, sirotišnicah).⁴⁴ Zakon iz leta 1821 je sicer določal, da je treba v najdenišnicah (kot okrožnih ustanovah za vakcinacijo) nenehno izvajati cepljenje proti kozam z roke na roko, s čimer naj bi zagotovili stalni vir ce-piva.⁴⁵

Nižji sloji naj bi pomenili neposredno zdravstve-no nevarnost⁴⁶ (a tudi moralno, saj je bila okužba s spolno boleznijo sifilis močno stigmatizirajoča) za širšo družbo, pri čemer naj bi prišlo do domnevne kontaminacije cepljenih z vnosom telesnih tekočin ljudi z družbenega roba⁴⁷ ter s tem do prenosa bo-lezni najprej na otroka, nato pa tudi na matere in dojljke.

Je pa bilo cepljenje še drugače povezano s social-nimi (in drugimi, zlasti javnimi) institucijami. Do-kazilo o cepljenju je bilo, kot že omenjeno, načeloma zahtevano ob vstopu otrok v šole oziroma javne za-vode, tudi če je od njega minilo že več let. Vendar pa so na primer v Trstu leta 1885 ob epidemiji varirole⁴⁸ razmišljali, da bi bilo za šolske otroke smotrno uvesti obvezo, da prinesejo potrdilo o revakcinaciji, ki naj bi jo izvedli na 4 do 5 let.⁴⁹ Ob ponovnem odprtju šol po koncu epidemije pa je bilo določeno, da je vstop

³⁶ *Dizionario di igiene pubblica*, vol. IV, 1860, art. 11, 13, 35, 36.

³⁷ Kozinc, Prebolela sem črne kozice, str. 12.

³⁸ Nekaj virov (na primer *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. 12. 1861, ter Slomšek, *Blaže ino Nežica*, str. 166) poroča, da naj bi nekatere matere takoj po cepljenju otrokom izsesale »na-stavljene osepenice«, ker so verjele, da je s cepljenjem izničen krst (prim. Bratož, Bolni otroci). Vodopivec za Ljubljano na-vaja, da je prihajalo celo do javnih agitacij proti vakcinaciji (Vodopivec, Črne kozice). Cepljenje kot vnos »strup«, ki zgolj »onesnaži kri« in le malo koristi, še konec stoletja omenja šta-jerski pisec J. Simonič, avtor knjižice o naravnem zdravljenju in podaljšanju življenja (»*Snov za kozice cepiti je, ali že je vzeta od živali ali od človeka, nevaren strup in to tem bolj ako ima žival ali otrok, od ktere se je vzela snov, razven tega kozenega strupa še druge bolniške snovi v truplu [telesu]*«) (Simonič, *Kako postanemo stari?*, str. 183)).

³⁹ Na to opozarja zgodovinarica N. Durbach, ki je ob opazova-nju antivakcinacijske propagande v britanskem okolju med razlogi za odpor do cepljenja – kot »nenaravne prakse« – identificirala problematičnost nasprotja »človeško/živalsko«. Z vnosom vakcine živalskega izvora v človeško telo naj bi namreč prihajalo do njegove simbolne kontaminacije, zlasti zaradi tesne povezave med telesnim in duševnim zdravjem (Durbach, *Smallpox*, str. 207–209). Nastanek gibanja, ki je nasprotovalo cepljenju, je »sprožil« John Simon, ki je predse-doval londonskemu zdravstvenemu uradu; ob preučitvi širje-nja koz v petdesetih letih 19. stoletja je namreč predpostavil, da je edini način za zaščito prebivalstva (skupnosti kot celote) vakcinacijska politika z obveznim splošnim cepljenjem otrok, ki je bilo nato v Britaniji tudi uzakonjeno (Bynum, *Medicina*, str. 470).

⁴⁰ Ne le v obravnavanem lokalnem kontekstu, temveč tudi glo-balno (gl. Agostoni, Knowledge (<https://journals.openedition.org/nuevomundo/75397>) (25. 11. 2020)).

⁴¹ »*Ospizi, ove insieme coi figli della miseria sono accolti i parti della vergogna ... Ebbene questi poveri reietti sono quelli che devono fornire la linfa vaccinica per innestare la popolazione nel nostro paese!*« (*La Provincia*, 1. 5. 1870, str. 517).

⁴² *La Provincia*, 1. 8. 1872, str. 1633, Giovanni Biaggio. Čeprav so drugi priznavali, da so primeri prenosa sifilisa med po-stopkom vakcinacije redki in naj bi se dogajali kvečjemu ob uporabi cevčic z vprašljivo vsebino neznanega izvora, ne pa v primerih cepljenja z roke na roko, ki jih zdravnik izvaja z vso potrebno pazljivostjo (Ciatto, *Il Vaiuolo*, str. 29), Ciatto denimo kot dobri dopušča obe različici cepiva, humanizira-nega in živalskega, verjetno pa so v Trstu živalsko cepivo prvič aplicirali med epidemijo leta 1872; gl. Pinguentini, Cronache, str. 37).

⁴³ O različnih kolektivnih strahovih pred reveži – oziroma o revežih kot ekonomski, moralni, zdravstveni in še kakšni grožnji (tudi kot prenašalcih nalezljivih bolezni) – gl. Čeč, *Revščina*, str. 295.

⁴⁴ Če vzamemo primer izvedbe cepljenja v Kopru, leta 1835 med evidentiranimi mestnimi otroki najdemo dva najdenčka, vendar je izključeno, da bi bilo cepivo odvzeto od njiju, saj sta bila cepljena med zadnjimi v mestu, poleg tega pa je najverjet-neje začel cepljenje. O skrbi za zdravje najdenčkov, ki je v tržaški najdenišnici že v začetku stoletja vključevala tudi cepljenje, gl. Čeč, »Da bo dobro izbral«, str. 204–205.

⁴⁵ *Dizionario di igiene pubblica*, vol. IV, art. 11.

⁴⁶ Ne nazadnje je pomemben podatek, da so reveži ponekod bedeli pri mrličih v zameno za obrok hrane (gl. Vodopivec, Črne kozice), s čimer bi lahko postali prenašalci okužb.

⁴⁷ Na drugi strani pa je bila v rabi retorika o varovancih so-cialnih ustanov, ki jih izkoriščajo za pridobivanje cepiva za preostalo prebivalstvo, ter o marginalnih družbenih skupinah, ki se jih medicina poslužuje za namene eksperimentiranja.

⁴⁸ Ob izbruhu epidemije črnih koz v letih 1884 in 1885 je v Tr-stu zbolelo vsaj 1290 ljudi, umrljivost med pacienti bolnišnice pa je dosegla tudi 20 % (gl. De Manussi, *Cenni*).

⁴⁹ Pinguentini, Cronache, str. 45.

dovoljen le učencem, mlajšim od 10 let, ki so morali pokazati potrdilo o cepljenju, starejši otroci pa so morali dokazati, da so bili cepljeni v zadnjih 5 letih ali da so se udeležili revakcinacije, ki je bila organizirana v času izbruha epidemije.⁵⁰

Cepljenje je bilo v zavodih najlažje nadzorovati in dosledno izvajati, drugače pa je bilo s pritegnitvijo preostalega prebivalstva. Lahko bi pritrdili ugotovitvi, da je aparatu cepljenja proti kozam manjkal trden in uniformni pravni in institucionalni okvir, zato je bilo za njegovo učinkovitost potrebno prostovoljno sodelovanje javnosti, kakor ugotavljajo nekatere študije.⁵¹ Pri tem je sodelovala heterogena množica akterjev, tako predstavnikov laične oblasti kot Cerkve, ter seveda zdravniki, pedagogi idr., in to v času, ko se je oblikovala institucionalizacija in centralizacija države ter javnih zdravstvenih (in socialnih) politik oziroma programov, obenem pa v času nacionalnih konsolidacij.⁵² Zato je tudi spekter objav, ki na Slovenskem propagirajo cepljenje v 19. stoletju, tako širok in zajema vse od (poljudno)znanstvenih razprav,⁵³ priročnikov in napotkov do moralno-vzgojnih član- kov, didaktičnega gradiva⁵⁴ in poučnega mladinskega čtiva.⁵⁵ Skozi razne kanale, zlasti po časopisju,⁵⁶ so tako osveščali o pomenu cepljenja proti kozam, tudi v času, ko je bila ta praksa že dodobra utečena⁵⁷ in izpopolnjena.

V nasvetih županom, ki so izšli leta 1880 in v katerih je imelo svoje mesto tudi pomembno prizadevanje za pospeševanje cepljenja s strani lokalnih avtoritet, lahko preberemo: »Trdili so nekateri v nedavnih časih, da osepnice staviti [cepljenje, op. a.] ne pomaga nič; ali izkušnja uči, da res koristi. Zato naj moder župan po svoji občini to delo pospešuje, kolikor more. Siloma jih zdaj uže ne stavijo nikomur, a vendar je povsod zapovedano, da ima stavljene vsa mladina občin zavodov in tudi vsi ubožci, katere občina redi, vsi vojaki itd. Župana z duhovniki in učitelji vred bodi skrb, oznaniti in raz-

glasiti, kakor je treba, kdaj in kje se bodo stavile osepnice, da morejo o pravem časi priti vsi, katerim jih je staviti.«⁵⁸ Tudi v slovenskem tisku, v katerem srečamo debate v zvezi z vakcinacijo, duhovnike, predstavnike oblasti, učitelje in medicinske izvedence⁵⁹ oziroma nosilce »razumnosti« nasploh pozivajo,⁶⁰ naj prevzamejo del razglašanja o pomenu cepljenja.

Retorika je torej delovala na različnih ravneh, vse od razsvetljske logike za doseganje blagostanja, ki je od 18. stoletja usmerjala racionalistične in utilitaristične ukrepe pod okriljem posebne upravne vede, imenovane »dobra policija«.⁶¹ Znotraj tega je obstajal koncept zdravstvene policije v smislu upravljanja z javnim zdravjem, ki ga je v svojem znanem obsežnem delu utemeljil Johann Peter Frank.⁶² Ta je zajel vse vidike človeškega življenja, v navezavi na bolezni, posebej epidemične. Njegova osrednja trditev je bila, da razvoja bolezni ne morejo preprečiti posamezni izvajalci medicinske prakse, temveč lahko to stori le država, ki je za zdravje svojih državljanov dolžna poskrbeti s pomočjo centraliziranega nadzora javne higienske službe in javnega zdravstvenega sistema. S tem pa se je tesno prepletala tudi ideja o številčnem in zdravem prebivalstvu kot temelju močne države,⁶³ skladno s kameralistično idejo o povečevanju državnega bogastva in posledični rasti prebivalstva.⁶⁴ Prebivalstvo je tako od razsvetljenstva naprej vse bolj (p)-ostajalo osrednji objekt oblasti.

Javni diskurz je tako na različne načine poudarjal zaželeno aktivno preprečevanje bolezni otrok, črne kože pa so bile zaradi dolge prisotnosti v evropskem prostoru že del širšega diskurza o varovanju (otroškega) zdravja in preprečevanju bolezni,⁶⁵ tudi v navezavi na nacionalno retoriko oziroma kolektivno odgovornost za zdravje mladega prebivalstva. Čeprav v 19. stoletju ta vidik morda ni bil več izrazito v ospredju, je cepljenje zavzemalo pomembno mesto v diskurzu o preventivnem ravnanju, varovanju zdravja in posameznikovi odgovornosti do kolektivne dobrobiti. V tem času prihaja do sekularizacije tudi na področju percepcij zdravja in bolezni; čeprav je vloga božje volje še vedno močno navzoča, pa Bog v tem imaginariju ni več osrednji ali edini zagotovitelj otrokovega zdravja, temveč se vse bolj krepi ideja, da lahko otro-

⁵⁰ *Notificazione del Magistrato civico di Trieste sul vaiolo*, 10. september 1885 (<https://archiviodistatodistrieste.it/documento-del-mese/notificazione-del-magistrato-civico-di-trieste-sul-vaiolo/> (25. 11. 2020)).

⁵¹ Agostoni, Knowledge (<https://journals.openedition.org/nuevomundo/75397> (25. 11. 2020)).

⁵² Prav tam.

⁵³ Na primer Ciattovo predavanje, ki je bilo tudi objavljeno (Ciatto, *Il vaiuolo*), ter dela, kot so Kern, *Nauk*, Robida, *Zdravilo telo*, str. 8.

⁵⁴ Na primer *Vrtec*, 1. 3. 1880, 1. 6. 1885.

⁵⁵ Slomšek, *Blaze ino Nežica*; Košar, *Od telesne reje*, ...

⁵⁶ Gl. *Slovenski narod*, 7. 9. 1877; 8. 9. 1877; *Kmetijske in rokodelske novice*, 25. 2. 1854; 15. 9. 1855; 14. 12. 1861, 7. 1. 1874 itd.

⁵⁷ V Trstu so ob pojavu epidemije leta 1872 večkrat pozvali k vakcinaciji in revakcinaciji (Pinguentini, Cronache, str. 36). Na Koprskem so tega leta poskrbeli za brezplačno množično cepljenje, ki ga je bilo menda deležnih skoraj 3.000 ljudi (*La Provincia*, 1. 1. 1873). Splošno cepljenje so izvajali v občinskih dvorani, ob sobotah pa na domu župana Cristofora de Bellija, kar je bilo objavljeno v lokalnem časopisju, ki je v tem času že doseglo dokaj širok krog (mestnega) prebivalstva (*La Provincia*, 1. 2. 1872).

⁵⁸ Globočnik, *Nauk slovenskim županom*, str. 53.

⁵⁹ Deželni zakoniki iz časa drugega avstrijskega obdobja so zdravnikom, ki bi vestno izvajali cepljenje (kar je bilo merjeno predvsem s številom cepljenih oseb), obljubljali denarne nagrade (prim. Brisky et al., *Introduction*, str. 86).

⁶⁰ Kern, *Nauk*, str. 9; prim. Globočnik, *Nauk slovenskim županom*.

⁶¹ Gl. Čeč, Revščina, str. 294.

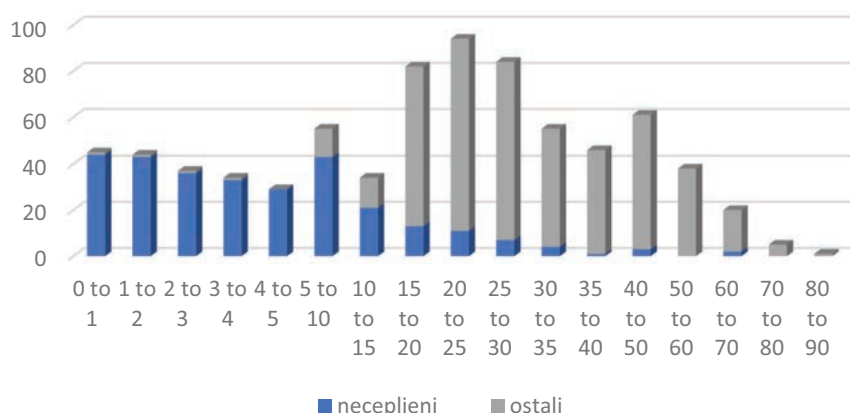
⁶² Gl. Bynum, *Medicina*, str. 473. Frank je med drugim ob epidemiji leta 1800 uspešno opravil nekaj vakcinacijskih poskusov na otrocih, ko je Jennerjeva metoda še prodirala v medicinski svet (Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 404).

⁶³ Gl. Bratož, Umazane ulice; prim. Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 393–394.

⁶⁴ Hamlin, *Commentaries*.

⁶⁵ Več o teh vprašanjih gl. Bratož, *Bolni otroci*, str. 438–449.

Delež necepljenih med obolelimi po starosti

Delež necepljenih med umrlimi po starosti

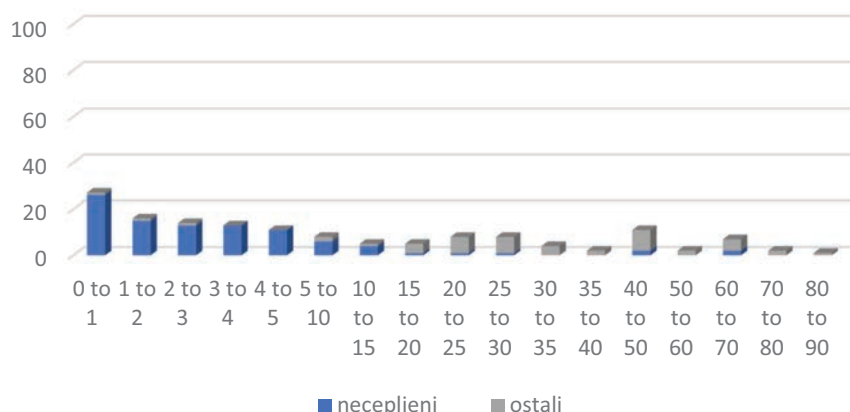

Tabela 2: Podatki iz tržaške epidemije varirole 1892–94 (vir: De Manussi, Cenni).

kovi skrbniki oziroma starši (zlasti mati) z aktivnim prizadevanjem, seveda do določene mere, obvarujejo njegovo zdravje.⁶⁶ To naj bi se odražalo zlasti v medicinski in strokovni literaturi, ki je po eni strani sporočala, da je smrt v otroštvu pogosta, celo pričakovana, na drugi pa, da je mogoče z ustreznostjo in preventivnim ravnanjem⁶⁷ zaščititi potomstvo,⁶⁸ s tem pa je bil s cilji »populacijske politike« del soodgovornosti preložen na starše, ki morajo slediti navodilom oblasti in znanosti. Vprašati se je mogoče, v kolikšni meri so bila tovrstna prizadevanja uspešna.

Zgovorne so številke, nastale med epidemijo konec 19. stoletja v Trstu; šlo je za epidemični val, ki se

je začel konec leta 1892, trajal pa je do leta 1894, v katerem je bilo v tržaški bolnišnici zabeleženih 767 s črnimi kozami okuženih ljudi. Primarij Alessandro De Manussi,⁶⁹ ki je natančno beležil statistične podatke, je (sicer ob zavedanju, da tega podatka ni mogel vselej natančno ugotoviti) postregel tudi s številom necepljenih med obolelimi. To je bilo še posebej veliko pri najmlajših otrocih (do 5 let) ter pri mladih do 15. leta starosti, podobno je veljalo tudi za delež necepljenih med umrlimi. To lahko do določene mere nakazuje na neredno izvajanje cepljenja oziroma na preslab do met te prakse.⁷⁰ Otroci do 10. leta so med obolelimi predstavljali 31,9-odstotni delež, med umrlimi pa je ta starostna skupina zavzemala kar 61,8 %.

Sicer pa lahko na učinkovitost cepljenja na posreden način kažejo numerični podatki o morbiditeti med že omenjeno koprsko epidemijo v 70. letih 19.

⁶⁶ Schrom Dye in Smith, *Mother Love*, str. 338. Kljub temu je bila odgovornost staršev za zdravje lastnih otrok razumljena tudi v moralno-religioznem smislu (prim. Košar, *Od telesne reje*; Kern, *Nauk*, str. 9).

⁶⁷ Gl. *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. 12. 1861.

⁶⁸ Schrom Dye in Smith, *Mother Love*, str. 345. Čeprav je ključno vprašanje, kakšno in kolikšno občinstvo je tovrstna literatura dosegla, poleg tega pa ni znana recepcija oziroma interpretacija teh sporočil (prav tam, str. 337).

⁶⁹ De Manussi, *Cenni*.

⁷⁰ Nekateri navajajo, da je cepljenje v Trstu običajno doseglo večji del prebivalstva, celo 90 %, saj vsaj od leta 1840 pri ljudeh ni bilo mogoče zaznati večjega odpora do te prakse (Scartabellati, *Visibili nemici*, str. 532).

Starostna struktura obolelih

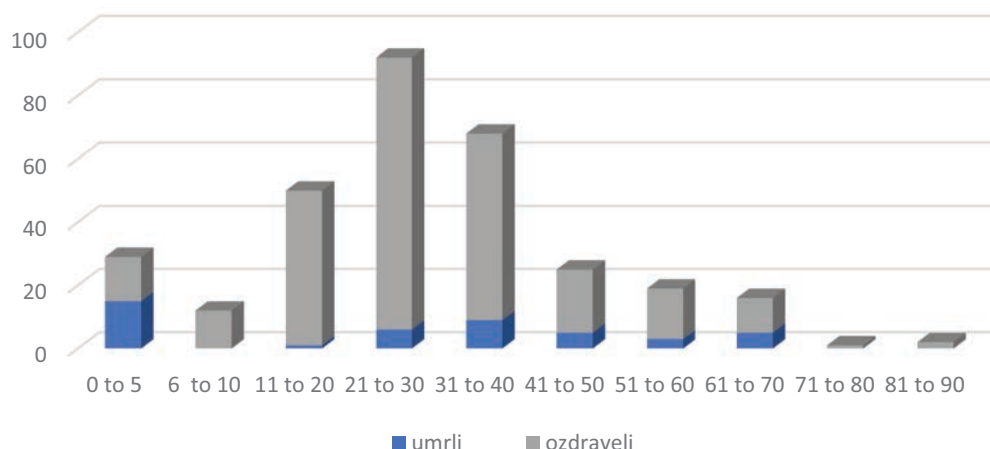

Tabela 3: Epidemija črnih koz leta 1872 v Kopru (vir: SI PAK KP 7, t. e. 110, a. e. 2122).

stoletja, ko je bilo med obolelimi (le) 13 % otrok do 10. leta (kar bi lahko bila posledica rednega cepljenja otrok v določenem obdobju), največ pa tistih iz starostne skupine med 21. in 40. letom (skoraj 51 % vseh obolelih).⁷¹ Kljub temu pa je bila bolezen nevarna še posebej za najmlajše otroke (do 5. leta starosti), na kar kaže razmerje med rekonvalescenti in umrlimi v tej starostni skupini. Dobra polovica teh otrok je namreč za kozami umrla, kar je bil razmeroma visok delež, saj pri drugih starostnih skupinah letaliteta ni preseгла 13 %.⁷²

Izvedba (re)vakcinacije v Avstrijskem primorju 19. stoletja

V koprskem okraju so v prvi polovici 19. stoletja precej redno izvajali cepljenje proti črnim kozam pri najmlajših otrocih tako v mestih (Koper, Milje) kot v okoliških, zlasti podeželskih krajih⁷³ širom okraja, v času neposredne bolezenske grožnje pa je bila izvedena tudi revakcinacija otrok in odraslih. Ta je bila ključnega pomena predvsem zato, ker vakcinacija sama po sebi ni zagotavljala trajne imunosti proti kozam. Leta 1833 je denimo pobudo za revakcinacijo dal pojav črnih koz v mestni kaznilnici,⁷⁴ kjer je zdravnik Gian Andrea Manzoni⁷⁵ naposled cepil

126 kaznjencev, ki cepljenja niso odklanjali ali jim ga ni onemogočala bolezen. V mestu je bilo tedaj cepljenih še 353 ljudi, starih med 4 in 47 let, večinoma odraslih.⁷⁶ S tem so se začela tudi bolj sistematična množična cepljenja in revakcinacije. Redna cepljenja (otrok in necepljenih oseb) so potekala tudi na letni ravni, verjetno na podlagi župnijskih podatkov o rojstvih v preteklem letu. Zdravnik je najprej opravil testno predvakcinacijo (en teden pred popisom cepljenih),⁷⁷ nato izvedel cepljenje, teden dni po njem pa je sledil še pregled rezultatov postopka.⁷⁸ Ker je okrajni zdravnik s svojim delokrogom pokrival veliko ozemlje, se je v vsaki od 10 podeželskih točk cepljenja vakcinacija odvila v enem dnevu, le v sedežu okraja, Kopru, kjer je bila ciljna populacija veliko večja, je potekala vsakih 8 dni v obdobju 4 mesecev.⁷⁹

V koprskem okraju je bilo leta 1835⁸⁰ cepljenih 838 otrok, od tega 192 v mestu Koper,⁸¹ ostali pa na

kar je bil nekajkrat nagrajen), poleg tega pa je bil eden prvih, ki je v deželi predlagal ter v Kopru tudi izvajal revakcinacijo (SI PAK KP 304, šk. 5, a. e. 9a, Correspondenza officiosa 1854–1857; SI PAK KP 304, a. e. 21).

⁷⁶ SI PAK KP 304, a. e. 21; gl. tudi Bratož, Cepljenje proti kozam.

⁷⁷ Iz podatkov žal ni razvidno, koliko oseb je cepljenje zajelo in ali je šlo za cepljenje otrok ali (tudi) revakcinacijo odraslih.

⁷⁸ Že v zakonu iz leta 1821 je bilo določeno, da mora zdravnik v prvih 9 dneh po cepljenju vsaj dvakrat obiskati vsakega cepljenega, da se prepriča o ugodnem izidu postopka (*Dizionario di igiene pubblica*, 1860). A poleg majhne udeležbe na javnih cepljenjih je bilo včasih problematično tudi medicinsko ovrednotenje uspešnosti cepljenja, saj naj bi ga nekateri starši cepljenih otrok zavračali (gl. *Kmetijske in rokodelske novice*, 15. 9. 1855). O tem najbrž govorijo tudi številke, ki jih navaja Rutar, da je v Istri ob cepljenju leta 1893 od 6.932 cepljenih ostalo 31,6 % primerov nepregledanih (Rutar, *Samosvoje mesto Trst*, str. 147).

⁷⁹ SI PAK KP 304, a. e. 21; 1. september 1831 in 10. september 1832.

⁸⁰ SI PAK KP 304, a. e. 21.

⁸¹ 23 otrok, ki so bili cepljeni v mestu, je bilo starejših od 1 leta (do 5 let); 6 je bilo dojenčkov, starih le teden ali dva, 163

⁷¹ Možno je, da ustrezne redne revakcinacije odraslih, ki bi zagotavljale obnavljanje imunosti pred črnimi kozami, niso izvajali, seveda pa je treba upoštevati, da je v tej starostni skupini prevladovalo aktivno prebivalstvo, za katero je bila značilna določena stopnja delovne mobilnosti, torej je del prebivalstva verjetno prišel od drugod.

⁷² SI PAK KP 7, t. e. 110, a. e. 2122. Gl. tudi Bratož, Cepljenje proti kozam.

⁷³ Kraji, vključeni v vakcinacijo leta 1831 oziroma 1832, so bili Čezarji, Dekani, Osp, Loka, Kubed, Movraž, Topolovec (oziroma Gradin), Truške in Koštabona.

⁷⁴ Prim. Kramar, Epidemije, str. 110.

⁷⁵ Manzoni (1798–1872) je več desetletij opravljal funkcijo okrajnega zdravnika in je zagreto promoviral cepljenje (za

Cepljenje otrok na podeželju

(Rudolph Carl Gottfried von Geißler: Die Gartenlaube, 1867; Wikimedia Commons).

širšem območju okraja. V skoraj 93 % primerih je bila uporabljena tekoča, pri ostalih pa suha vakcina, iz česar bi lahko sklepali, da je zdravnik cepljenje začel s suho vakcino, ko še ni imel pustul, iz katerih bi lahko jemal tekoče cepivo. Večina od 42 otrok, ki niso mogli biti cepljeni, je bila za poseg preslabotna ali bolehnata, le 6 pa jih na cepljenje ni prišlo. Tudi sredi stoletja je bilo cepljenje redno in sistematično; leta 1850 je bilo cepljenih 1.145 ljudi ter še 44 tistih, ki se niso udeležili cepjenja v preteklem letu. Postopek so izvedli na lokacijah: Koper, Rižana (Lazaret), Dekani, Milje, Osp, Loka, Kubed, Truške in Koštabona, Krkavče, Šmarje, Sv. Anton, Plavje, Ricmanje, Boršt (San Antonio in Bosco), Gročana, Podgorje, Klanec, Pomjan, Marezige, Dolina in Tinjan. Od prejšnjega leta je denimo leta 1852 ostalo necepljenih 57 oseb, na novo cepljenih pa je bilo 1.174 ljudi (skupno torej 1.231). Istega leta so izvedli tudi revakcinacijo. V mestu je potekala le v zavodih: v koprski kaznilnici (248 cepljenih), deklški (31) in deški glavni šoli (50), gimnaziji (36) ter v otroškem vrtcu (27). Poleg tega je širša revakcinacija potekala na podeželju v zgoraj navedenih krajih; skupno je bilo na celotnem obmo-

čju, ki ga je pokrival delokrog okrajnega zdravnika, revakciniranih 1.956 ljudi.⁸²

V Trstu so ob začetku leta 1872, ko je grozila epidemija, pozvali k vakcinaciji in revakcinaciji, zaradi slabega odziva pa so maja poziv ponovili.⁸³ Eden od tržaških zdravnikov se je obregnil ob nizke številke iz poročila o vakcinaciji, češ da je okrog 6.000 cepljenih le kapljica v morje med populacijo 124.855 ljudi, kolikor jih je štel Trst,⁸⁴ to bi pomenilo le slabih 5 %, ker pa uradni ukrepi očitno niso zadostovali, so se na lastno pobudo organizirali mestni zdravniki in ustanovili poseben zasebni vakcinacijski odbor.⁸⁵ Ta je izvajal cepljenje v gledališču Mauroner, tako za plačilo⁸⁶ (po 5 goldinarjev na posameznika, 10 pa na družino) kot brezplačno za tiste, ki so prinesli potrdilo

⁸² SI PAK KP 7, t. e. 19, a. e. 340.

⁸³ Pinguentini, Cronache, str. 36.

⁸⁴ Scartabellati, Visibili nemici. Seveda pa je bilo odklanjanje cepjenja, ki ni doseglo zelenega odziva, problem tudi drugod; za Ljubljano gl. Vodopivec, Črne kozе.

⁸⁵ Verjetno je bila podobna zasebna pobuda zaslužna tudi za cepljenje 2100 ljudi leta 1893, ki jih omenja Rutar (*Samosvoje mesto Trst*, str. 147), poleg 4494 oseb v okviru javnega cepjenja.

⁸⁶ Gotovo je bil to poleg odpora pomemben dejavnik, ki je marsikoga odvrnil od udeležbe na cepljenju. Morda pa velja pritrditi razmišljanju, da se je pripravljenost ljudi sprejeti cepljenje, čeprav se sliši paradoksalno, *zmanjšala* ob epidemiji zaradi naraščajočega strahu in okrepljenih predsodkov (Scartabellati, Visibili nemici, str. 532).

pa je bilo starih od 1 do 11 mesecev. Na podeželju je bilo 98,3 % otrok mlajših od 2 let, najstarejši cepljeni otrok pa je bil star 14 let.

načelnika svoje četrti, da so do tega upravičeni, cepili pa so tudi na domu. Tudi ta pobuda očitno ni imela velikega dometa, saj naj bi bilo plačnikov za cepljenje 312, brezplačno cepljenih pa le 152 ljudi.⁸⁷

Zato so razmišljali o strožjih regulativih, ki bi zapovedovali obvezno cepljenje, vendar je splošna družbena klima tega časa vse bolj nakazovala, da bo konsenz glede tega težko doseči. Cenjeni tržaški zdravnik z dolgim stažem Alessandro Goracucchi (sicer pristaš antikontagionistične teorije, ki je zavračala nalezljivost nekaterih bolezni, denimo kolere) se je tako uprl predlogu o obvezni (re)vakcinaciji, ker naj bi bilo to v nasprotju z osebno svobodo, zato je predlagal zgolj uporabo prepričevalnih sredstev (na primer ljudskega priročnika na temo prednosti vakcinacije).⁸⁸ Tudi drugod so predlagatelji cepljenja prišli v navzkriž z liberalističnimi in *laissez-faire* načeli, denimo J. Simon v Britaniji,⁸⁹ ko je bila zaradi njegovega predloga o obvezni vakcinaciji na kocki individualna svoboda izbire v prid kolektivnemu dobremu. Vsekakor ne gre zanikati vpliva, ki so ga tudi na medicinske debate imeli gospodarski interesi; ti so bili posebno močni prav v Trstu kot središču avstrijske pomorske trgovine in so se z liberalistično logiko otepali tako karanten kot tudi vsakršne prisile. Po drugi strani pa tudi neskladja znotraj medicinske stroke same niso bila v korist širjenju provakcinacijske propagande, ki je že tako ali tako pogosto naletela na veliko odpora.

Zaključek

Članek obravnava ključno profilakso pri črnih kozah, tj. zgodnjo obliko cepljenja še pred odkritjem virusov, in sicer vakcinacijo, cepljenje z govejo vakcino, ki je bila v uporabi od začetka 19. stoletja. Zaznati je mogoče poudarjanje cepljenja kot ukrepa, ki podaljšuje življenjsko dobo (oziroma znižuje otroško umrljivost) ter nasploh prispeva k dobrobiti človeštva. Država je z regulativi skušala doseči čim večjo razširjenost te prakse, vendar pa so še dolga desetletja po njeni uvedbi to prakso spremljali različni odklonilni diskurzi (od strahov pred vnosom tuje materije v telo in strahu pred moralno kontaminacijo do liberalnih načel o posameznikovi svobodi odločanja). Zato so s pozivi prebivalstvu prek različnih komunikacijskih kanalov oblasti, cerkev in stroka skušali širše množice ozavestiti o potrebnosti cepljenja.

Podani primeri, predvsem epidemija leta 1872, ki se je iz žarišča v Trstu širila v bližnje okraje (zlasti koprškega), nato pa tudi v druge dežele, na primer na Kranjsko, kažejo na obsežnost epidemij črnih koz tudi v drugi polovici 19. stoletja. To lahko priča o pomanjkljivem profilaktičnem delovanju, ki je bilo verjetno v veliki meri odvisno tudi od angažmaja zdravstvenih

delavcev na ključnih funkcijah (okrajni zdravniki), od katerih je prihajala pobuda za cepljenje, na drugi strani pa je bila učinkovitost profilakse odvisna od odzivnosti prebivalstva na številne pozive in prepričevalno retoriko, vendar je ta vidik še najmanj raziskan.

Podrobnejše vakcinacijske evidence v koprskem okraju pričajo o sistematični izvedbi cepljenja tako v mestih kot na podeželju, kjer je bilo še posebej dosledno izvajano cepljenje novorojenih otrok. Prvo vakcinacijo otrok so sicer izvajali redno in sistematično, splošne revakcinacije prebivalstva pa zlasti ob grožnjah epidemij. Domet slednjih je bil je bil veliko bolj vprašljiv (to med obravnavanimi podatki potrjuje tudi visok delež obolelih pri nekaterih starostnih skupinah mladih in starejših, ki so sicer bili cepljeni, a najverjetneje samo enkrat, v otroštvu). Vendar pa bi bila ravno revakcinacija, pri kateri so bili tudi javni pozivi različnih avtoritet še najbolj nemočni, nujna za vzdrževanje imunosti prebivalstva, saj je cepivo učinkovitost izgubilo najkasneje v desetih letih.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI PAK KP – Pokrajinski arhiv Koper
PAK KP 7, Občina Koper
PAK KP 304, Družina Manzoni

ŠAK – Škofijski arhiv Koper
ŠAK, mrliška knjiga (Koper), 1847–1874
ŠAK, mrliška knjiga (Koper), 1875–1899

ČASOPISI

Kmetijske in rokodelske novice, 1854, 1855, 1861, 1874.
La Provincia, 1870, 1872, 1873.
Slovenski narod, 1877.
Vrtec, 1880, 1885.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Borisov, Peter: *Zgodovina medicine: poskus sinteze medicinske misli*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985.
Bratož [Železnik], Urška: Bolni otroci in starševske skrbi: odnos do otroškega zdravja na primeru preprečevanja koz v 19. stol. *Zgodovina otroštva* (ur. Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 438–449.
Bratož [Železnik], Urška: Cepljenje proti kozam v koprskem okraju v 30. letih 19. stoletja. *Acta medico-historica Adriatica* 12, 2014, št. 2, str. 259–274.
Bratož [Železnik], Urška: Umazane ulice, nezrelo sadje in kužni hlapi: kaj imajo skupnega policija, zdravje in zdravstvena policija. *Acta Histriae* 18, 2010, št. 3, str. 627–650.

⁸⁷ Pinguentini, Cronache, str. 37.

⁸⁸ Prav tam, str. 39.

⁸⁹ Bynum, *Medicina*, str. 470.

- Bratož, Urška: *Bledolična vsiljivka z Vzbođa: kolera v severozahodni Istri (1830–1890)*. Koper: Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- Bratož, Urška: Vojna, lakota in bolezni: po sledih španske gripe v Kopru. *Acta Histriae* 28, 2020, št. 1, str. 21–40.
- Brisky, Livia in Krželj, Vjekoslav in Lozić, Bernarda in Kuzmanić Šamija, Radenka in Brisky, Tibor: Introduction of Obligatory Vaccination Against Smallpox in Dalmatia and the City of Split During the First Half of the 19th Century. *Paediatrica Croatica* 56, 2012, št. 1, str. 83–88.
- Bynum, William F.: *Medicina e società. Storia del pensiero medico occidentale. Vol. II. Dal rinascimento all'inizio dell'ottocento* (ur. Mirko Dražen Grmek). Roma, Bari: Laterza, 1996, str. 451–492.
- Ciatto, Carlo: *Il Vaiuolo e la Vaccinazione. Lezione*. Trieste: Appolonio & Caprin, 1872.
- Cigui, Rino: Le origini dell'innesto profilattico del vaiolo in Istria e il ruolo del protomedico provinciale Ignazio Lotti. *Atti CRS*, XLV, 2015, str. 265–295.
- Cigui, Rino: Misure di profilassi in Istria nella prima metà del XIX secolo. La vaccinazione antivaiolosa della popolazione infantile durante la dominazione francese e austriaca. *Filii, filiae, ...: položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. 4. Istarski povijesni biennale*. Poreč, Zavičajni muzej Poreštine, Pazin, Državni arhiv, Pula, Sveučilište Jurja Dobrile, 2011, str. 239–254.
- Čeč, Dragica: »Da bo dobro izbral med tistimi potencialnimi rejniškimi starši, ki bodo najboljše izpolnjevali namene njegovega Veličanstva«: o vlogi posrednika pri oskrbi najdenčkov. *Acta Histriae* 21, 2013, št. 3, str. 193–214.
- Čeč, Dragica: Revščina kot grožnja družbenemu redu v 18. stoletju. *Acta Histriae* 24, 2016, št. 2, str. 291–312.
- De Manussi, Alessandro: *Cenni clinico-statistici sull'epidemia del vaiolo in Trieste: dal 1892 al 1894*. Trieste: Tipografia Morterra, 1895.
- Dizionario di igiene pubblica e di polizia sanitaria ad uso dei medici e dei magistrati dell'ordine amministrativo*, Vol. 4. Milano, G. Favale e C., 1860.
- Durbach, Nadja: Smallpox, Vaccination and the Marked Body. *A Cultural History of the Human Body in the Age of Empire* (ur. Michael Sappol, Stephen P. Rice). Oxford: Berg, 2010, str. 191–212.
- Globočnik, Anton: *Nauk slovenskim županom, kako jim je delati, kadar opravljajo domačega in izročnega področja dolžnosti*. Ljubljana: Klein in Kovač, 1880.
- Hamlin, Christopher: Commentaries on »The Fate of the concept of Medical Police 1780–1890« by George Rosen. Commentary 01: The Fate of »The Fate of the Concept of Medical Police«. *Centaurus*, vol. 50, 2008, str. 63–69.
- Kern, Vincenc: *Nauk od kože stavljenja*. Ljubljana, J. F. Eger, 1799.
- Kiple, Kenneth F.: *The Cambridge world history of human disease*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1994.
- Košar, Franc: Od telesne reje otrok. *Drobtinice*, za novo leto 1852.
- Kozinc, Željko: Prebolela sem črne kože. *Tovariš* 28, 1972, št. 14, str. 12–13.
- Kramar, Janez: Epidemije v Slovenski Istri. *Zgodovinski časopis* 49, 1995, št. 1, str. 99–111.
- Lipič, Fran Vilijem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike* (1834). Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.
- Mascherpa, Guiseppe: *Sulla Vaccinazione Opuscolo Medico-Politico*. Pavia: Bizzoni, 1834.
- Muznik, Anton: *Goriško podnebje = Clima Goritiense*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.
- Pinguentini, Gianni: Cronache di 75 anni or sono il vaiuolo del 1872 a Trieste. *Porta orientale*, 1–3, 1947, str. 36–40.
- Prinzing, Friedrich: *Epidemics Resulting from Wars*. Oxford: Clarendon Press, 1916.
- Resoconto sanitario dello spedale civico di Trieste per l'anno 1894: XXII annata*. Trieste: Municipio, 1896.
- Robida, Karel: *Zdravo telo nar boljši blago, alj navk zdravje ohraniti*. V Celovci: Janes Leon, 1846.
- Rutar, Simon: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra: privodoznanski, statistični, kulturni in zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1896.
- Scartabellati, Andrea: Visibili nemici dei pitocchi. La lotta al vaiolo e al colera come laboratorio delle moderne forme di interventismo sociale. L'esperienza triestina, 1850–1886. *Igiene e Sanità Pubblica*, LXIV, 2008, 4, str. 521–543.
- Schrom Dye, Nancy in Smith, Daniel Blake: Mother Love and Infant Death, 1750–1920. *The Journal of American History*, vol. 73, 1986, n. 2, str. 329–353.
- Slomšek, Anton Martin: *Blaže ino Nežica v nedeljski šoli*. Gradec: Andreja Lajkama nasledniki, 1842.
- Thacker, Eugene: The Shadows of Atheology: Epidemics, Power and Life after Foucault. *Theory, Culture & Society* 26, 2009, str. 134–152.
- Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Vodopivec, Peter: Črne kože na Kranjskem in v Ljubljani v letih 1873/74. *Kronika* 20, 1972, št. 2, str. 92–96.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Goriški medicus Anton Muznik in medicina. *Goriško podnebje*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000, str. 207–231.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Mlekarice ne obolevajo za črnimi kozami. *Slovenska kronika XIX. stoletja*,

1861–1883 (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 146–147.

SPLETNI VIRI

Agostoni, Claudia: *Knowledge, Actors and Strategies: Smallpox Vaccination in Mexico City, 1803–1872. V: Nuevo Mundo, Mundos Nuevo*.
<https://journals.openedition.org/nuevomundo/75397>

Notificazione del Magistrato civico di Trieste sul vaiolo, 10. september 1885:
<https://archiviodistatotrieste.it/documento-del-mese/notificazione-del-magistrato-civico-di-trieste-sul-vaiolo/>

S U M M A R Y

Smallpox prevention in the Austrian Littoral

The article discusses vaccination (with cowpox virus) as the key smallpox prophylaxis, used in the Habsburg provinces from the beginning of the nineteenth century onward. The analysis of quantitative data for the Austrian Littoral (particularly Koper and Trieste as a crucial focus of the epidemic) also points to the scope and frequency of smallpox epidemics in the second half of the nineteenth century, which raises questions concerning the extent to which these prophylactic measures were implemented and the population's willingness to heed the calls for immunization.

By creating a regulatory framework, the state sought to attain the maximum possible prevalence of this practice, which was nevertheless accompanied by different rejecting responses for a long time to come. With calls to the population through a range of communication channels the authorities, the Church, and scientists therefore sought to heighten the popular awareness on the need for immunization within the discourse on state efforts to provide welfare and reduce infant mortality. Because cowpox vaccination failed to ensure lasting immunity, revaccination was of crucial importance. Although the analyzed area saw quite regular and systematic vaccination of newborns, the number of which could be closely monitored, general revaccinations of the population were mainly carried out in the face of imminent threats of epidemics, thus their implementation was even more limited.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 616.912:616-036.22(497.4)"1873/1874"(054)

Prejeto: 24. 3. 2021

Luka Hekičdiplomirani zgodovinar, Sadjarska ulica 24, SI-2327 Rače
E-pošta: luka.hekic@gmail.com

Poročanje časopisja o epidemiji črnih koz na Kranjskem v letih 1873–1874

IZVLEČEK

Članek analizira epidemijo črnih koz v letih 1873 in 1874 na Kranjskem skozi poročanje slovenskega in nemškega časopisja. Pri tem s pomočjo časnikov podrobneje raziskuje širitev bolezni na Kranjskem, ukrepe deželnih oblasti in njihove kršitve ter posledice, ki so jih črne kozе pustile pri prebivalstvu. Dodatno, s poudarkom na Ljubljani, raziskuje število umrlih ter njihovo socialno strukturo na vrhuncu epidemije. Z analizo teh procesov skuša članek prikazati, kako je potekala epidemija črnih koz na Kranjskem glede na poročanje časopisja ter na kakšen način so se časniki lotili vsakdanjega obveščanja javnosti o bolezni.

KLJUČNE BESEDE

Kranjska, Ljubljana, epidemija, črne kozе, časopisje

ABSTRACT

NEWSPAPER REPORTING ON THE SMALLPOX EPIDEMIC IN CARNIOLA IN 1873–1874

The article analyzes the smallpox epidemic between 1873 and 1874 in Carniola through reporting of Slovenian and German newspapers. These also provide the basis for a detailed study of the spread of the disease in Carniola, measures adopted by the provincial authorities and their infringement, as well as the consequences for the population that smallpox left in its wake. With a further focus on Ljubljana, the article also investigates the number of the deceases and their social structure at the zenith of the epidemic. By analyzing these processes, it aims to demonstrate the course of the smallpox epidemic in Carniola as reported in newspapers and the way in which newspapers set on notifying the public daily about the disease.

KEY WORDS

Carniola, Ljubljana, epidemic, smallpox, newspapers

Uvod¹

Črne kozе (ang. *smallpox*, nem. *schwarze Pocken* ali *Blattern*) so človeška nalezljiva bolezen, ki jo povzroča virus variole. Poznani sta dve vrsti virusa: težja oblika *variola maior* (ok. 30-odstotna smrtnost) in lažja oblika *variola minor* (ok. 1–2-odstotna smrtnost). Virus se prenaša kapljično iz ustne ali nosne votline s kihanjem, kašljanjem ali prek stika z okuženimi telesnimi tekočinami in predmeti (na primer oblačili obolelega). Simptomi bolezni so rdeči izpuščaji, vročina, bruhanje, utrujenost in pogosto tudi dehidracija. Ko so oboleli uspešno premagali črne kozе, so jim na telesu ponavadi ostale brazgotine (največkrat na obrazu, kar je imelo za mnoge tudi psihološke posledice), nemalo pa je primerov, ko je prišlo celo do delne ali popolne slepote. Posameznik lahko za črnimi kozami zbolí samo enkrat v življenju, nato je na bolezen imun.

Zdravilo za črne kozе ne obstaja, edini način preventivne zaščite je cepljenje, pri čemer so v preteklosti uporabljali dve različni metodi. Prva se imenuje *variolizacija* (iz besede *variola*): v zarezo na koži so vstavili kužno snov iz gnojnega mehurčka drugega bolnika, kar je povečini povzročilo razmeroma blago obliko bolezni. V primeru uspešnega prebojenja je oseba na črne kozе postala doživljenjsko imuna. Druga metoda cepljenja je *vakcinacija* (iz latinske besede *vacca*, kar pomeni krava):² pri podobnem procesu, kot je opisan zgoraj, so namesto virusa črnih koz uporabili virus kravjih koz. Slabost te metode je bila, da je za razliko od *variolizacije* imunost trajala zgolj nekaj let, nato pa je bilo potrebno ponovno cepljenje oziroma *revakcinacija*, medtem ko je bila dobra stran te metode nekoliko nižja umrljivost zaradi cepljenja kot pri *variolizaciji*.³

V Habsburški monarhiji se je bolezen v okviru evropskih epidemij pojavila že pred 19. stoletjem, pozornost pa je vzbudila tudi pri številnih zdravnikih, ki so delovali na Kranjskem.⁴ V Evropi je do ene zadnjih epidemij črnih koz prišlo prav v Jugoslaviji leta 1972. Bolezen se je sprva pojavila na Kosovu, v Sloveniji pa ob segih ukrepov in množičnem cepljenju niso potrdili niti enega primera okužbe.⁵ Danes so črne kozе povsod po svetu izkoreninjene,

Bolnik, ki je zbolel za virusom črnih koz
(<https://novice.svet24.si/clanek/zanimivosti/585aafb431e94/bolezen-moderne-dobe>).

kar je leta 1980 potrdila tudi Svetovna zdravstvena organizacija (WHO).⁶

Na Kranjskem so črne kozе kosile tudi v letih 1873 in 1874, a slovensko zgodovino pisje te epidemije ne obravnava prav pogosto. O njej je na podlagi časopisja, letne statistike in drugih virov iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana ter Arhiva Republike Slovenije podrobneje pisal zgolj Peter Vodopivec v članku *Črne kozе na Kranjskem in v Ljubljani v letih 1873/74* – ta članek je za krajši geselski sestavek *Huda epidemija črnih koz* kasneje povzel Andrej Studen v *Kroniki 19. stoletja*. Splošno o črnih kozah (predvsem o epidemijah v 18. stoletju) in cepljenju pa je pisalo več zgodovinarjev. Urška Železnik v prispevku *Bolni otroci in starševske skrbi: odnos do otroškega zdravja na primeru prepričevanja koz v 19. stol.* med drugim opisuje odnos prebivalstva do cepiva proti črnim kozam in načine, s katerimi so oblasti želele posameznike prepričati, da bi se cepili. S pomočjo statistične analize in dokumentacije zdravnika Giana Andree Manzoni je ista avtorica v članku *Cepljenje proti kozam v koprskem okraju v 30. letih 19. stoletja* podrobneje pisala o poteku in številčnosti cepljenja proti črnim kozam v Kopru ter njegovi okolici. Manjši del magistrske naloge *Življenje v Ljubljani ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja* je epidemiji črnih koz v letih 1873 in 1874 posvetila Marjana Kos, v splošnem pa njeno delo analizira predvsem cepljenje in obravnavo ter pokopavanje umrlih za kozami. Marjana Kos je napisala tudi članek *Epidemije črnih koz v Ljubljani v drugi polovici 18. stoletja*, v katerem na podlagi mrliških knjig, časopisja in gradiva upravnih organov opisuje razširitev obeh vrst cepljenja na Kranjsko ter preučuje epidemije črnih koz na Slovenskem iz druge polovice 18. stoletja.⁷

¹ Članek je nastal na podlagi seminarske naloge pri predmetu Izbrana poglavja iz slovenske zgodovine 19. stoletja pod mentorstvom dr. Katarine Keber.

² Vakcinacija in revakcinacija sta bili množično v uporabi tudi v obdobju, ki ga obravnava članek.

³ »Smallpox« (https://www.britannica.com/science/smallpox (23. 10. 2019)); Grignolio, *Kdo se boji cepiv?*, str. 49–52; Kos, *Epidemija*, str. 288–292.

⁴ Bolezen med drugim opisuje zdravnik Fran Viljem Lipič v delu *Bolezni Ljubljancev*, že pred njim pa so o kozah pisali idrijski zdravnik Balthasar Hacquet, goriški zdravnik Anton Muznik in ljubljanski zdravnik Vincenc Kern.

⁵ Epidemija črnih koz v Jugoslaviji (http://zgodovina.si/epidemija-crnih-koz-v-jugoslaviji/ (15. 10. 2020)); Lipič, *Bolezni Ljubljancev*, str. 153 in 160.

⁶ »Smallpox« (https://www.who.int/csr/disease/smallpox/en/ (23. 10. 2019)).

⁷ Podrobnejši podatki o omenjenih delih so navedeni v seznamu literature.

Pričujoči članek bo tako skušal zapolniti vrzeli o poteku epidemije v letih 1873 in 1874, povsem na novo pa bo raziskal način poročanja časopisja o črnih kozah na Kranjskem ter ugotavljal socialno strukturo umrlih, s poudarkom na Ljubljani, ko je bila epidemija tam najhujša.⁸

Začetek epidemije v Habsburški monarhiji in redki primeri bolezni na Kranjskem

Črne koze so se po Evropi pričele ponovno epidemično širiti po koncu francosko-pruske vojne (1870–1871). Habsburško monarhijo je bolezen najbolj prizadela med letoma 1872 in 1874, po njenem ozemlju pa se je razširila postopoma. Med najbolj okuženimi deželami cesarstva so bile Spodnja Avstrija, Salzburg in Šlezija, med južnimi območji monarhije pa Trst.⁹ Leta 1873 se je bolezen začela množično širiti tudi po Štajerski, Koroški in Kranjski, kjer je vrhunec dosegla v prvi četrtini leta 1874.¹⁰

Črne koze se v povezavi s Kranjsko v slovenskem in nemškem časopisju do marca 1873 ne omenjajo, kajti do takrat je bila glavne pozornosti deležna priprava novega volilnega zakona.¹¹ Šele 7. marca 1873 *Slovenski narod* kot prvi zapiše, »da se kozavi in kolerni bolniki mestni v deželno bolnišnico sprejemajo le toliko časa, dokler ti bolezni ne postaneta epidemični, ker v deželni bolnišnici za nje ni ločenega prostora«.¹² To več kot očitno kaže, da primeri črnih koz v Ljubljani in drugod po Kranjskem v tem času niso odstopali od povprečja. Isti časnik že dva dni pozneje poroča o kozavih bolnikih v Kranjski Gori ter poudarja, da se je nekoliko povečalo število bolnikov v ljubljanski Deželni bolnišnici, toda v zapisu še vedno govori zgolj o posameznih, nepovezanih primerih z različnih območij Kranjske.¹³ Ob koncu marca *Slovenski narod* ponovno poroča o novih obolelih s črnimi kozami ter o pomanjkanju prostora v Deželni bolnišnici, vendar pri tem ne zasledimo večjega preplaha v povezavi z nekoliko povečanim številom posameznih primerov.¹⁴

V začetku aprila časopisje ponovno poroča o majhnem številu na novo zbolelih s kozami ter o eni

smrtni žrtvi (umrla naj bi neka ženska). Pri tem za Ljubljano opozarja, da »bolezen po mestu dosedaj še nij epidemična, vendar še zmiraj posamezni na kozah zbole«, zato naj se prebivalstvo pred tem karseda dobro zavaruje.¹⁵ Nato novice o črnih kozah in obolelih do konca aprila ponovno potihnejo, za kratek čas pa se zopet pojavijo v začetku maja 1873, ko časopisi poročajo o nekaj obolelih ter majhnem (ne točnem) številu žrtev.¹⁶ Konec julija se začnejo pojavljati nove vesti o bolezni iz Kranja in njegove okolice, nekoliko večje število okuženih pa so opazili tudi v okolici Ljubljane (Vižmarje in Medvode).¹⁷ Iz tega je razvidno, da se je število okuženih sicer nekoliko povečalo, vendar se črne koze še niso močno razširile po deželi.

Od avgusta do oktobra so novice o črnih kozah začasno potihnile, saj v *Slovenskem narodu* ne zasledimo članka, ki bi govoril o njih, prav tako o njih ne poroča na novo izhajajoči *Slovenec*.¹⁸ Nekatere primere bolezni v Ljubljani z okolico omenja zgolj *Laibacher Zeitung*, vendar še vedno ni govora o epidemiji – posamezni primeri črnih koz so kot nekaj povsem običajnega za tisti čas omenjeni skupaj z drugimi boleznimi, kot so tuberkuloza, angina in tifus.¹⁹

Množična razširitev bolezni na Kranjsko in sprejetje zaščitnih ukrepov

Novembra *Slovenski narod* o kozah ne poroča nič posebnega, njegova glavna tema so večinoma volitve v deželni zbor, ki so potekale 11. novembra 1873 – nasprotno pa *Slovenec* vendarle nekajkrat poroča o omenjeni bolezni. Sredi meseca je objavil dopis iz Gradca, kjer so domačini mislili, da so črne koze zaradi zime počasi izginjale. Toda sredi novembra so v štajerski prestolnici ponovno opazili naraščanje števila primerov, v časopisju pa so se zaradi premikov vojske bali množičnega prenosa bolezni iz Štajerske na Kranjsko.²⁰ Proti koncu meseca v istem časopisu vedno pogostejše poročajo o kakem umrlem, pri katerem so bile vzrok smrti prav črne koze.²¹ *Laibacher Zeitung* prav tako vse pogostejše navaja primere bolezni, sredi novembra pa zapiše, da je število okuženih s kozami vse večje in da so črne koze pogostejše kot ponavadi vzrok smrti pri otrocih in odraslih. Vendarle pa na vrhu seznama bolezni, ki najpogostejše prizadenejo Ljubljancane, novembra 1873 na podlagi poročil še vedno ostaja tuberkuloza.²²

⁸ V času pisanja članka, ko so bili v veljavi ukrepi za zajezitev virusa COVID-19, časopisnih navedb o umrlih zaradi zaprtih arhivov ni bilo mogoče preveriti v mrljskih knjigah ljubljanskih župnij.

⁹ Trst je bil v tem času skupaj z Istro in Goriško-Gradiško sestavni del Avstrijskega primorja, ki ga je epidemija močno prizadela – po vsej verjetnosti so se črne koze ravno od tam razširile po celotni Kranjski (Vodopivec, Črne koze, str. 92; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 148).

¹⁰ Vodopivec, Črne koze, str. 92–96; Zeleznik, Bolni otroci, str. 438–449.

¹¹ Omenjeni zakon iz leta 1873 je v avstrijski polovici monarhije uvedel neposredne volitve v dunajski državni zbor v obliki štirih kurij (Cvirn, *Dunajski državni zbor*, str. 128–129).

¹² *Slovenski narod*, 7. 3. 1873, str. 3.

¹³ *Slovenski narod*, 9. 3. 1873, str. 3.

¹⁴ *Slovenski narod*, 30. 3. 1873, str. 3.

¹⁵ *Slovenski narod*, 3. 4. 1873, str. 3.

¹⁶ *Slovenski narod*, 4. 5. 1873, str. 3.

¹⁷ *Slovenski narod*, 31. 7. 1873, str. 2.

¹⁸ Z izdajanjem časnika *Slovenec* so pričeli oktobra 1873, sprva pa je izhajal zgolj dva- do trikrat na teden, kar nekoliko zoži nabor informacij o epidemiji; *Slovenec*, 14. 10. 1873, str. 1.

¹⁹ *Laibacher Zeitung*, 3. 10. 1873, str. 3; 10. 10. 1873, str. 3; 20. 10. 1873, str. 3; 22. 10. 1873, str. 3.

²⁰ *Slovenec*, 20. 11. 1873, str. 3.

²¹ *Slovenec*, 11. 11. 1873, str. 4; 25. 11. 1873, str. 4; 27. 11. 1873, str. 4; 29. 11. 1873, str. 4.

²² *Laibacher Zeitung*, 15. 11. 1873, str. 4.

Sredi decembra so v *Slovenskem narodu* zapisali, da je v okolici Ljubljane veliko novih ljudi zbolelo za črnimi kozami ter »da je tudi nekoliko učencev srednjih šol v Ljubljani na kozah bolno«.²³ 19. decembra 1873 časniki poročajo o vedno večjem številu učencev, ki so na novo zboleli, zato je bilo vsem šolarjem od tedaj izrecno prepovedano hoditi k pouku, če je kdo od domačih zbolel za kozami.²⁴ Že dan kasneje pa so oblasti sprejele nekoliko bolj drastične ukrepe, saj so za tri tedne zaprle ljubljansko gimnazijo, realko, učiteljske in vse ljudske šole. V časopisu na tem mestu sploh prvič pišejo o širjenju epidemije, kar se do tedaj v letu 1873 še ni zgodilo.²⁵ Do konca meseca v časnikih poročajo o obolelih iz vseh delov Kranjske, za božič so na primer v Novem mestu morali zapreti vse šole, v Ljubljani pa je bila bolnišnica na Poljanah že tako polna, da so morali odpreti novo začasno bolnišnico v Trnovem, ki je bila glede na poročila prav tako polna v nekaj dneh. Bolne so na domu množično zdravili tudi zasebni zdravniki, številni oboleli pa pogosto sploh niso poiskali strokovne pomoči, zato je takšne kar po hišah iskala na novo ustanovljena sanitetna policija.²⁶ Na zadnji dan leta 1873 je sledil nov razglas, da se bo zaprtje šol v Ljubljani podaljšalo še za en mesec (torej do konca januarja 1874) oziroma dokler se ne bo končala epidemija na Kranjskem.²⁷ Tako je decembra 1873 prišlo do preobrata, saj so se črne kozе dokončno epidemično razširile po celotni Kranjski. Časopisi so skorajda dnevno poročali o primerih bolezni, deželna vlada pa je pričela sprejemati prve ukrepe, povezane z zaježitvijo epidemije. V *Slovenskem narodu* so v zadnjem tednu decembra kranjski deželni vladi celo redno očitati, da še vedno ne sprejema dovolj učinkovitih ukrepov in da se bo epidemija črnih koz posledično še bolj nenadzorovano širila, žrtev pa bo nepredstavljivo več.

V prvi četrtini leta 1874 je epidemija črnih koz na Kranjskem doživela vrhunec. Z novim letom je ljubljanski mestni magistrat vzpostavil stalno (sani-

tetno) komisijo, katere glavna naloga je bila preprečiti širjenje epidemije. Sestavljali so jo župan, štirje mestni odborniki, dva mestna zdravnika in prvi magistratni svetovalec.²⁸ Komisija je na prvem zasedanju sprejela dva ukrepa, in sicer da se kapaciteta začasne bolnišnice v Trnovem poveča za 50 oseb ter da se morajo oblačila bolnikov obvezno dezinficirati, v primeru revežev na mestne stroške.²⁹ Po poročanju časopisov se je januarja 1874 izrazilo povečalo število oseb, ki so umrle za črnimi kozami; za njihovo zdravljenje je deželna vlada poleg kolere porabila največ sredstev, namenjenih za zdravstvo.³⁰ Sredi meseca so se kozе še naprej širile po Kranjski, o čemer pričajo številni dopisi iz celotne dežele, zato se je sanitetna komisija v Ljubljani odločila prisilne počitnice za šolarje podaljšati (vsaj) do 3. februarja 1874, medtem ko so jih novomeške oblasti podaljšale (vsaj) do 27. januarja.³¹ V zadnji tretjini meseca vse pogostejše zasledimo poročila, da so se prav v Novem mestu in okolici kozе močno razširile – tamkajšnja bolnišnica naj bi bila prepolna, med prebivalstvom pa se je pred boleznijo širila tako velika bojazen, da »vsak se boji k sosedu v hišo, da ne bi koz dobil«.³² Med Ljubljančani je veliko razburjenje povzročilo dejstvo, da so obolele zapornike z ljubljanskega gradu pričeli prevažati v začasno bolnišnico za kozave v Trnovem, saj je bilo številne meščane močno strah njihovega pobega.³³ Ob koncu januarja o hudi epidemiji črnih koz poročajo tudi iz Kranja ter njegove okolice. Tudi tam naj si ljudje ne bi upali oditi iz hiše, oblasti so poročale o številnih obolelih in smrtnih žrtvah med otroki, naraščanje števila obolelih pa naj bi zadnje čase opazili tudi med odraslimi.³⁴ Sanitetna komisija v Ljubljani je konec januarja objavila naslednje dodatne ukrepe za zaježitev epidemije: zdravniki morajo sporočiti število obolelih za kozami, vse šolske učilnice in osebne stvari preminulih morajo biti dezinficirane, šolske počitnice pa se, kot omenjeno, končajo šele 3. februarja.³⁵ Kljub izjemno resnemu stanju pa so časniki ob koncu januarja 1874 na več mestih zagotavljali, da epidemija že izgublja sapo in da je tako dolgo zaprtje šol v resnici nepotrebno. Hkrati so na več mestih izrazili prošnjo deželni vladi, naj uvede obvezno cepljenje proti kozam, ki naj bi delovalo kot najbolj učinkovita in smiselna zaščita pred širjenjem bolezni.

V ljubljanske šole so se otroci vrnili 4. februarja, vendar so številni učitelji že isti dan tožili, »da mnogo

— Iz Novega mesta) se nam piše:
Vlada je tudi tukaj zaukazala telegrafično, gimnazijo, normalko, in dekliško šolo zapreti in sicer zaradi kôz. Ubogi Dolenjci! ne samo s živinsko kugo, nego še s tem jih bog korobači. Sola se tedaj začne še le 7. jan.

Časopisni članek o zaprtju šol v Novem mestu
(*Slovenski narod*, 25. 12. 1873).

²³ *Slovenski narod*, 17. 12. 1873, str. 3.

²⁴ *Slovenski narod*, 19. 12. 1873, str. 3.

²⁵ *Slovenski narod*, 20. 12. 1873, str. 3; *Slovenec*, 20. 12. 1873, str. 4.

²⁶ *Slovenski narod*, 25. 12. 1873, str. 3; 28. 12. 1873, str. 4; 30. 12. 1873, str. 3.

²⁷ *Slovenski narod*, 31. 12. 1873.

²⁸ Na tem mestu časopisje sicer omenja komisijo, vendar njeni člani niso poimensko navedeni.

²⁹ *Slovenski narod*, 1. 1. 1874, str. 3; *Laibacher Zeitung*, 2. 1. 1874, str. 3.

³⁰ *Slovenski narod*, 8. 1. 1874, str. 3.

³¹ *Slovenski narod*, 14. 1. 1874, str. 3; 15. 1. 1874, str. 3; *Slovenec*, 20. 1. 1874, str. 4.

³² *Slovenski narod*, 18. 1. 1874, str. 3.

³³ *Slovenski narod*, 20. 1. 1874, str. 3.

³⁴ *Slovenski narod*, 30. 1. 1874, str. 3.

³⁵ *Slovenec*, 29. 1. 1874, str. 3.

učencev nij v šolo prišlo, ki sicer nima koz, a stanujejo po hišah, kjer so kozavi bolniki.³⁶ Vse to kaže, da je bilo v začetku februarja še vedno veliko okuženih in takšnih, ki so bili neposredno v stiku z njimi. Mnogo obolelih potrjuje tudi članek iz naslednjega dne, ki zatrjuje, da sta bolnišnici na Poljanah in v Trnovem zopet polni kozavih bolnikov.³⁷ Prav tako ves februar časopisi še vedno poročajo o številnih primerih črnih koz iz vse Kranjske, iz česar izhaja, da epidemija ni opešala, kar je v popolnem nasprotju s poročanjem časnikov konec januarja. Bolezen naj bi prišla celo na Nanos, kar se je takratni javnosti zdelo nemogoče zaradi višine in stalnega vetra, ki naj bi tiste kraje varovala pred vsemi epidemičnimi boleznimi.³⁸ Februarja je tako v tistih rubrikah *Slovenskega naroda* in *Slovenca*, v katerih so navedeni umrli in vzroki za smrt, še vedno mogoče zaznati ogromno število oseb, ki so preminule za kozami. V *Laibacher Zeitung* so objavili članek, v katerem zagotavljajo, da »ist [...] Impfstoff zur Vaccination und Revaccination in guter Qualität aus der steiermärkisch landschaftlichen Impfstoff-Regenerierungsanstalt [...] stets nach beliebigem Bedarf zu beziehen« (je cepivo za vakcinacijo in re-vakcinacijo, ki prihaja iz Štajerske deželne ustanove za cepiva in ki je dobre kvalitete, vedno na voljo v poljubnih količinah).³⁹ S tem so po vsej verjetnosti želeli čim več ljudi prepričati v cepljenje, saj so ravno to metodo številni časniki videli kot najučinkovitejšo v boju proti epidemiji.⁴⁰

Zajezev epidemije, njen konec ter posledice

V začetku marca 1874 iz nekaterih krajev na Kranjskem sporočajo, da koze sicer še razsajajo ter da naj bodo ljudje previdni, vendar da epidemija ni tako huda kot prejšnja dva meseca. Tako so na primer za Novo mesto 21. marca 1874 sporočili, da so črne koze ponehale – v nasprotju s tem pa še vedno sledijo številna poročila o epidemiji iz drugih delov monarhije, predvsem iz sosednje Štajerske, kjer naj bi največ primerov zasledili v Savinjski dolini.⁴¹ Prav tako se je v člankih, v katerih so objavljali število umrlih ter vzroke smrti, število žrtev črnih koz postopoma zmanjšalo. Posledica tega je bila, da so marca zaprli začasno bolnišnico za kozave v Trnovem, ki je sicer ostajala v pripravljenosti ob morebitnem novem epidemičnem izbruhu bolezni.⁴²

V naslednjih nekaj mesecih so objave o epidemiji na Kranjskem popolnoma izginile, obolelost pa

— (Bolezen kozé v Ljubljani) se je toliko zmanjšala, da bodo denes zaprli bolnišnico, ki jo je bil magistrat napravil za silo v Trnovem. Vendar bode še pripravljena ostala, ko bi se epidemija, ki nikakor še nij nehala, zopet širiti začela.

Časopisni članek o zaprtju začasne bolnišnice v Trnovem (Slovenski narod, 22. 3. 1874).

se je več kot očitno vrnila v običajne okvire. Na tem mestu se porajajo številna vprašanja: Kaj je v resnici pripomoglo k zajezev epidemije? Ali so ukrepi deželne vlade ter sanitetne komisije končno pričeli učinkovati? Ali je h koncu epidemije prispevala sprememba vremena (prehod iz zime v pomlad)? Ali morda razlog tiči v dodatnem deležu cepljenega prebivalstva? Viri ne ponujajo enotnega odgovora, je pa treba poudariti, da je epidemija zagotovo pustila velike fizične in psihične posledice. Kot smo omenili v uvodnem poglavju, so številnim osebam, ki so bolezen prebolele, ostale brazgotine, nekatere so celo oslepele. Velikokrat sta v večjih družinah zbolela in preminula oba starša, otroci pa so postali sirote. *Slovenski narod* z dne 3. marca 1874 navaja primer, ko je za kozami zbolela celotna družina (oba starša ter vseh sedem otrok), medtem pa so izgubili prihodke in vse prihranke – zaradi bolezni in nezmožnosti za delo so obubožali.⁴³ Da si lahko še bolj slikovito predstavljamo, kakšen vpliv na prebivalstvo je imela epidemija črnih koz v prvi četrtini leta 1874, verjetno zelo nazorno nakaže poimenovanje iz časopisja: to obdobje tam imenujejo kar »kozavi časi«.⁴⁴ Toda za Kranjsko je bil to zgolj kratek oddih, saj so se že leta 1882 črne koze ponovno pojavile.

Vzroki za razširitev bolezni

Eden glavnih vzrokov za razširitev epidemije na Kranjskem je bila večja povezanost med posameznimi deli monarhije kot posledica hitrejših premikov množic zaradi novih izumov – tu je pomembna predvsem izgradnja Južne železnice leta 1857, s katero so povezali mesti Dunaj in Trst, potekala pa je tudi skozi Kranjsko ter glavno deželno mesto Ljubljano. Vse to je omogočalo hitrejšo in intenzivnejšo premikanje ljudi, večje trgovske stike⁴⁵ ter lažje kroženje vojakov, ki so bili ob vojnah ponavadi vzrok za hitro širjenje epidemij, kot so črne koze in kolera. V času obravnavane epidemije so tako po navedbah časopisja na

³⁶ *Slovenski narod*, 5. 2. 1874, str. 3.

³⁷ *Slovenski narod*, 6. 2. 1874, str. 3.

³⁸ *Slovenski narod*, 17. 2. 1874, str. 3.

³⁹ *Laibacher Zeitung*, 5. 1. 1874, str. 4.

⁴⁰ Takšen članek ni nobena redkost, saj se v času epidemije v časopisju na več mestih pojavljajo tako pozivi prebivalcem, naj se cepijo, kot oblastem, naj uvedejo obvezno cepljenje.

⁴¹ *Slovenski narod*, 21. 3. 1874, str. 3.

⁴² *Slovenski narod*, 22. 3. 1874, str. 2.

⁴³ *Slovenski narod*, 3. 3. 1874, str. 3.

⁴⁴ *Slovenski narod*, 4. 3. 1874, str. 2.

⁴⁵ Trgovski stiki so bili še posebej močni s Trstom, ki je bil glavno pristanišče monarhije – ravno od tam naj bi se epidemija po Južni železnici razširila po Kranjski; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 153; Vodopivec, Črne koze, str. 92.

Kranjskem najprej zbolele ravno tiste osebe, živeče v krajih ob Južni železnici.⁴⁶

Glede na prebrano v časopisju se hkrati zdi, da ukrepi deželne vlade kljub številnim pozivom niso bili dovolj hitri, resni in zadostni, da bi lahko učinkovito preprečili začetno epidemično širjenje bolezni po deželi. Del krivde nosi tudi prebivalstvo Kranjske, saj mnogi sploh niso upoštevali ukrepov ali pa so jih upoštevali v najmanjši možni meri. Tako lahko v časnikih zasledimo primer, ko »*pride posestnik tri ure daleč o zadevah pravde, zavezan z ruto čez glavo polno koz na obrazu in na rokah katere so se le gnojiti priče, k sodniji*«. ⁴⁷ Prav tako se svojci pogosto še nekaj časa niso želeli ločiti od umrlih, posledično pa so številni pokojni še več dni po smrti ostajali v hišah. Veliko ljudi ni obešalo črnih tabel, ki so opozarjale na bolezen v gospodinjstvu, oboleli so se neomejeno gibali in odhajali celo v skupne prostore (gostilne, sodišča, cerkve, prodajalne ...). Prepovedani niso bili niti obiski pri bolnih, higiena ter dezinfekcija pa sta kljub več opozorilom ostajali na zelo nizki ravni.⁴⁸

V času epidemije naj bi bil po trditvah časopisja eden od poglavitnih vzrokov za razširitev bolezni zavračanje cepljenja. Odklanjali naj ga ne bi zgolj številni zdravi in bolni, temveč velikokrat tudi zdravniki, ki naj bi bili do cepiva skeptični in naj bi pogosto celo aktivno agitirali proti njemu. Za takšna dejanja zakonsko ni bil nihče odgovoren, saj je bil že leta 1836 v avstrijskem delu monarhije izdan predpis, ki je zgolj priporočal cepljenje proti črnim kozam. Na Kranjskem je variolizacijo že leta 1799 vpeljal zdravnik Vincenc Kern, podatki iz sedemdesetih let 19. stoletja pa kažejo, da se je v deželi pred epidemijo letno (v obliki vakcinacije in revakcinacije) cepilo 13.000–14.000 oseb. Cepljeni naj bi skupaj z zdravniki dobivali razne nagrade in druge privilegije, matere necepljenih otrok pa je propaganda celo označevala kot slabe ter neodgovorne. Med epidemijo je mestni svet celo preventivno uvedel izredno cepljenje Ljubljancanov, zato se moramo vprašati, ali so časniki kot enega izmed glavnih vzrokov za epidemijo takšnega obsega upravičeno označevali ravno prenizko število cepljenih.⁴⁹

Smrtne žrtve epidemije črnih koz s poudarkom na deželi Kranjski in mestu Ljubljana

Tabela 1: Število umrlih za črnimi kozami na 10.000 prebivalcev.⁵⁰

Dežela	1871	1872	1873	1874	1875
Kranjska	1,2	4,0	21,2	51,1	4,3
Koroška	1,9	2,7	18,3	27,8	5,6
Štajerska	1,7	7,0	15,1	22,4	8,0
Trst	2,1	72,2	4,1	5,9	2,7
Goriška in Gradiška	1,1	5,5	7,6	5,2	1,4
Istra	0,6	18,3	9,5	8,9	3,0

Iz tabele je razvidno, da je bilo med najbolj prizadetimi južnimi avstrijskimi območji mesto Trst leta 1872, sledi pa mu Kranjska leta 1874, ko je bila epidemija tam najhujša.

Tabela 2: Število umrlih za črnimi kozami po letih na Kranjskem.⁵¹

Dežela	1871	1872	1873	1874	1875
Kranjska	58	187	993	2407	203

Glede na zgornje podatke lahko potrdimo navedbe časnikov, da je bila epidemija na Kranjskem najhujša leta 1874. V letih 1873 in 1874 je tam skupaj umrlo 3.400 oseb oziroma okoli 0,7 % takratnega prebivalstva Kranjske, ki je znašalo približno 480.000.

Tabela 3: Število umrlih za črnimi kozami v Ljubljani v prvi polovici leta 1874.⁵²

Mesec	Januar	Februar	Marec	April	Maj	Junij
Umrli za črnimi kozami	31	28	18	10	4	4

Iz tabele je razvidno, da je bila epidemija črnih koz januarja, februarja in marca 1874 v Ljubljani najbolj razširjena, kar je mogoče razbrati tudi iz poročanja slovenskega in nemškega časopisja.

⁴⁶ Vodopivec, Črne koze, str. 92; Studen, Huda epidemija, str. 258.

⁴⁷ Slovenski narod, 25. 2. 1874, str. 3.

⁴⁸ Vodopivec, Črne koze, str. 92–93.

⁴⁹ Vodopivec, Črne koze, str. 92; Železnik, Bolni otroci, str. 441–444; Železnik, Cepljenje proti kozam, str. 259–274; Studen, Huda epidemija, str. 259; Kos, Življenje v Ljubljani, str. 92.

⁵⁰ Vodopivec, Črne koze, str. 92.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam, str. 95.

Tabela 4: Število umrlih za črnimi kozami v Ljubljani med decembrom 1873 in marcem 1874 po starostnih skupinah.⁵³

Starost (leta)	0–5	6–20	21–50	50 +
Umrli za črnimi kozami	31	12	31	6

Žrtve epidemije črnih koz v Ljubljani so najpogostejše spadale v starostno skupino od nekaj tednov do pet let ter v starostno skupino od 21 do 50 let, kar ni presenetljivo, saj je bila bolezen za dojenčke in malčke do petih let izredno nevarna; prav tako so med epidemijo večkrat poročali o nekoliko presenetljivem širjenju bolezni med odraslimi.⁵⁴ Med žrtvami epidemije v Ljubljani predstavljajo otroci, ki niso dopolnili niti dveh let, kar $\frac{1}{4}$ vseh umrlih za črnimi kozami, povprečna starost preminulih pa se giba okoli 19 let.⁵⁵

Tabela 5: Umrli za črnimi kozami v Ljubljani med decembrom 1873 in marcem 1874 po spolu.⁵⁶

Spol	Moški	Ženske
Umrli za črnimi kozami	37	46

Črne koze splošno veljajo za bolezen, ki naj bi vse družbene razrede prizadela vsaj približno v enaki meri. Kljub temu so med žrtvami v Ljubljani med decembrom 1873 in marcem 1874 povečini pripadniki nižjih slojev, kot so otroci navadnih delavcev, pekovi ter kajzarjev. Največ preminulih po 20. letu starosti pa je med kuharicami, mizarji, tesarji, čevljarji, peki, deklami, hlapci, ključarji in gospodinjami. Med vsemi umrlimi je bilo zgolj približno 15 % žrtev pripadnikov srednjega in višjega sloja, kot so profesorji, računovodje ter sodniki.⁵⁷ Razloge za to lahko med drugim iščemo v tem, da so se v nižjih in manj izobraženih slojih bolj upirali cepljenju, kar je posledično pomenilo večjo stopnjo okuženosti in višji delež smrtnosti. Hkrati lahko manjšo smrtnost med višjimi sloji pripišemo večji higieni, kvalitetnejšim bivalnim razmeram in boljši oskrbi, ki so si jo lahko ti v primeru okužbe privoščili v primerjavi z nižjimi sloji.⁵⁸

Za konec

Iz analize ljubljanskega slovenskega in nemškega časopisja je razvidno, da pred jesenjo 1873 ni mogoče zaznati večjega odstopanja od povprečnega števila primerov črnih koz. Glavno pozornost so tako do novembra 1873 v časopisju imele predvsem politične novice, kot sta priprava novega zakona za volitve v državni zbor iz aprila 1873 in volitve v kranjski deželni zbor, ki so potekale sredi novembra istega leta. Nekoliko povečano število obolelih lahko v časopisih zasledimo s pričetkom jeseni, ko poročajo o več nepovezanih primerih iz celotne Kranjske, ne pišejo pa še o epidemiji. Do preobrata pride šele z mesecem decembrom, ko se število obolelih s črnimi kozami močno poveča. Takrat prične tudi slovensko in nemško časopisje pisati o epidemiji, zaradi izrednega stanja pa prebivalstvo vabi k čim večji udeležbi pri cepljenju, saj ga je videlo kot ključno za izhod iz epidemije. Deželna vlada je v sodelovanju z lokalnimi oblastmi sprejela številne ukrepe, kot so zaprtje šol, vzpostavitev sanitetne komisije, obvezna dezinfekcija oblačil obolelih in odprtje bolnišnice v Trnovem. Kljub vsem ukrepom pa so se v časopisju še vedno pojavljali številni pozivi, naj oblasti uvedejo dodatne omejitve. Po poročanju časnikov naj bi epidemija konec januarja 1874 že izgubljala sopo, kar se je že naslednji mesec izkazalo za neresnično, saj so bile bolnišnice ponovno polne kozavih bolnikov – zdi se, da je pisanje časopisov zelo hitro prešlo iz ene skrajnosti (zahteve po še več ukrepih) v drugo (preveč optimistične napovedi o koncu epidemije). V nasprotju z oceno časopisja se je epidemija pričela umirjati šele marca, čemur je sledilo rahljanje nekaterih ukrepov, vrata pa je zaprla tudi začasna bolnišnica v Trnovem. V splošnem opazimo, da časopisi v povezavi s črnimi kozami močno poudarjajo predvsem Ljubljano, nekoliko presenetljivo pa se zdi, da so novice o epidemiji v časnikih vedno šele na predzadnji strani.⁵⁹ Vzroke za to gre najverjetneje iskati predvsem v tem, da časopisje med ljudmi ni želelo ustvarjati prevelike oziroma nepotrebne panike.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Laibacher Zeitung, 1873–1874.
Slovenec, 1873–1874.
Slovenski narod, 1873–1874.

⁵³ *Slovenec*, 2. 12. 1873, str. 4; 11. 12. 1873, str. 4; 13. 12. 1873, str. 4; 20. 12. 1873, str. 4; 30. 12. 1873, str. 4; 6. 1. 1874, str. 4; 8. 1. 1874, str. 4; 17. 1. 1874, str. 4; 22. 1. 1874, str. 4; 24. 1. 1874, str. 4; 29. 1. 1874, str. 4; 31. 1. 1874, str. 4; 5. 2. 1874, str. 4; 7. 2. 1874, str. 4; 12. 2. 1874, str. 4; 19. 2. 1874, str. 4; 21. 2. 1874, str. 4; 26. 2. 1874, str. 4; 28. 2. 1874, str. 4; 5. 3. 1874, str. 4; 7. 3. 1874, str. 4; 12. 3. 1874, str. 4; 14. 3. 1874, str. 4; 17. 3. 1874, str. 4; 26. 3. 1874, str. 4; 31. 3. 1874, str. 4.

⁵⁴ Železnik, Bolni otroci, str. 440.

⁵⁵ Gl. op. 53.

⁵⁶ Gl. op. 53.

⁵⁷ Gl. op. 53.

⁵⁸ Železnik, Bolni otroci, str. 442–447.

⁵⁹ *Slovenski narod*, *Slovenec* in *Laibacher Zeitung* so imeli v tem času največkrat zgolj štiri strani.

LITERATURA

- Cvirn, Janez: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Grignolio, Andrea: *Kdo se boji cepiv?* Ljubljana: Založba/*cf, 2018.
- Kos, Marjana: Epidemije črnih koz v Ljubljani v drugi polovici 18. stoletja. *Arhivi* 43, 2020, št. 2, str. 287–305.
- Kos, Marjana: *Življenje v Ljubljani ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja* (magistrsko delo). Ljubljana, 2007.
- Lipič, Fran Viljem: *Bolezni Ljubljančanov*. Ljubljana: ZRC, 2007.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Studen, Andrej: Huda epidemija črnih koz. *Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 258–259.
- Vodopivec, Peter: Črne kozice na Kranjskem in v Ljubljani v letih 1873/74. *Kronika* 20, 1972, št. 2, str. 92–96.
- Železnik, Urška: Bolni otroci in starševske skrbi: odnos do otroškega zdravja na primeru preprečevanja koz v 19. stol. *Zgodovina otroštva = History of childhood* (ur. Aida Škoro Babić et al.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 438–449.
- Železnik, Urška: Cepljenje proti kozam v koprskem okraju v 30. letih 19. stoletja. *Acta medico-historica Adriatica*, 2014, št. 2, str. 259–274.

SPLETNE STRANI

Encyclopaedia Britannica

Smallpox

<https://www.britannica.com/science/smallpox>

World Health Organization

Smallpox

<https://www.who.int/csr/disease/smallpox/en/>

Zgodovina.si

Epidemija črnih koz v Jugoslaviji

<http://zgodovina.si/epidemija-crnih-koz-v-jugoslaviji/>

SUMMARY

Newspaper reporting on the smallpox epidemic in Carniola in 1873–1874

After the Franco-Prussian War (1870–1871), a new smallpox epidemic swept through Europe. The epidemic wave reached the Habsburg Monarchy in 1872 and gradually spread across its territory over the next two years. The most affected provinces were Lower Austria, Silesia, and Salzburg as well as the city of Trieste and the province of Carniola in the south. Before the autumn of 1873, the reporting of Slovenian and German newspapers in Carniola showed no noticeable deviation from the average number of smallpox cases. A slight increase in infections could only be detected in November 1873, and the epidemic reached its peak between December 1873 and March 1874. According to newspaper reports, the disease struck with full force in Ljubljana, Kranj, and Novo mesto. To contain the epidemic in the province, individual city authorities joined forces with the provincial government in adopting numerous measures, including the formation of a sanitation commission, the mandatory disinfection of rooms and personal objects of the infected, the closure of schools, and emergency vaccination. Nevertheless, it should be stressed that newspapers repeatedly called on the provincial authorities to impose additional anti-epidemic restrictions and appealed to the population to get vaccinated. Overall, Carniolans paid little heed to the measures by frequenting common areas (taverns, churches, courts, etc.), keeping smallpox corpses at their homes, and maintaining a low hygiene standard. Even though newspapers reported already at the end of January that the epidemic was losing its breath, the disease in fact only began to abate in March, when the provincial authorities relaxed some measures accordingly. In 1873 and 1874, altogether 3,400 persons died of smallpox in Carniola, amounting to about 0.7% of the provincial population at the time. The highest share of deaths in Ljubljana between December 1873 and March 1874 was represented by persons belonging to the age group between several weeks and five years and persons from the age group between twenty-one and fifty years. The smallpox epidemic claimed the highest toll among the members of lower social strata, such as children of workers, bakers, and of small cottage owners, whereas the victims older than twenty years engaged in vocations typical of the lowest social strata (farmhands, maids, cooks, housemaids, shoemakers, and carpenters). The reasons for such a social structure may be found in stronger resistance to vaccination among the lower social strata on the one hand and better hygiene, living conditions, and healthcare among the higher population strata on the other.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 398(=163.6):615.89
616.98:579.842
616-036.21

Prejeto: 8. 7. 2021

Monika Krobej Telban

dr., znanstvena svetnica, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: monika.krobej@zrc-sazu.si

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6459-3683>

Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu

IZVLEČEK

Prispevek obravnava pripovedno izročilo o kugi, predvsem tisti del, ki govori o njenem širjenju ter načinih obrambe in zdravljenja pred to boleznijo v slovenskem prostoru in delno v širšem evropskem okviru. V prvem delu so analizirane pripovedi, v katerih se Kuga kot poosebljeni demonski lik bolezni širi iz kraja v kraj in iz dežele v deželo, v drugem delu članka pa je obravnavan predvsem način preprečevanja širjenja in zaščite pred to boleznijo ter zdravljenje, zarotitve, zagovarjanje in druge vernakularne prakse ljudi v času epidemije.

KLJUČNE BESEDE

kuga, pandemije, slovstvena folklor, Slovenija, ljudska medicina

ABSTRACT

FOLKTALES ABOUT THE PLAGUE AND HEALING PRACTICES AGAINST IT IN NARRATIVE FOLKLORE

The contribution discusses the narrative folklore about the plague, most notably how it spread, how people tried to protect themselves against the disease and how they treated it in Slovenian territory and, to some extent, within the wider European framework. The first part presents the analysis of folktales in which the Plague, personified as a demonic figure, roams from place to place, from one land to another. The second part focuses on steps taken to prevent the disease from spreading and means of protection against it, as well as healing, charms, incantations, and other vernacular practices during the epidemic.

KEY WORDS

plague, pandemics, folk narrative, Slovenia, folk medicine

Pripovedi o kugi – nalezljivi kužni bolezni, ki je v valovih že večkrat močno prizadela človeštvo – so se v ustnem izročilu ohranile bodisi kot opis razmer in obrambe pred epidemijo kuge ter zdravljenja te bolezni bodisi kot pripovedke o kugi – demonu, ki mori ljudi in živino. Ljudje so jo, predvsem v Evropi, opisovali kot bajeslovno bitje, tako kot so si predstavljali smrt, moro, lakoto in različne druge bolezni. V poosebljeni obliki se je pojavljala v demonologiji številnih narodov ter je predstavljala enega najhujših strahov v času in okolju, kjer je razsajala.

Motivika ljudskih pripovedi o kugi je zelo obsežna, norveški folklorist Reidar Christiansen jih je v svojem katalogu o migracijskih povedkah (1958) razvrstil pod poglavje *Legends concerning the Great Plague*, med pripovednimi tipi pa omenja:

7080. Kuga v podobi stare ženske hodi od kraja do kraja z grabljami in metlo.

7085. Kugo v podobi stare ženske prepelje brodnik čez vodo. Prepozna jo in prosi, naj mu prizanes. Kuga pogleda v svojo knjigo in to odkloni, a mu obljubi lahko smrt.

7090. Preživela fant in dekle ter njuna usoda.

7095. Ponovno odkritje zapuščenih hiš in cerkve po mnogih letih, odkar je morila kuga.¹

Vendar pa je tematika pripovedi o kugi še precej bolj raznolika, kar lahko razberemo iz gradiva, ki se je ohranilo v arhivih raziskovalnih ustanov in v tiskanih virih.

Kuga in lakota

Eden redkih folkloristov, ki je v slovenskem prostoru pisal o kugi in spremljajoči lakoti v podobi nenasitnega bajeslovnega bitja Netka, je bil Ivan Grafenauer.² Kugo so namreč ljudje pogosto povezovali z lakoto, ki jo je v slovenskem izročilu poosebljal Netek. O njem so pripovedovali, da ogromno poje, a ostaja lačen in se nikoli ne nasiti – od tod tudi njegovo ime »ne tek«, ki sicer pomeni angl. »no appetite«, vendar v smislu, da tek nikoli ne mine.³

V najstarejši ohranjeni slovenski povedki *O Nete-ku*, ki jo je leta 1847 objavil Josip Drobnič, povezuva med netekom in kugo še ni eksplicitno navedena. Avtor le piše, da *.../V tisti hiši, kjer Neteka brez jesti in piti odpraviti hočejo, ljudem in živini vse zaloge poje in popije in v tistem kraju ljudem njive, vinogradi*

*in sadovnjaki tri leta nič ne rodijo. Kjer ga pa prijazno sprejmejo, tam se hvaležniga skaže.*⁴

Tudi slovenski pisatelj Janez Trdina je leta 1881 pisal o Neteku,⁵ vendar ga tudi on ni eksplicitno povezal s kugo. Povezavo med Kugo in Snedežem (v slovenskem izročilu netkom ali netekom) je Grafenauer izpeljal predvsem na osnovi izročil, ki so se ohranila ponekod v alpskem svetu, predvsem v srednjeevropskem prostoru, med Retoromani v Švici ter v Vorarlbergu v avstrijskih Alpah v liku požerušnega možička snedeža:

Snedež / »Der Fresser«

*V začetku 17. stoletja je v Bregenskem gozdu – v porečju reke Bregenz na severu Vorarlberga – divjala kuga. Nekega dne dopoldne je tedaj prišel v nekdanjo gostilno »Pri Soncu« tujec in naročil južino za dvajset ljudi, ter se napotil dalje proti Ellenborgenu. Opoldne se je vrnil, toda sam, in je kosilo tudi sam do zadnje drobtine pospravil. Krčmarici se je zdelo to pošastno in je vprašala župnika za svet. Ta ji je svetoval, naj za kosilo ničesar ne vzame. Ko je tujec vprašal, kaj je dolžan, mu je odgovorila, da je že vse plačano. Tujec se je zahvalil in pove, da se kuga ne bo več širila. Od tedaj ga nihče ni več videl.*⁶

Tudi drugod je ustno izročilo poročalo o vojni in lakoti, ki sledi kugi. V Bosni in Hercegovini so pripovedovali, da kugi sledi leto lakote.⁷ Zanimivo je, da so romunski kmetje, ko so pričakovali prihod kuge, ki naj bi hodila naokrog v podobi ženske, ob cesti nastavili obilo hrane, s katero so gostili vse popotnike, da bi s tem preprečili prihod kuge.⁸ Prav tako pa tudi številni zgodovinski viri poročajo, da sta po kugi sledila pomanjkanje in gospodarski upad.⁹

Kuga, poosebljena v podobi žene, moža, dečka, dekleta ali kužnega para

Kuga je bila po ljudski veri zli duh, ki mori ljudi in živino. Ljudje so si jo, predvsem v Evropi, predstavljali kot nadnaravno ali bajeslovno bitje, tako kot so si predstavljali smrt, moro, lakoto in različne druge bolezni. Kjer je beseda »smrt« moškega spola, je bila tudi kuga pogosto predstavljena kot moški, kjer pa je beseda »smrt« ženskega spola, je bila analogno temu tudi kuga prikazana kot ženska. Kuga – v ljudskem izročilu pogosto imenovana tudi Črna smrt – je torej svojo personificirano podobo privzela po teh predstavah.

¹ Christiansen, *The Migratory Legends*, str. 214–215.

² Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«.

³ Ivan Grafenauer je navedel tudi imena rastlin in živali, ki imajo skupni koren: netečje = jagode, ki človeka ne nasitijo, večinoma brusnice; netečnik = ptica bobnarica (*Ardea stellaria*), ki se tako imenuje zaradi samčevega vsiljivega glasu (Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 164–165).

⁴ Drobnič, Slovenska pripovedka; Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 171.

⁵ Trdina, Verske bajke, str. 537.

⁶ Beitzl, *Im Sagenwald*, str. 65, št. 82; Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 159–160.

⁷ Softić, Zapisi usmenih predaja, str. 165.

⁸ Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 188, 190.

⁹ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 81; Golec, Kužne epidemije, str. 59.

Retoromani v Švici so si kugo predstavljali kot staro žensko. Arnold Bühli je objavil povedko, ki pripoveduje, kako je leta 1566 kuga preko Basla in Berna v podobi stare ženske, oblečene v črno, prišla v Ladir:

Pri neki hiši čisto zgoraj v vasi je potrkala na okno in vprašala, ali bi mogla tu prenočiti. Ne, so ji ljudje odgovorili, v hiši da ni prostora, če bi pa hotela spati v skednju, da lahko. Potem so videli, da je v črno zagrnjena starka stopila v skedenj. Pozneje pa je nihče ni več videl. Drugi dan je v vasi izbruhnila kuga.¹⁰

Na Hrvaškem so pripovedovali, da je v bližini naselja Pavlovac v Bjelovarski županiji živela kuga v gozdu.

Skozi ta gozd se je nekega večera peljal kmet na vozu. Kuga, ki je sedela pri ognju in pekla konjsko in človeško meso, mu je ponudila človeško meso, ki ga je kmet tudi pojedel. Ko se je kmet vrnil v Pavlovac, je izbruhnila kuga in pomorila vse prebivalce.¹¹

V Bosni in Hercegovini so kugo opisovali kot ženo, ki ima v eni roki metlo, v drugi pa luč, da lahko najde in »pomete« čim več ljudi.¹² Pred kugo so bežali v pečine oziroma gore ali v druge kraje.¹³ Tudi v slovenskem izročilu se je ohranil pregovor: »Če se prikaže kuga v bližini, kupi si par močnih črevljev in beži tako dolgo, da bodo podplati raztrgani.«¹⁴

Germanski narodi so si kugo predstavljali v podobi moškega ali dečka. Jacob in Wilhelm Grimm sta med drugim objavila sledečo pripoved o kugi v podobi visokega moža:

Visoki mož na Ulici umora v kraju Hof
Leta 1519, tik preden je začela kuga moriti v kraju Hof, se je na Ulici umora prikazal visok črn mož. Njegove široko razkročene noge so segale na obe strani ulice in njegova glava se je dvigala nad strehami hiš. Moja prababica Valburga Widmann ga je nekega večera videla, kako je hodil po ulici z eno nogo pri vhodu krčme in z drugo čez cesto pred veliko hišo, ki je stala tam. Bila je tako prestrašena, da ni vedela, kam naj gre. V božjem imenu in križajoč se je nadaljevala pot po sredi ceste med njegovimi razkročenimi nogami. Če si tega ne bi upala storiti, bi ji prikazen sledila. Komaj je ubežala, ko je duh treščil noge skupaj, tako močno, da so se vse hiše na Ulici umora skorajda sesule.

Kmalu zatem je kuga prizadejala mesto in prav na Ulici umora je udarila najprej.¹⁵

Prav tako razširjene – predvsem v Srednji Evropi in tudi v Islandiji¹⁶ – so bile predstave o kužnem paru – moškem in ženski, ki sta hodila od kraja do kraja in širila kugo. Kot pripoveduje nemška povedka iz Schweinfurta ob reki Main, je smrtnik kosil, žena smrt (kuga) pa je grabila za njim in le to, kar je ušlo skozi grablje, ni umrlo.¹⁷ Tudi na Bavarskem v Nemčiji so bile dokumentirane predstave o moškem smrtniku in ženski smrti, ki sta kot kuga morila po deželi. Ena takih pripovedi se je ohranila na Avstrijskem Koroškem:

Nekoč je dejal Smrtnik Smrti: »Jaz vzamem koso, ti grablje; jaz bom kosil, ti boš za menoj grabila.« Tako sta šla Smrtnik in Smrt po Maltski gori (Maltaberg) navzgor. Ko sta prišla do poslednjega kmeta, je začel Smrtnik kositi, po vsej Maltski gori navzdol, ona pa je pokošene redi z grabljami vlačila za njim na kup. Medtem je divjala po gori kuga, noben človek ni ostal živ, vse je Smrtnik pokosil.¹⁸

V Vorarlbergu so pripovedovali, kako je prišla kuga v Feldkirchen in pomorila skoraj vse ljudi, tako da so ljudje začeli govoriti, kadar je kdo kihnil, »Bog pomagaj!«

Die Pest in Feldkirchen / Kuga v Feldkirchnu
Od Lichtensteina je prišlo dvoje pošasti proti reki Ill, ena je nosila metlo, druga lopato. Ob reki je dejala ena drugi: »Pojdi ti sem in prekopljaj tu skozi, jaz pa pojdem tja in pometem tam skozi!« Tako sta si razdelili doline. To je bilo veliko umiranje. Če je koga pošast samo pogledala, se je ta opotekel in počrnel, kdor pa je kihnil, je dobil mrzlico in padel še isti dan mrtev na tla. S kihanjem se je bolezen pokazala in ljudje so si v strahu dejali: »Bog pomagaj!« ali »Pomagaj Bog vsem!«.¹⁹

Kihanje naj bi napovedovalo, da ima človek kugo. To voščilo se je razširilo širom po Evropi. Tudi v Angliji so, kot piše Jacqueline Simpson, v času kuge, ki je razsajala v 17. stoletju, začeli ljudje govoriti »Bless you!« ali »God help you!«, če je kdo kihnil, kar se je ohranilo do današnjih dni.²⁰

Švedske povedke pripovedujejo, da je prišla kuga z juga v podobi majhnega lepega dečka, ki je strgal na železno strgalo, a je pustil, da je še ta ali oni v hiši ostal živ; za njim pa je prišlo kužno dekle (pestflicka), ki je pometala z metlo pred vrati, tedaj pa so vsi v vasi pomrli.²¹

¹⁶ Gunnell, *Mists, Magicians*, str. 49–50.

¹⁷ Bronner, *Von deutscher Sitt*, str. 262; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 183.

¹⁸ Graber, *Sagen aus Kärnten*, št. 258; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 184.

¹⁹ Beitzl, *Im Sagenwald*, str. 65, št. 82; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 184.

²⁰ Simpson in Roud, *A Dictionary of English Folklore*, str. 280.

²¹ Grimm, *Deutsche Mythologie*, str. 994; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 187.

¹⁰ Bühli, *Sagen aus Graubünden*, 2, str. 210; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 186.

¹¹ Krauß, *Südslavische Pestsagen*, str. 36.

¹² Softić, *Zapisi usmenih predaja*, str. 166.

¹³ Prav tam, str. 165.

¹⁴ Slekovec, *Kuga na slovenskem štajerskem*, str. 142.

¹⁵ Grimm, *Deutsche Sagen*, št. 167, str. 243: »Der lange Mann in der Mordgasse zu Hof«.

V estonskem izročilu je bila kuga poosebljena v moški podobi, kot fant ali črni mož:

/.../ Blizu Suure-Jaani je bil kmet iz kmetije Tooba ravno v gozdu, ko je zagledal demona kuge, kako pleše in poje pod drevesi: »Pat-pat-pat do Paelamaa, kōps-kōps-kōps do Kōnnua, top-top-top do Tooba!« Kmet je razumel, da je bil to demon kuge in je rekel: »Pa poglejmo!« Šel je domov, vzel jerebikino gorjačo, vrezal je tri peterokrake zvezde vanjo in čakal. Sredi noči je nekdo prišel in prosil, da bi ga spustil noter. Kmet je odprl vrata in zagledal črnega moža. Kmet ga je začel mlatiti z gorjačo, dokler ga kužni demon ni prosil, naj ga spusti. Kmet je rekel: »Ko boš obljubil, da ne boš šel nikamor več, da bi moril, bom nehal.« Demon kuge je to obljubil in mož ga je nehal tepsti.²²

Kot je razvidno iz predstavljenega izročila, so v zgodbah o kugi pogosto omenjeni kraji, kjer je kuga morila. Estonska folkloristka Reet Hiimäe je ugotovila, da je v povedkah o nevarnih krajih – na primer krajih, kjer je omenjena širitev kuge – mogoče osnovati mentalni zemljevid, ki pokriva pojavljanje nevarnosti v regiji, ter izhod iz te nevarnosti.²³ Prav tako je Timothy Tangherlini na osnovi skandinavskih pripovedi o kugi ugotovil, da so ljudje na osnovi svojih verovanjskih predstav povsem logično s pripovedmi skušali mapirati pot širjenja demona kuge kot poosebljene bolezni.²⁴

Ljudje v Islandiji in tudi v nekaterih drugih evropskih državah so pripovedovali, da se kuga lahko prikazuje tudi v podobi megle, dima ali oblaka, ki se usede na dolino in mori ljudi ter živino, zato so si skušali rešiti življenje tako, da so bežali v gore.²⁵

Kuga se da prenesti ali prepeljati in ne more sama čez vodo

Pripovedi o kugi, ki po vnaprej določeni poti potuje v kraje, kamor se je namenila in se da prepeljati čez reko ali morje na otok, navajata tako Timothy Tangherlini v Skandinaviji (1988) kot Reet Hiimäe v Estoniji (2016), dokumentirane pa so bile tudi v francosko-bretonskem, pruskem in poljskem izročilu. Tudi južni Slovani so pripovedovali, da kuga ne more sama preplavati reke ali morja, zato si preskrbi prevoz; številne pripovedi sta objavila Matija Valjavec²⁶ in Friedrich Krauß,²⁷ na primer:

Kuga dojde do jedne vode. Onda se je baš Sava razlila pa neje mogla gaziti pa prosi jednoga človeka koji

se je na čamcu vozil, da ju preveze ne znajući da ima on psa pod gunjom. Prijel ju je v čamec i prične veslati. Kad na sredu vode dojde pes se prebudi, zagleda kugu i na nju nasrne. Kuga počne človeka prositi, da ju oslobodi, ali zaman, pes ju je tak dugo klal i grabil dok je ne vu vodu opala. Tak je komaj došla na drugi breg grozeča, da bu vre svoje rane osvetila samo dok ji psi pocrkaju. No hvala bogu, to skoro ne bu, ar je saki dan 'se više psov.²⁸

V povedkah, v katerih je opisano, kako se je dala kuga prenašati ali prepeljati iz kraja v kraj, je pogosto omenjeno, da se je bala psov²⁹ in mačk, odganjalo pa jo je tudi petelinje kikirikanje. Pred kugo so obvarovale tudi brinove veje:

Kuga je prosila brodnika, ki je prepeljeval ljudi s Primorja na bližnji otok, naj njo samo prepelje čez morski preliv na ta otok. Ne bo mu storila nič žalega, če ji pa ne zaupa, naj naloži v sredo čolna, med seboj in Kugo, trnja in brinovega grmičja. Čolnar je to storil in se mu ni nič hudega zgodilo, vse naokoli pa je morila Kuga.³⁰

Tovrstne pripovedi so navdihnile tudi slovenskega pesnika Antona Aškercja in njegovo balado »Ponočna potnica«.³¹

Profilaktična dejanja in zdravila

Kuga in agrarni rituali

Spomin na stare agrarne rituale v južnoslovan-skem prostoru ohranja povedka o

Kugi in Smrti, ki naj bi bili sestri, prišli naj bi iz Sarajeva. Ena je morila ljudi, druga jih odpelje na drugi svet. Nekoč sta nekemu možu obljubili, da mu ne bosta nič storili, če ju bo na hrbtu prenesel v drugi kraj, da ju psi nebi raztrgali. Med potjo ju kmet vpraša, kako bi se ljudje lahko rešili kuge? Odgovorili sta, da bi morali 12 fantov in 12 devic nagih vpreči v plug, s katerim bi mladi sedemkrat zaorali okoli vasi po isti brazdi. Ko ju je mož odložil, so se tisti dan številni ljudje v tem kraju pomrli, nato pa je po moževem nasvetu 24 fantov in deklet oralo okoli vasi in rešili so se kuge.³²

Da so bile podobne pripovedi in rituali »zaoranja bolezni« znani tudi drugod v srednji in južni Evropi, potrjuje spomin na šego, ki se je v Loški dolini ohranila do konca 19. stoletja. Ženske so kužno bolezen

²² Hiimäe, *Esti kratkupärimus*, str. 124; Hiimäe, *Narative Maps*, str. 180.

²³ Hiimäe, *Narative Maps*, str. 179–181.

²⁴ Tangherlini, *Ships, Fogs and Traveling Pairs*.

²⁵ Gunnell, *Mists, Magicians*, str. 49; Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 76.

²⁶ Valjavec, *Narodne pripovedke*, str. 243.

²⁷ Krauß, *Südslavische Pestsagen*, str. 14; Krauß, *Volksglaube*, str. 64, 67.

²⁸ Valjavec, *Narodne pripovedke*, str. 243; Krauß, *Volksglaube*, str. 64; po: Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 190.

²⁹ Da se je kuga izogibala psov, omenja tudi bosansko in hercegovo izročilo; prim.: Softić, *Zapisi usmenih predaja*, str. 164.

³⁰ Krauß, *Volksglaube*, str. 67; Grafenauer, Neték in »Ponočna potnica«, str. 190–191, op. 24.

³¹ Anton Aškerc, *Ponočna potnica*. *Ljubljanski zvon* 10/7, 1. 7. 1890, str. 385.

³² Krauß, *Südslavische Pestsagen*, str. 25–30.

zaorale tako, da so okoli vasi vlekale plug – ene privezanega okoli pasu, druge so ga držale za ročaj. Tako so zaorale brazdo trikrat okoli vasi.³³

Tudi Aiša Softić je med bosanskimi in hercegovskimi rokopisi o kugi odkrila podobne načine obrambe pred to boleznijo. Ohranilo se je izročilo iz okolice Bosanske Gradiške:

*V vasi so našli dve sestri dvojčici in dva črna vola, ki ju je skotila ista krava. Čez noč je bilo treba narediti povsem nov plug, nato pa sta sestri povsem goli s tema dvema voloma in plugom zaorali eno brazdo okoli cele vasi. Tako so se obranili kuge.*³⁴

Aiša Softić poudarja, da ima pri tovrstnih izročilih pomembno vlogo magični krog ali ris, ki so ga zarisali okoli človeka, skupine ljudi ali v tem primeru okoli cele vasi, saj so verjeli, da so v zarisanem krogu ali risu varni pred zlimi silami. Vendar je imelo pri tej šegi posebno magično moč tudi oranje okoli vasi kot čarno dejanje, poleg tega je bilo pomembno, kdo je oral in kako je bilo oranje izvedeno.

Zagovarjanje in apotropajska dejanja

Eno redkih poročil o tem, kako so se ljudje branili in zdravili pred kugo, je podal angleški pisatelj Daniel Defoe, ki je v knjigi *A Journal of the Plague Year* (Spomin na leto kuge, 1722) ohranil poročilo o življenju v Londonu leta 1665. Opisal je različna rastlinska zdravila, obrambne zagovore in omne proti kugi, pa tudi znamenja, ki napovedujejo kugo. Med preventivnimi zelišči omenja česen, vinsko rutico (*Ruta graveolens*), tobak in kis. V romanu govori tudi o magičnih listkih, na katerih so bili zapisani čarovni izreki in znaki, med drugim *Abracadabra* v trikotniku, ki so jih nosili v vrečkah okoli vratu ali privezane na osebo s številnimi vozli.³⁵

Podobni pristopi so bili dokumentirani tudi drugod v Evropi. V slovenskem prostoru poročila o zagovarjanju proti kugi segajo že v 16. stoletje. Tako je že goriški škof Pavel Bizancij leta 1583 v poročilu, ki ga je poslal oglejskemu patriarhu, napisal, da goriški Slovenci prakticirajo zagovarjanje proti kugi.³⁶

Neke vrste zagovor oziroma zarotitev proti vsem kužnim boleznim se je ohranila v Zagovorni knjižici Jakoba Ranta iz Dolenčic v Poljanski dolini iz leta 1851 in se glasi tako:

pokličem jest Jaka vimen Svetga Benedikta in vimen Tega Nar Svetišga Čez nebeske Moči nar Nar visokišiga Čez Svet zijan z zinaji Adonoji Attanatos Deous Bog tanar Močnejši U Presveti Trojici

zpik = tro = ik = volf

toje Aleluja Aleluja Aleluja

*trikrat križ naredit in trikrat gor dihnet še 4 nebeska znamenja se morja dat (. S ō . . S S ō S S o. L. ♀) vžit Nato se moli 7 očenašov b Čajsti Presvetej Trojici in teh Patronov.*³⁷

Proti kugi so se ljudje skušali zaščititi tudi z obrambnimi čarnimi znaki ali črkami ter izreki zoper kugo, vendar se jih ni veliko ohranilo. Najstarejši znani slovenski »zapretek« proti kugi je zapisan v koroški *Duhovni brauni* (Duhovni brambi) iz leta 1740:

*Gospod Franzhiskus Salorius škof v Salmonii je ana prizha de v leti 1547 se je sgodivo, da so utrenti per Konziliumu al rati ukupe bli sbrani škofi in drugi kuoshterski tavishi, k so Rat dershali, da je she zbries 20 škofou inu tok vishah na kugi umerlo, tedei je ta patriarh od Austicie, usam te prizhiozhe buhstabe ratou, kateri so od s. Zahariusa škofa, v Jerusalem re-svoshani, inu sa kuo gorei sebranjani bli, inu poterdeni, to majo kako ano shishno pomuzh, kader je kuga de je imamo udrukano per sabe nositi. K so tu sturili ni obeden vezh na kugi umerou inu kader se bushtabi na ane duri sa shribajo, so usi pred kugo obuarani, kiri pod isto streho bonajo.*³⁸

*Buhstabi sa kugo so leti: + ZDLA +BIZ +SAB +ZHGP +BFRS.*³⁹

Tovrstni obrambni čarovni znaki, t. i. »zapretki«, so bili – kot obramba pred kugo – razširjeni tudi v slovenskem prostoru.

Svetniki – zaščitniki pred kugo

Da bi premagali kugo, so ljudje začeli postavljati kužna znamenja, cerkve in kapelice, posvečene zavetnikom pred kugo, predvsem sv. Roku, sv. Boštjanu, sv. Rozaliji, sv. Barbari in na Koroškem sv. Ožboltu.⁴⁰

Kot je razvidno iz izročila, ki se je ohranilo v vasi Povir v občini Sežana, je imel moč nad kugo tudi sv. Fabijan:

Kuga je v podobi črne dekllice stala vrh hriba in klicala: »Fabjan, Boštjan, ko si ti močan, v Povirsko vas mi priti na daš!«

³⁷ Zagovorna knjižica Jakoba Ranta po domače Kočarja v Dolenčicah št. 9 v Poljanski dolini. Rokopis je iz leta 1851, hranil ga je Janez Dolenc; po: Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 23–24.

³⁸ Gospod Franzhiskus Salorius je pričal, da so se leta 1547 zbrali škofi in drugi samostanski bratje pri konziliju. Ker je že 20 škofov in več višjih zaradi kuge umrlo, je patriarh iz Austicie svetoval vsem pričujoče črke (buhstabe), ki jih je škof Zaharius v Jeruzalemu potrdil kot hišno pomoč proti kugi. Nositi jih je treba natisnjene pri sebi, in ko so ljudje to storili, ni nobeden več za kugo umrl; in ko so jih napisali na vrata hiše, iz te hiše ni nobeden več za kugo umrl.

³⁹ Dolenc, *Zagovori*, str. 45.

⁴⁰ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 33.

³³ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 130, 392.

³⁴ Softić, Zapis usmenih predaja, str. 163.

³⁵ Simpson in Roud, *A Dictionary of English Folklore*, str. 280.

³⁶ Gruđen, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 1061; po: Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 33.

Cerkev sv. Roka v Dravljah in znamenje ob Celovski cesti v Ljubljani.

Kužno znamenje iz leta 1743 v Mariboru na Glavnem trgu, delo Jožefa Strauba. Okoli Matere božje je razvrščenih šest svetnikov, priprošnjikov zoper kugo. Spomenik so postavili v zahvalo za konec kuge (1681), ki je v 17. stoletju terjala življenje tretjine prebivalstva.

*V cerkvi sv. Jakoba so namreč posebej častili svetega Boštjana in svetega Fabijana ter se jima priporočali zoper kugo.*⁴¹

Leta 1644 je v Zapužah in Dravljah pri Ljubljani razsajala kuga. Zato so se prebivalci Draveljske sosseke zaobljubili, da bodo sezidali cerkev, h kateri je šla vsako leto na dan sv. Roka (16. avgusta) slovesna procesija, ki se je običajno končala z veselim proščanjem.⁴²

Baročni pridigar in pisec Janez Svetokriški je v pridigi, posvečeni svetemu Roku, v zbirki pridig *Sacrum promptuarium* (1691) pisal o kugi, ki je morila v slovenskem prostoru, ter o procesijah, ki so se jih ljudje udeleževali na ta dan, da bi jih sv. Rok obvaroval pred to strašno boleznijo.⁴³

Zapornice in karantene

Po ljudskem izročilu naj bi že samo križ, ki so ga postavili na pot ali pred predor, ki je vodil v drugo pokrajino, lahko pripomogel, da se kuga tam ni razširila. O tem pripoveduje koroško izročilo:

*Cesta iz Mežice v Črno je vodila skozi predor, na katerega so postavili križ, nekaj časa preden je začela razsajati kuga. Križ je zabranil kugi pot v Črno, druge poti iz Mežice v Črno ni bilo.*⁴⁴

Včasih pa so bile kršitve prepovedi prehajanja v drugi kraj, kjer kuga še ni izbruhnila, zelo ostre in so zahtevale človeško žrtev:

Pred več sto leti je razsajala v Mežici kuga. Da bi se ta strašna bolezen ne razširila še po drugih krajih, je stala pri Rehtu vojaška straža, ki je morala paziti, da ni šel kdo iz vasi. Pri Kajžarjevem križu, na desnem bregu Meže, so skopali globoko jamo in zagrozili, da bodo vsakogar, ki bi prišel do te jame in hotel v vas, živega pokopali.

*Kajžar je imel prelepo hčerko. Ta lepotica je prišla prva do te jame in hotela v Mežico po opravkih. Vojaki so jo zgrabili in vrgli v jamo. Kljub milim prošnjam in pretresljivemu joku so jo kruti vojaki živo pokopali. Od tistega časa je kuga ponehala. Vojaki in ljudje so bili prepričani, da se je kuga spremenila v lepo Kajžarjevo hčer in da je samo zaradi tega prenehala razsajati.*⁴⁵

Pripoved, ki se je ohranila v Treibachu na Avstrijskem Koroškem, govori o nesrečni usodi žrtve – deklice, ki so jo vrgli v jamo in živo pokopali, da bi preprečili širjenje kuge. V spomin na kugo, ki je tedaj razsajala, na pokopališču pri cerkvi sv. Kozme

in Damijana pri stolpu še danes stoji plošča, na kateri je vklesano: »Kuga 1715«. Tega leta je namreč divjala kuga in ljudje so jo skušali zaustaviti:

*Ko je bila leta 1715 kuga v deželi, so vaščani sklenili izkopati pred cerkvijo, medtem ko je trajala maša, jarek, v katerega bodo zagrebli živega tistega, ki bi prvi stopil iz cerkve, preden se je maša končala. Nesrečo je imela deklica, ki je hitela domov še pred koncem maše, ker je imela doma bolno mater. Zakopali so jo živo, kuga pa zaradi tega ni prišla v ta kraj.*⁴⁶

V mestih so se ljudje pred kugo branili s stražami pred obzidji in prepovedjo vstopa tujcem ter beračem. Kužne straže, kot so jih imenovali, ljudem in blagu niso dovoljevale prehoda brez zdravstvenih spričeval, imenovanih »fede«. Če je prišel kdo iz okuženih krajev, so ga poslali v lazaretno hišico, da je prestal predpisano karanteno.⁴⁷ Izbruh še tako lokalno omejene epidemije je praviloma povzročil zaprtje deželnih meja in močno omejitev oziroma ustavitev prometa, zaradi česar je trpelo celotno deželno gospodarstvo.⁴⁸

Viri poročajo, da so leta 1598 ob ponovnem naglem širjenju kuge v Ljubljani z deskami ogradili krakovsko vas, da je bila popolnoma odrezana od sveta, pa tudi druga naselja, kjer se je pojavila kuga. Hiše, kjer je bila kuga, so zakrižali z velikimi Andrejevimi križi, ki so jih narisali na vhodna vrata.⁴⁹

Zaščita z rastlinami in apotropejska dejanja

Kadar se je pojavila kužna bolezen, so se ljudje skušali pred njo zavarovati tudi tako, da so prostore v hiši in hlevih pokadili z brinjem (*Juniperus communis*) in ogljem, ki so mu dodali spika (*Valeriana celtica*), mire (*Commiphore*) in kadila.⁵⁰ Pred kugo naj bi obvarovalo tudi brušenje kose, kot so verjeli ljudje na Štajerskem.⁵¹

V Trebiji v Poljanski dolini na Gorenjskem so kot obrambo pred kugo obleko umrlega za kugo najprej za tri dni zakopali v zemljo, nato so jo za tri dni obesili na streho, da jo je obseval mesec, potem pa so jo še za tri dni izpostavili na sončen kraj, da jo je obsevalo sonce.⁵²

Po nasvetu »Večne Pratike« naj bi kugo pomagala preprečiti tudi prehrana. Opustiti je bilo treba kuhana zelišča: špinačo, kislico, cikorijsko, luk, janež, peteršilj in žajbelj. Treba se je bilo vzdržati osoljenih rib, gob, vsakega mesa, slanine, starega gnilega sira, dinj in čebule. Opustiti je bilo treba pitje pijač, kot so

⁴¹ Zgodnja Danica 33, 10. 9. 1880, str. 294; po Kropelj, *Od ajda*, str. 300.

⁴² Mal, *Stara Ljubljana*, str. 82.

⁴³ Svetokriški, *Sacrum promptuarium*, str. 53–54.

⁴⁴ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 62.

⁴⁵ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 61.

⁴⁶ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 33.

⁴⁷ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 84.

⁴⁸ Golec, Kužne epidemije, str. 26.

⁴⁹ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 82.

⁵⁰ Košir, *Ljudska medicina*, str. 30; po Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 23.

⁵¹ Pajek, *Črtice*, str. 84.

⁵² Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 31.

jabolčni in hruškov mošt, trdo vino,⁵³ žgano vino⁵⁴ in prekuhana voda.⁵⁵ Pred kugo je obvarovalo tudi pitje v vinu prevrete kervoščenske (*Chelidonium majus*). Pomagalo je pitje soka iz listov in korenin ženskega vrednika (*Teucrium chamaedrys*). Učinkovit pa je bil tudi prah listov in korenin te rastline v vinu. Premožnejši so v vino namočili olupke citrone (*Citrus limonum*) in pomaranče (*Citrus aurantium*).

Pred kugo sta varovala sveža rutica (*Ruta graveolens*) in želod. Tudi tisti, ki je na tešče vzel korenino angelike (*Angelica silvestris*) – »svetiga duha korenino« –, se je zaščitil pred kugo. Zelo uveljavljeno zdravilo je bil piberc, imenovan tudi bedrunc ali žlahtnik – to je travniška rastlina navadni bedrenec (*Pimpinella saxifraga*), ki je podobna kumini in ima zdravilne korenine z močnim – popru podobnim – pekočim okusom. Iz njegovih korenin in listja so si kuhali čaj. V Rožu na Avstrijskem Koroškem je bil piberc znan tudi kot zdravilo proti koleri, ki je za ljudi pomenila podobno grozljivo kot kuga. Ohranila se je sledeča zgodba:

Tudi v Rožu je včasih strašna kolera morila ljudi, da so padali kakor muhe. Pri vsaki hiši so imeli mrliča, nekatere hiše pa so popolnoma izumrle. Tudi pri koči Markele so že pokopali gospodarja, gospodinjo, njune otroke in le stari ded je še sedel žalosten na klopci pred hišo. Ko je razmišljal o usodi svojih otrok, je priletela ptica, ki je vztrajno vpila:

»Bedrunc, bedrunc, bedrunc!«

Mož ni vedel, kaj naj bi ta klic pomenil. Ptica je odletela in se kmalu zopet vrnila ter spustila iz kljuna zel, ki je podobna čemeni (kumini). Starček je to zel pobral in jo šel potem še nabirat. Iz korenin tega zelišča je naredil zavrelico in jo pil. Črna smrt se ga ni prijel in tudi drugih ljudi ne, ki so pili tak čaj ali pa so si s to vodo izpirali usta. To zel so potem imenovali bedrunc (Pimpinella saxifraga)! Od tega časa kolera ne mori več tako hudo ljudi, ki poznajo to zdravilo.⁵⁶

Piberc so nosili tudi v žepih, podoben apotropejski učinek pa sta imela tudi česen in brinje, če si ju imel pri sebi v žepu. Na Koroškem so ga namakali v žganje in stekleničko takega žganja nosili kar s seboj. Na Štajerskem so nosili s seboj seme kurjega očesa ali kuroslepa (*Anagallis phoenicea*), ki je odganjalo tudi hude duhove. Okoli vratu so si obesili križ svetega Benedikta.⁵⁷ Za časa kuge so si nosnice, oči, ušesa, senci in žile zavarovali z vinskim kisom, v katerega so namočili vinsko rutico in bezgove jagode.⁵⁸

Zdravilna moč sonca in medu je predstavljena v povedki iz Mežice na Koroškem:

Zaradi kuge so izumrli v Mežici vsi ljudje, samo pri Pustniku je še ostal en sam človek pri življenju. Ta se je branil kuge tako, da se je branil samo z medom in se vsak dan sončil tako, da je polegal ob vznožju klanca na trebuhu.⁵⁹

Za naravno razkužilo je veljal ogenj. Ponekod je, kadar je razsajala kužna bolezen, moral vsak tujec, ki je prišel v kraj, mimo ognja in šele nato so ga spustili, da je prišel v stik z ljudmi. Na Dolenjskem pa je vsak kresovalec na kresni večer v želji, da bi bil obvarovan pred kugo, trikrat preskočil kresni ogenj. V Beli krajini so še nedavno tega ob kugi zakurili kres na dvorišču in gonili živino preko njega.⁶⁰

Na Štajerskem se je do konca 19. stoletja ohranila stara šega, da so na veliko noč zjutraj zažigali kresove, imenovane vuzenice, ob tem pa so trdno verjeli, da do koder sega dim teh kresov, do tja ne bo prišla kuga in tudi ajda ne bo pozebla.⁶¹

Tudi voda je imela podobno obrambno moč pred kugo kot ogenj. V Motniku na Gorenjskem so bili prepričani, da se jih kuga ne bo prišla leto dni, če bodo na veliko soboto, še preden so »odvezali zvono-ve«, stekli k tekoči vodi in se v njej umili.⁶²

Zdravljenje

Kugo so zdravili predvsem z zdravilnimi rastlinami, kisom, vinom, medom, tobakom in številnimi drugimi naravnimi učinkovinami. Na podeželju so se ljudje obračali predvsem na vaše zdravilce, padarje in vrače, saj so bili zdravniki težko dosegljivi ter so zdravili predvsem bolnike v mestih in gradovih. V času epidemije kuge so se zdravniki odeli v posebno varovana oblačila, da se ne bi še sami okužili. Oblečeni so bili v usnje, na glavi pa so imeli masko z zastekljenimi odprtini za oči. Dolgi kljun so zapolnili z različnimi dišečimi zelišči, ki naj bi ščitila pred okužbo.⁶³

Kuga je v Ljubljani morila že v letih 1198 in 1230, najhujša pa je bila med letoma 1347 in 1350. Nato se je v Ljubljani pojavila v letih 1568 in 1569, ob njenem ponovnem izbruhu leta 1586 pa so ob zidu šentpeterskega pokopališča na bregu Ljubljane postavili majhen lazaret; pozneje so lazaretske hišice še širili in zgradili kužno bolnišnico.⁶⁴

Zdravili so se z zelišči; že Valvasor je v »Slavi vojvodine Kranjske« pisal o rastlini repuh (*Petasites officinalis*), ki raste ob vodah in dolinah ob Šmarjeških toplicah in naj bi ozdravila neozdravljive bolezni, tudi kugo. Tam piše, da ni mogoče dovolj prehvali-

⁵³ Vino, ki vsebuje veliko kisline, čreslovine, navadno tudi več alkohola.

⁵⁴ Konjak ali vinjak.

⁵⁵ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 31.

⁵⁶ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 62–63.

⁵⁷ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁵⁸ Prav tam, str. 30.

⁵⁹ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 62.

⁶⁰ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 31.

⁶¹ Pajek, *Črtice*, str. 84.

⁶² *Letopis Matice Slovenske* 1887, str. 88–167; po Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁶³ Golec, *Kužne epidemije*, str. 37.

⁶⁴ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 81.

ti korenin angelike (*Angelica silvestris*) zaradi njene zdravilne moči proti kugi. Piše tudi, da na Kranjskem domača zemlja ponuja zelišča, ki premagajo kugo. To so, poleg že navedenih, še: *Doronicum*, *Pimpinella saxifraga*, *Scorzonera*, *Galera*, *Veronica*, *Juniperus communis*, *Succisa*, *Gentiana*, *Potentilla erecta*, *Veleriana*, *Chelidonium maius* in *Imperatoria ostruthium*.⁶⁵

Vinko Möderndorfer je na Koroškem zapisal pri-poved o že omenjeni rastlini *Pimpinella saxifraga*, ki naj bi ljudi ozdravila kuge:

*Ljudje niso poznali nobenega zdravila proti kugi. Prileteli pa so od neke ptice, Mežičanom popolnoma neznani, ki so klicali: »Piberc jej, piberc jej!« Ljudje so potem res jemali piberc (Pimpinella saxifraga) za zdravilo in okrevali.*⁶⁶

Cenjen je bil tudi šterkovc ali starkoz (*Arum maculatum*), iz njegovih listov in korenin so iztisnili sok, ki so mu dodali sladkor. Pili so ga vsako jutro in večer ter verjeli, da bo pregnal kugo, vročino in druge kužne bolezni.⁶⁷

Ob kugi in vročinskih boleznih so priporočali še vino s sokom listov in korenin šterkovca, vino, v katerem je bil kuhan zlahtnik (*Pimpinella saxifraga*). Pomagala naj bi tudi prah iz ženskega vrednjaka (*Teucrium chamaedrys*)⁶⁸ ter voda iz kislice in terjaka (sok črnega bezga s sladkorjem).

V Murski Soboti so se proti kugi zdravili z borovico (*Pinus*) in sladkim janežem (*Pimpinella anisum*).⁶⁹ Prav tako so priporočali vsako jutro in večer popiti »ehrenpreisovo vodo« z dodanim prahom zdrobljenega jetičnika (*Veronica officinalis*);⁷⁰ kuhali pa so tudi vinsko juho in ji dodali česen. Čislano zdravilo je bilo kraljevo jajce ali zlato jajce, ki so ga pripravili iz rumenjaka, terjakovega čaja iz bezgovih jagod in žafrana.⁷¹ Ponekod so na kužni mehur kot zdravilo polagali beljak ali posušeno slivo, v Murski Soboti pa so dali na kužne rane posušene krapavice (krastače).⁷² V času kuge so zelo cenili krastačo, češ da vleče kužni strup nase. Zato so krastače nekateri kuhali v mleku ali kisu, jih pojedli ali dajali kot obliž na kužne rane. Krastače so v ta namen lovili med šmarnimi mašami.⁷³

Pripovedovali so, da je neka ženska, ko je jeseni 1680 okoli Leskovca v Halozah razsajala kuga, nekemu možu, ki je obolel za kugo, svetovala, naj v kisu skuha žabo krapavico (krastačo). Kmet je ubogal, po-

jedel krastačo in spil juho, v kateri se je kuhala. Nato se je hudo potil, naslednje jutro pa je bil zdrav. To se je brž razvedelo po soseski in krapavica je zaslovela kot najzanesljivejše zdravilo proti kugi. Po vseh Halozah so lovili krapavice, jih kuhali in tudi žive nosili s seboj.⁷⁴

Proti kugi so uporabljali tudi jelenove in gamsove rogove, žveplo in vitriol v obliki praškov, pijač, obližev in obkladkov.⁷⁵ »Večna pratika« je priporočala nositi okoli vratu vrečice s prahom stolčenega pajka (*Araneida*) ali krastače (*Bufo vulgaris*) in kačji kamen.⁷⁶ Na romarskih potih so ljudje na Koroškem kupovali male podobice Matere Božje, ki so jih dajali bolnikom v jed, da bi se rešili kuge.⁷⁷

Ohranil se je tudi spomin na zdravljenje kuge s čarovnim dejanjem, imenovanim »zabijanje kuge« v drevo. Ljudje so namreč verjeli, da lahko demona bolnikove bolezni premaga pozitivni duh drevesa. V ta namen so zvrtali luknjo v drevo (lipa, hrast ali vrba), ki je veljalo za sveto. Naslednji dan so ob sončnem vzhodu v luknjo položili delček bolnikove krvi, nohtov ali las, nato so zamašili luknjo in jo zabili z žebljem. S tem so »pribili bolezen« in upali, da bo duh drevesa premagal bolezenskega demona.⁷⁸

Kuga mori živino

Tako kot med ljudmi je kuga razsajala tudi med živino. Živinsko kugo so si ljudje predstavljali v živalski podobi, predvsem v podobi svinje, koze ter teleta s pisanimi lisami in tremi nogami.⁷⁹

Medtem ko je spomin na kugo, ki je morila ljudi, v 19. stoletju marsikje že obledel, so v Prekmurju še v 90. letih 20. stoletja pripovedovali, da je kuga kazen božja, ki hodi po svetu, od vasi do vasi, od hiše do hiše in mori živino v hlevih ter kokoši po kokošnjakih. V davnih časih pa je morila tudi ljudi, zato so se zapirali pred njo v hiše ter jo z molitvami in vražami odganjali od sebe.⁸⁰

Prav tako v Prekmurju se je ohranila pripoved, ki sporoča, da so si ljudje kugo, ki mori živino, predstavljali v podobi pisanega teleta:

Kuga

Kuga je podobna velikemu pisanemu teletu. Najraje se prikaže na dvorišču ali pa v ogradi. Njena prikazen vselej nesrečo pomeni. Krava ali kako drugo živinčce pogine pri tisti hiši, kjer se je kuga prikazovala. Včasih se tudi zgodi, da kuga človeka zavaja, da ponoči kam gre. Tako je zavajala nekega bratonskega rojara (čebelarja), Špilaka, da je k ulnjaku (panju)

⁶⁵ Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 377–380; po: Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 34.

⁶⁶ Möderndorfer, *Koroške narodne pripovedke*, str. 62; Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 395, op. 196/VII.

⁶⁷ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 23, 34.

⁶⁸ Prav tam, str. 34.

⁶⁹ *Slovenski gospodar* 18/12, 20. 3. 1884, str. 94.

⁷⁰ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 23.

⁷¹ Prav tam, str. 34.

⁷² *Slovenski gospodar* 18/12, 20. 3. 1884, str. 94.

⁷³ Gruđen, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 1076; po Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 34.

⁷⁴ *Slovenski gospodar*, 1885, str. 198; po Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁷⁵ Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 377; po: Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 34.

⁷⁶ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁷⁷ Košir, *Ljudska medicina*, str. 103.

⁷⁸ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 78–79.

⁷⁹ Krauß, *Südslavische Pestsagen*, str. 36.

⁸⁰ Rešek, *Brezglavjeki*, str. 91, št. 35.

*šel, pa ko je nazaj domov prišel, mu je najlepša krava poginila.*⁸¹

V zgoraj navedeni povedki so ljudje goveji kugi pripisovali tudi lastnosti bajeslovnih bitij, ki so ljudi speljala s poti, tako kot čarovnice ali nočne lučke.

Po drugi pripovedi, prav tako iz Prekmurja, pa naj bi bila kuga velika kot tele, bele barve, ponoči naj bi tavalala okoli in lajala kot pes. Če je hodila okoli naselij, so umirali ljudje in živali v vasi. Goveja kuga je bela in ima govejo glavo, svinjska kuga je bela in ima svinjsko glavo.⁸² V hlevih so za tramove zatikali blagoslovljene šibe proti svinjski kugi. Da svinje ne bi zbolele, so v hlev obesili tudi krastačo. V slovenski Istri še danes na številne hleve kot obrambne maske pribijajo konjske glave in konjske podkve. V Beli krajini so jih pribijali tudi na čebelnjake, na hlevska vrata pa narobe obrnjeno metlo, vrata pa so na drobno prebadali z nožem.⁸³

V Dražgošah so na hlevska vrata nabili križ sv. Benedikta, v Podjuni na Avstrijskem Koroškem pa so na vrata obesili iz lesa izrezljano *tatmanovo*⁸⁴ glavo.⁸⁵ Slovenci ob Rabi (v Porabju) so živini v rogove zvrtili luknje in vanje vtaknili lističe z različnimi obrambnimi uroki »zapretki«.⁸⁶

V 18. stoletju je bila v slovenskem prostoru pogosto uporabljena knjiga živinozdravnika in ranocelnika Johanna Gottlieba Wolsteina, ki jo je v slovenščino prevedel Ljubljčan Jožef Ignacij Fanton de Brunn, veterinar kranjske province in fizik v Idriji, ki je knjigo leta 1784 poslovenil pod naslovom *Bukvze od shvinskih bolesni sa kmetesbke ludy*.⁸⁷ Pozneje je prevod knjige popravil Anton Tomaž Linhart in jo izdal pod naslovom *Bukve od kug inu bolesen Goveje shivine, tih Ovaz inu Svin*; knjiga je izšla leta 1792 v Ljubljani in vsebuje tudi nasvete za zdravljenje živinske kuge.

Živino so torej proti kugi zdravili tudi z zelišči. V Loških hribih se je še v novejši čas ohranila praksa, da so na sveti večer in velikonočno soboto hrani za živino primešali korenine planinskega encijana (*Gentiana*), najpogosteje pa brinje in česen,⁸⁸ da bi od živali odvrgnili kugo.

Namesto zaključka

Ker se je kuga pogosto širila z vojsko, na Balkanu še posebej z otomanskimi vdori, se je potem, ko

so bili Turki dokončno potisnjeni iz srednjega Podonavja, umaknila iz naših krajev.⁸⁹ Vendar pa so se namesto nje začele širiti druge epidemije, predvsem kolera, koze, trebušni tifus, španska gripa in danes pandemija COVID-19. Čeprav je razvoj znanosti in predvsem tehnološki napredek sodobnega razvitega sveta že močno izbrisal spomin na kugo, ga je pandemija COVID-19 ponovno oživila; kuga se je povrnila v mentalni diskurz ljudi. Razmere so spodbudile spomine na že pozabljeno pripovedno izročilo, literaturo in likovno umetnost, ki se navezuje na ta obdobja.

V težkih situacijah, kakršna je izbruh epidemije ali celo pandemije, se ljudje prilagajajo nastalim razmeram in iščejo pot iz krize. V vsakodnevnih praksah in pripovedih lahko prepoznavamo, kako so se ljudje skušali braniti pred kužno epidemijo in kako so bolezen zdravili. Epidemije iz preteklih obdobij so v izročilu obravnavane z veliko resnostjo in zaskrbljenostjo. Po drugi strani je iz povedk o epidemiji kuge čutiti velik strah ljudi, kugo pogosto predstavljajo v personificirani podobi in pripovedujejo, kako se je širila, kam se je namenila, kako je potovala, delovala ipd.

Zanimivo je, da kljub večstoletnemu časovnemu zamiku danes opažamo veliko podobnih načinov obrambe: zapornice, zapiranje meja, karantena, kazni za prekršitev pravil, seznam učinkovin in prehranskih sestavin, ki naj bi pomagale proti tej bolezni ipd. Večje razlike so v pripovedni kulturi, ki se danes širi večinoma kar prek svetovnega spleta,⁹⁰ predvsem pa je očiten velik napredek v zdravstvu.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Letopis Matice Slovenske, 1887.

Slovenski gospodar, 1884, 1885.

Zgodnja Danica, 1880.

LITERATURA

Aškerc, Anton: Ponočna potnica. *Ljubljanski zvon* 10/7, 1. 7. 1890, str. 385.

Beitl, Richard: *Im Sagenwald. Neue Sagen aus Vorarlberg*. Feldkirch: Montfort Verlag, 1953.

Bronner, F. J.: *Von deutscher Sitt und Art. Volkssitten und Volksbräuche in Bayern im Kreislauf des Jahres dargestellt*. München: Kellner, 1908.

Bühli, Arnold: *Sagen aus Graubünden* 1, 2. Aarau: Verlag Sauerländer, 1933, 1935.

Christiansen, Reidar Th.: *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants* (FF Communications

⁸¹ Kūhar, Narodno blago, str. 58, št. 50; ponatis: Kūhar, *Ljudsko izročilo*, str. 148.

⁸² Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 29.

⁸³ Prav tam, str. 32.

⁸⁴ Tatman je bil na Koroškem – pogosto v podobi povodnega moža – upodabljan v apotropijske namene na vodnjakih in poslopijih.

⁸⁵ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 32.

⁸⁶ Prav tam, str. 32.

⁸⁷ Štrekelj, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 465.

⁸⁸ Möderndorfer, *Ljudska medicina*, str. 29.

⁸⁹ Mal, *Stara Ljubljana*, str. 84.

⁹⁰ Več o tem: Kropelj Telban, *Emotions of Fear* (v tisku).

- 175). Helsinki: Academia scientiarum Fennica, 1958.
- Dolenc, Milan: *Zagovori v slovenski ljudski medicini ter zarotitve in apokrifne molitve* (ur. Zvonka Zupančič Slavec in Marija Makarovič). Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, 1999.
- Drobnič, Josip: Slovenska pripovedka o Neteku. *Kmetijske in rokodelske novice* 5/7, 1847, str. 24.
- Golec, Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo. *Kronika* 49, 2001, št. 1–2, str. 23–64.
- Graber, Georg: *Sagen aus Kärnten. Gesammelt und herausgegeben von Dr. Georg Graber*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Theodor Weischer, 1914.
- Grafenauer, Ivan: Neték in »Ponočna potnica« v ljudski pripovedki. *Razprave Razreda (II.) za filološke in literarne vede IV*. Ljubljana: SAZU, 1958, str. 157–201.
- Grimm, Jacob: *Deutsche Mythologie*. Göttingen: Dieterich'sche Buchhandlung, 1835.
- Grimm, Jacob in Grimm, Wilhelm: *Deutsche Sagen, herausgegeben von den Brüdern Grimm*, vol. 1. Berlin: In der Nicolaischen Buchhandlung, 1816.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. V Celovcu: Družba sv. Mohorja, 1910–1916.
- Gunnell, Terry: Mists, Magicians and Murderous Children: International Migratory Legends Concerning the "Black Death" in Iceland. *Northern Lights. Following Folklore in North-Western Europe* (ur. Séamas Ó Catháin). Dublin: University College Dublin Press 2001, str. 47–59.
- Hiiemäe, Reet: *Esti katkupärimus* [Estonian Plague Tradition]. Tartu: Estonian Literary Museum, 1997.
- Hiiemäe, Reet: Narrative Maps of Danger as a Means of Subjective Protection. *Etnološka tribina* 39, 2016, št. 46, 176–186.
- Kelemina, Jakob: *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1930.
- Košir, Pavel: Ljudska medicina na Koroškem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 17, 1922, str. 20–32.
- Krauβ, Friedrich S.: *Südslavische Pestsagen*. (Separat- abdruck aus dem XIII. Bande [Neue Folge III. Band] der »Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien«). Wien: Verlag des Verfassers, 1883.
- Krauβ, Friedrich Salomon: *Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven vorwiegend nach eigenen Ermittlungen*. Münster: Münster, 1890.
- Kropej, Monika: *Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Kropej Telban, Monika: Emotions of Fear in the Narratives about the Plague and the Contemporary Pandemic. *Studia mythologica Slavica* 25, 2022 (v tisku).
- Kühlar, Števan: Národno blágo vogrskij Slovancof. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 8, 1911, str. 47–76.
- Kühlar, Števan: *Ljudsko izročilo Prekmurja* (zbral in uredil Vilko Novak). Murska Sobota: Pomurska založba, 1988.
- Mal, Josip: *Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturno-zgodovinski oris*. Ljubljana: Mestni muzej Ljubljana, 1957.
- Möderndorfer, Vinko: *Koroške narodne pripovedke*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1940.
- Möderndorfer, Vinko: *Ljudska medicina pri Sloven-cih* (Classis II, Gradivo za narodopisje Sloven-cev). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1964.
- Pajek, Josip: *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*. Ljubljana: Blasnik, 1884.
- Rešek, Dušan: *Brezglavjeki*. Ljubljana: Kmečki glas, 1995.
- Simpson, Jacqueline in Roud, Steven: *A Dictionary of English Folklore*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Slekovec, Matej: Kuga na slovenskem štajerskem. *Slovenski gospodar* 17/18, 3. 5. 1883, str. 142.
- Softić, Aiša: Zapisi usmenih predaja o kugi u Bosni i Hercegovini s kraja 19. stoljeća. *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja / Jahrbuch. Zentrum für Balkanforschungen* 49 (ur. Blagoje Govedarica). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020, str. 155–169.
- Svetokriški, Janez: *Sacrum promptuarium* (ur. Mirko Rupel). Koper: Lipa, 1991.
- Štrekelj, Karel: *Zgodovina slovenskega slovstva* I–II; III–IV (ur. Matija Ogrin). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, 2014.
- Tangherlini, Timothy R.: Ships, Fogs and Traveling Pairs. Plague Legend Migration in Scandinavia. *The Journal of American Folklore* 101 (400), 1988, str. 176–206.
- Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Trdina, Janez: Verske bajke na Dolenjskem: Netek. *Ljubljanski zvon* 1/9, 1. 9. 1881, str. 537.
- Valjavec, Matija: *Narodne pripovedke skupio u i oko Varaždina Matija Kračmanov Valjavec*. U Varaždinu: Josip pl. Platzer, 1858.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. I–IV. Laybach, Nürnberg: 1689.

S U M M A R Y

Folktales about the Plague and Healing Practices against It in Narrative Folklore

Folktales about the plague have been preserved in oral tradition as depictions of conditions imposed by the plague epidemic as well as protection against the disease and its treatment or as folktales about the Plague—the demon that killed people and cattle. The set of plague motifs in folktales was already catalogued by the Norwegian folklorist Reidar Christiansen in his “Migratory Legends” (1958) under points 7080–7095. However, as materials preserved in the archives of research institutions and in printed sources suggest, folktales about the plague were thematically much more diverse. One of the few Slovenian folklorists who wrote about the plague accompanied by hunger personified as the insatiable fabled creature *Netek* was Ivan Grafenauer (1958). The plague was often associated with hunger in the form of the *Netek* in Slovenian folklore. Similar folktales have been preserved in the Alpine region, especially in Central Europe, among the Rhaeto-Romance people in Switzerland, and in Vorarlberg in Austrian Alps in the form of a voracious little man, the *Glutton*. Oral traditions in other regions reported on this, too. In Bosnia and Herzegovina, the plague was said to be followed by a year of hunger (Softić 2020). In fearful expectation of the plague, believed to roam around in the shape of a woman, Rumanian farmers would leave plenty of food on the side of the road for all travelers to fend off the arrival of the disease.

In the European area, the plague was personified as a woman, a man, a boy, a girl, or a plague pair. Where the word “death” is of masculine gender, the plague was often presented as a man, and where it is assigned female gender, the plague, too, was analogously featured as a woman. Similarly widespread were the notions of a plague pair, a husband and a wife wandering from place to place together, bringing the plague. In the German folktale from Schweinfurt on the river Main, male Death cut grass and his wife, female Death (the Plague) raked. Similar folktales were also documented in Bavaria in Germany and in Austrian Carinthia.

Swedish folktales narrate about the plague coming from the south in the form of a beautiful little boy, followed by a plague damsel (*pestflicka*), who passed her broom for the last time in front of the gate, causing everyone in the village to die.

In Estonian folklore, the plague was personified as a man, a boy, or a black man. According to Reet Hiimäe, legends about places where the spread of the plague is mentioned may be used to establish a

mental map indicating areas where the plague threat emerged as well as possibilities to escape from it or prevent its arrival.

In Europe, there were widely held conceptions that the Plague was unable to cross a body of water by itself and that it frequently let itself be carried or transferred to another place. Timothy Tangherlini observes that Scandinavians often narrated about the plague traveling a predesignated route to selected destinations and letting itself be ferried across a river or sea to an island. Similar folktales were documented in the Franco-Breton, Prussian, and Polish traditions. They were commonly known among Southern Slavs, many of which were published by Matija Valjavec and Friedrich Krauß, and they also inspired the Slovenian poet Anton Aškerc (*Ponočna potnica*, 1890). Folktales frequently mention that the plague feared dogs and cats, and that it was repelled by the rooster’s crow.

The memory has also been preserved of the ancient Southern Slavic agrarian ritual of “plowing out” the plague. To ward off the disease, people “plowed” it in various ways, for example, women by dragging the plows around the village and creating the same furrow three times. The folklore from the surroundings of Bosanska Gradiška narrates about twin sisters and two black oxen being found in a village. A new plow had to be built overnight and then the sisters, completely naked, plowed a furrow around the entire village. This custom ascribed magic powers not only to the circle drawn to protect against evil forces but also and above all to dragging the plow around the village as a magic act, where it was also important who performed the plowing and how.

People also tried to protect themselves against the plague with incantations and defensive magic symbols or letters and spells against the plague, very few of which have been preserved. The oldest known Slovenian charm against the plague is contained in the Carinthian *Duhovna brauna* (Spiritual Defense) from 1740. People also wore pouches around their necks, with incantations, charms, and magic symbols sown in to keep the plague away.

To overcome the pestilence, people erected plague columns, churches, and chapels dedicated to patron saints against the plague, especially St. Roch, St. Sebastian, St. Rosalie, and St. Barbara, as well as St. Oswald in Carinthia.

Violations of the ban on traveling to other places where the plague had not yet erupted could sometimes be very serious, and they could also result in death. A tale, preserved in Treibach in Austrian Carinthia, narrates about the misfortunate destiny of a girl that was thrown into a pit and buried alive to stop the plague from spreading. Plague guards posted in towns prohibited passage to people and goods without health certificates, called “*fede*.”

Most of all, however, people protected themselves

against the plague and cured it with herbal remedies and apotropaic acts. Houses and barns were smoked with juniper (*Juniperus communis*) and charcoal, mixed with Alpine valerian (*Valeriana celtica*), myrrh (*Commiphora*), and incense. Regarding plants, special healing powers were ascribed to garlic, burnet-saxifrage (*Pimpinella saxifraga*), angelica (*Angelica silvestris*), butterbur (*Petasites officinalis*), starch-root (*Arum maculatum*), and heath speedwell

(*Veronica officinalis*). Toads (*Bufo vulgaris*), spider (*Araneida*), and snake stone were also used as medicines or apotropaic remedies.

In such difficult situations as epidemic or even pandemic outbreaks, people adapt to the new circumstances and seek a way out of the crisis. Daily practices and narratives provide an insight into how people sought to protect themselves against the plague epidemic and how they cured the disease.

Štev. 7.

V Ljubljani 1. malega srpana 1890.

Leto X.

Ponôčna pótnica.

Balada po národnem motivu.

Po nebu ščip plava,
Šumí, šumí Drava . . .
»Prepélji, brodník, me takój!
Oh, méni mudí se;
Še predno zdaní se,
Mi daleč je priti nocój.«

Po nebu ščip plava,
Šumí, šumí Drava . . .
Čez reko čoln črni letí;
A pótnica pózna,
Orjaška in grózna
Z brodníkom v njem tiho sedí.

»Obráz — kost in koža,
Tvoj stas — kost in koža . . .
Mrtvášk iz úst diše ti puh!
Pod čélom prikrita
Dva óglja gorita . . .
Živ človek si, ali si duh?«

»Káj znoj si otíraš?
Káj v mé se ozíraš?
Napréj, napréj tiraj svoj čoln! . . .«
In žena vzravná se,
Glej, véča se, ráse:
Ves čoln že je skoro je poln.

Po nebu ščip plava,
Šumí, šumí Drava . . .
Pri bregu! Čoln búti na kráj . . .
»Kdo tujka si grózna?
O, pótnica pózna!
Brodniño odštèj mi sedáj!«

»Za máno smrt bleđa,
Puščóba in beda,
Strah, stok in drgèt pred menoí!
Kdo tvoja sem drúga?
Imé mi je — Kúga!
Nocój grem na dėsni breg tvoj.

»V dom vsak se odpravim,
Ljudí vse podavim . . .
A tebi naj milost storím!
Ne boš čul vpijóčih
In gledal ne mróčih —
Zdaj prvega tébe vmorím!«

A. Aškerc.

UDK 616.9(497.4 Dolenjska)"15/17"

Boris Golec

prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0367-0141>

Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava posledice kužnih epidemij na Dolenjskem, v tistem delu Kranjske, kjer so kuge med 16. in 18. stoletjem zlasti v mestih zahtevale največ žrtev. S soočenjem sodobnih virov in pretiranih sumarnih navedb o številu umrlih so demografske posledice epidemij v večini primerov dobile realnejšo podobo. Kuga je zaradi začasnega zaprtja prometnic povzročila največ škode na gospodarskem področju, vendar je bila v posameznih primerih resnično zelo pogubna tudi za ljudi. Z viri potrjeni deleži umrlega mestnega prebivalstva so med različnimi izbruhi kuge presegali eno petino. Leta 1599 in 1625 je kužna epidemija dodobra izpraznila Novo mesto, v letih 1646–1647 huje prizadela Metliko in Krško, 1691–1692 pa Črnomelj. Tudi človeške žrtve zadnje velike (kužne) epidemije leta 1715 niso bile zanemarljive.

KLJUČNE BESEDE

kuga, epidemije, Dolenjska, mesta, trgi

ABSTRACT

PLAGUE EPIDEMICS IN LOWER CARNIOLA BETWEEN TRADITION AND REALITY

The contribution deals with the consequences of infectious epidemics in Lower Carniola, that is in the part of Carniola where plagues between the 16th and 18th centuries took the most victims. By confronting contemporary sources and the exaggerated summary accounts on the number of the deceased the demographic consequences of epidemics are in most cases given a more realistic image. Due to temporary closure of the roads the plague caused most damage in economy, although it was fatal for the people as well. With sources confirmed portion of the deceased town population during various outbreaks of the plague exceeded one fifth. In the years 1599 and 1625 the plague epidemic thoroughly vacated the town Novo mesto, badly affected Metlika and Krško in the years 1646–1647, and in the years 1691–1692 Črnomelj. Not negligible were the human victims of the last large (infectious) epidemic in 1715.

KEY WORDS

Plague, Epidemics, Lower Carniola, Towns, Boroughs

* Prispevek je posodobljena različica objave v reviji *Kronika* 49, 2001, št. 1–2, str. 23–64.

Dolenjska je tista slovenska pokrajina, za katero se zdi, da so jo razne kužne epidemije zgodnjega novega veka obiskale največkrat in jo poleg Istre tudi najbolj prizadele. Tak vtis je v veliki meri upravičen, saj so poročila o številu umrlih in o stopnji opustelosti mestoma naravnost alarmantna, najsi gre za sodobne viire ali za poznejše interpretacije v raznih zapisih in tudi v literaturi, začeni z Valvasorjem. Razumljivo gre v virih prvo mesto mestnim in trškim naseljem, ki so v podobi te obmejne pokrajine cesarstva izstopala kot prebivalstveni konglomerati in družbeni organizmi s specifičnimi, zlasti gospodarskimi funkcijami. Mesta in trgi so v primerjavi s podeželjem teže občutili breme epidemij, hkrati pa obstaja o njihovih posledicah tudi več pričevanj.

Dolenjska mesteca, povečini miniatura in malo pomembna, so med slovenskimi kontinentalnimi mesti, gledano v celoti, zagotovo utrpela najhujše posledice kužnih epidemij. Največje breme je nosilo Novo mesto, drugo najpomembnejše na Kranjskem in edino med sedmimi dolenjskimi mesti, ki je premoglo več kot tisoč prebivalcev. V luči majhnosti mestnih naselij Dolenjske so v virih toliko bolj presenetljive izredno visoke številke umrlih, kakršnih drugod na Kranjskem ni zaslediti. Prav verodostojnost in teža števila umrlih je eno temeljnih vprašanj, na katerega skušamo v pričujočem prispevku najti kolikor toliko zadovoljiv odgovor. Drugo prav tako pomembno vprašanje, tesno povezano z demografskimi izgubami, so gospodarske in socialne posledice epidemij. Njihove razsežnosti so še manj oprijemljive, saj so praktično nemerljive z zanesljivimi kazalci, zato pri njihovem ugotavljanju le s težavo presegamo deskriptivno raven in besednjak sodobnih poročil.

Pri opredelitvi problema kužnih epidemij puščamo ob strani sicer enega bistvenih vprašanj, za kakšne vrste bolezni je v konkretnih primerih pravzaprav šlo. Sodobni viri jim sicer dajejo različna imena, vendar z istim skupnim pomenom. S kugo jih je poimenovala tudi sodobna literatura, denimo Valvasor (*Pest*), naletimo pa še na druge splošne označbe, kot so: *laidige Contagion*, *laidige Infection*, *Sterbelauf*, *Seuche* itd. Pojavne oblike bolezni so bile različne, vendar jih je povezovala skupna značilnost, da so kužne epidemije večinoma izbruhnile nenadoma in z vso silovitostjo. Šele iz skopih navedb o simptomih ali iz zanikanj, da je šlo za »pravo kugo«, lahko mestoma sklepamo na kakšno sorodno epidemijo. Tako naj bi v Novem mestu v prvi polovici leta 1599 razsajala le »ogrska bolezen«, t. i. kuga v Krškem leta 1634 pa vzbuja pomisleke, ker je morila predvsem med otroško populacijo. Zaradi nerazlikovanja med različnimi epidemijami se je domala za vse vrste nalezljivih bolezni zgodnjega novega veka uveljavil skupni pojem – kuga. V zgodovini in ljudskem jeziku je kuga sploh vsaka nalezljiva bolezen (epidemija), ki se pojavi nenadoma na določenem mestu, traja nekaj tednov ali mesecev, povzroči hitro in množično umiranje in

polagoma ugasne. Poleg prave kuge (*pestis*) se pod njenim imenom skriva še kakšnih deset bolezni od koz, trebušnega tifusa ali legarja do kolere in gripe.¹ Epidemične razsežnosti različnih bolezni in njihovo nediferencirano označevanje nas tako silita k uporabi bolj ali manj kompromisnega poimenovanja – kužna epidemija. Pojem lahko končno upravičimo s tem, da narava posameznih epidemij ni predmet našega proučevanja in da iz skopih sodobnih virov zvečine sploh ni ugotovljiva.

Za Dolenjsko in njene meščanske naselbine je bilo usodnih šest večjih in nekaj manjših epidemij, ponavljajočih se v nekajdesetletnih presledkih med sredo 16. in začetkom 18. stoletja. O kugah poznege srednjega veka in izpričanih izbruhih epidemij drugod na Kranjskem v prvi polovici 16. stoletja ni v zvezi z Dolenjsko znanega ničesar. Poročila izpostavljajo kugo leta 1578, kužni val z vrhuncem leta 1599, epidemijo 1623–1627, časovno najdaljšo kugo 1645–1650, njen lokalno omejeni izbruh leta 1691–1692 in epidemijo leta 1715. Razen pri predzadnjem kužnem valu konec 17. stoletja, ki se je na Kranjskem omejil samo na Črnomelj z bližnjo okolico, je šlo vsakokrat za epidemije širših razsežnosti, v katerih pogosto ni bila prizadeta samo Kranjska, temveč tudi sosednje dežele.² Dolenjska je pri tem trpela v vseh velikih valovih kužnih epidemij, ki jih je doživela Kranjska, in bila kot prehodna obmejna pokrajina cesarstva neredko sploh prva na udaru črne smrti, prodirajoče izza bližnjih meja osmanskega sveta.

Temeljna značilnost obravnavane problematike je pomanjkanje sodobnih, zlasti nevtralnih zapisov dogajanj, kar postavlja nelahko oviro ugotavljanju dejanskega stanja. Poseben problem je slaba ohranjenost virov iz časa, ko so posamezne epidemije še razsajale. Več je mlajših opisov njihovih posledic, posrednih poročil in predvsem poznejših interpretacij kot najmanj hvaležne, a prevečkrat neizogibne (edine) vrste vira, ki lahko hitro predstavlja plodna tla za napačne sklepe in razlage. V pričujoči obravnavi se lotevamo precej nezavidljive naloge preverjanja s pomočjo analogij in komparacij vseh ta trenutek dosegljivih podatkov.

Razpoložljive viire lahko glede na strukturo v grobem razdelimo na dve obdobji. Za prvo obdobje, ki sega do konca 16. stoletja, so značilna zelo redka in skopa sodobna poročila brez kvantificiranih navedb umrlih. Nekateri pojavi epidemije so znani sploh samo iz poznejših lapidarnih omemb, v pomoč pri sklepanju na potencialno število umrlih in posledično opustelost pa je moč pritegniti le ugotavljanje posestne (dis)kontinuitete v urbarjih in mestnih davčnih registrih. Drugo obdobje z začetkom ob zatonu 16. stoletja je nekoliko bogatejše s sumarnimi navedba-

¹ Prim. Zupanič Slavec, *Epidemije na Slovenskem*, str. 202.

² Prim. Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 95 sl.; Koblar, *O človeški kugi*, str. 39 sl.

mi števila umrlih. Nekoliko boljše so tudi možnosti preverjanja navedb s komparacijo nevtralnějšíh, po večini posrednih poročil. Šele konec 17. stoletja se pojavi nov prvovrstni vir – mrliške matične knjige ter sezname kužnih bolnikov in umrlih, vendar gre še vedno za precej redke pojave.

V pričujoči obravnavi dajemo prednostno mesto dvema problemoma: kronološkemu poteku dogodkov in demografskim posledicam v posameznih mestih in trgih Dolenjske. Ob skupih uradnih poročilih kužnih komisarjev se je za rekonstrukcijo dogajanja mogoče opreti na nadvse redke sočasne vire, tako predvsem na registraturne protokole in spise kranjskih deželnihih stanov in edinole za mesto Višnja Gora še na nekaj letnih obračunov mestnih sodnikov. Od virov poznejšega nastanka so skromnejši mestni anali, vsebinsko manj verodostojne so razne pritožbe in poročila mestnih predstojništev, nevtralnějšíe pa komisijske in vicedomske vizitacije mest.

Kot rečeno, so za ta revnejši del Kranjske ter zlasti za njena mestna in trška naselja značilni šokantni podatki o visokem številu umrlih, o posledično hudi ali popolni opustelosti ter gospodarskem propadanju. Iz dolenjskih mest so po zadržanju posameznih epidemij prihajale najbolj alarmantne in mestoma že na prvi pogled komaj verjetne številke, tako denimo o več kot 800 umrlih Novomeščanih leta 1599, katerih število je po drugi, nekaj let mlajši inačici, naraslo že na več kot tisoč ljudi. Dve med seboj neodvisni poročila navajata za kugo leta 1625 zopet visoki številki 322 oziroma 400 novomeških žrtev, medtem ko naj bi v mestu med zadnjo kužno epidemijo leta 1715 pokopali 331 mrličev. Po manj verodostojnih navedbah iz Metlike, nastalih štiri desetletja po dogodkih, naj bi v tem belokranjskem mestu samo v letu 1646 pomrlo 700 oseb, naslednje leto pa še 500. Večino zgornjih števil so sicer navedli mestne očetje prizadetih mest sami, pri čemer ni igrala nepomembne vloge časovna distanca, vendar so med navedenimi števili tudi podatki nevtralnějšíe provenience. Izpod peresa mestnih predstojništev so prihajali še drugi vznemirljivi podatki, izraženi v pavšalnih deležih mestnega življa in stopnji opustelosti, kot je dobra polovica umrlega prebivalstva Višnje Gore leta 1599 ali napol prazni Novo mesto, Metlika in Črnomelj po kugi 1623–1627. Predvsem pa v pritožbah samih meščanov ne manjka zvrčanja krivde na kugo kot krivca gospodarskega in demografskega pešanje mest. Bolj ko so se dogodki oddaljevali, večje so bile možnosti posploševanj in pretiravanj. Tako so denimo Črnomaljši pol stoletja po kugi 1691–1692 zapisali, da je mesto tedaj povsem izumrlo (*ganz abgestorben*) in opustelo (*verwiestet*).³

Nekatere od zgornjih navedb in števil so se brez ustreznega preverjanja in premisleka dodobra zasi-

drale v zgodovinski spomin, potem ko so prišle že pred več kot sto leti v historiografsko literaturo,⁴ se tako prenašale naprej in se vse do najnovejše dobe nekritično pojavljajo v poljudnih delih, zlasti v raznih krajevno-zgodovinskih pregledih.⁵ Precej samovoljna povzemanja in samosvoje interpretacije tako rekoč lapidarnih objavljenih podatkov so neredko močno napihnili nič kaj dramatični ton opisov, kakršnega ponujajo originalni zapisi ali denimo Valvasor, ki je za nekatera dejstva edini vir.

Demografske izgube in njihove posledice je treba presojati različno glede na časovno distanco in avtorstvo poročil. V virih je namreč srečati veliko napihnjene retorike in klišejev, značilnih za duh dobe. Šokantni podatki o umiranju mestnega prebivalstva in opustelosti so značilni tako za poročila mestnih predstojništev, nastala nekaj let po kugi, kakor za njihove pol stoletja mlajše navedbe ali za nevtralnějšía poročila deželnihih oblastnihih organov. Iz sloga poročanja je tako zelo težko izluščiti dejansko stanje, še zlasti če manjka opore v drugih sodobnih virih. Problematične so predvsem ponavljajoče se, za dobo kot tako značilne navedbe o stopnji opustelosti mestnih naselij in o deležu umrlih prebivalcev: npr. četrtina opustelega mesta, tretjina, več kot tretjina, polovica ali več kot polovica pustot oziroma umrlih. Bolj kot so numerični podatki precizni, večjo pozornost pritegnejo, najsij gre za letnice, denarne vsote ali druge številčne navedbe (hiše, prebivalci, pustote ipd.). Tovrstni podatki bi lahko po logiki stvari temeljili na bolj ali manj natančnem preverjanju, če že ne na (neohranjenih) specifikacijah, pri čemer zanje jamči edinole avtor s svojo kredibilnostjo. Tako podane številke o umrlih kužnih bolnikih naj bi bile tudi tem bolj verjetne, če so zapisane neposredno po dogodkih ali z ne več kot nekajletno časovno distanco.

Številčni podatki predstavljajo še drug problem. Že tako maloštevilne sumarne podatke o umrlih je namreč le redko mogoče umestiti v posestno in demografsko stanje določenega mesta, niti v enem primeru pa nista na voljo dve primerljivi specifikaciji: umrlih oseb in vseh hišnih gospodarjev v času pred kugo. Za presojanje posledic umiranja je poleg tega bistvenega pomena struktura umrlih oseb. Kuge, ki je prizadela gospodarsko vitalni del prebivalstva ali populacijo v prokreativni starosti, v tem pogledu nikakor ni moč primerjati z epidemijo, katere žrtve so bili predvsem otroci ali povečini mestna revščina.

Poleg tega se demografske posledice v virih vselej navezujejo na druge, zlasti na gospodarske, kar je

³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 279, fasc. 142, lit. T II–5, 22. 5. 1744.

⁴ Podatek o 800 umrlih Novomeščanih je po arhivskem viru priobčil Ivan Vrhovec (Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 79). 1200 umrlih za kugo v Metliki navaja po pismu vicedomu iz leta 1686 že August Dimitz (*Geschichte Krains*, str. 61–62), po njem ali neposredno iz vira pa Leopold Podlogar, *Požari v Metliki*, str. 46.

⁵ Dular, *Metlika skozi stoletja* (1978), str. 11; Dular, *Metlika skozi stoletja* (1986), str. 13; Jarc, *Iz preteklih stoletij*, str. 44.

več kot razumljivo, saj so bile posledice kužnih epidemij na gospodarskem področju dostikrat hujše in dolgotrajnejše. Pojavo epidemije na določenem kraju je sledila izolacija (bandiziranje) okuženega območja, kar je pomenilo pretrganje komunikacij in ustavitev trgovsko-prometnih tokov. Kužne straže, ki so jih v drugih krajih postavile deželne ter posamezne lokalne oblasti, namreč ljudem in blagu niso dovoljevale prehoda brez zdravstvenih spričeval, imenovanih »fede«. Izbruh še tako lokalno omejene epidemije je praviloma povzročil zaprtje deželnih meja in posledično močno omejitev oziroma popolno ustavitev prometa, zaradi česar je tako ali drugače trpelo celotno deželno gospodarstvo. Zlasti dolgotrajne zapore so lahko za seboj potegnile hude izgube raznih gospodarskih dejavnosti, obubožanje določenih slojev, davčno nesolventnost, ki jo je v končni posledici občutila deželna blagajna, pomanjkanje življenjskih potrebščin in drugih artiklov ter končno prave lakote.

V nadaljevanju predstavljamo posledice kužnih epidemij po kronološkem redu. Temeljna dejstva so namreč prepogosto premalo znana, da bi se lahko teme lotili samo problemsko. Metode dela in specifična pritegnjenih virov nas poleg tega silijo v daljše ekskurze in mestoma tudi v odmik od osrednjega problema.

Manjše kužne epidemije do konca 16. stoletja

Kakšne razsežnosti so imele epidemije na Dolenjskem pred sredo 16. stoletja, je mogoče samo ugibati in bo ostalo neznanka, če se nenadejano ne odkrijejo novi viri. Na Primorskem in Kranjskem je prva kuga zgodnjega novega veka kosila zlasti v letih 1511–1512, vendar razen za Trst ni znanih oprijemljivih podatkov. Po V. Travnerju naj bi na Kranjskem veliko ljudi umrlo v Beli krajini, pri čemer pa se je lahko oprl zgolj na podatek L. Podlogarja, da so v črnomaljski mestni lozi po letu 1510 postavili kapelico sv. Sebastijana.⁶ Samo na ravni domneve ostaja tudi morebitno divjanje epidemije v **Novem mestu**, ki je po prvem ohranjenem popisu hiš leta 1515 med skupaj 272 oštati izkazovalo 24 ali skoraj desetino opustelih, deloma že povsem propadlih domov.⁷ Poselitveno stanje v največjem dolenjskem mestu, za beleženo v fiskalno-vojaške namene, je pomenljivo v luči enakega popisa za mesto Kamnik, nastalega leto pozneje, v katerem v celoti pogrešamo kakršne koli pustote.⁸ Njihova odsotnost sicer še ne pomeni, da jih v resnici ni bilo, kakor tudi v Novem mestu ni

nikakršnega indica za posledice morebitne nedavne epidemije. Razlogov za gospodarsko pešanje in posledično praznjenje tega obmejnega mesta namreč ni manjkalo tudi brez posega črne smrti.

V virih je našla odmev šele kuga, ki je v petdesetih letih 16. stoletja kosila na več koncih Kranjske. Epidemijo so leta 1553 zanesli na Kranjsko s Hrvaškega, iz žarišč v Zagrebu in Samoboru. Kljub prepovedi stikov z okuženimi kraji se je bolezen naslednje leto razširila po vsej Kranjski, tako da so morali ustaviti trgovino in zapreti vse ceste proti Italiji.⁹ Na Dolenjskem je bolezen terjala edino dokumentirano žrtev v **Višnji Gori**. Prvovrstni nevtralni vir za spremljanje dogajanja, kakršnih bi si želeli čim več, predstavljajo trije zaporedni letni obračuni višnjegorskih mestnih sodnikov v letih 1552–1555, brez katerih ne bi imeli prav nobenega indica, da se je epidemija pojavila tudi v spodnjem delu dežele. Že zaradi narave dragoce-nega vira si kaže dogajanje v Višnji Gori predočiti v vseh podrobnostih.

Vesti o kugi so Višnjane prvič vznemirile 6. avgusta 1553, ko so deželnemu slu poleg obvezne pogostitve plačali »zaradi epidemije« še dodatnih 6 pfenigov. Slu je pripadla povečana pristojbina, saj se je izpostavljal nevarnosti, ko je krožil po mestih in gospostvih. Višnjani so se tedaj počutili še dovolj varne, saj so prav tiste dni živahno popravljali cesto in za te potrebe lomili kamen v mestnem kamnolomu. Pet dni zatem, 11. avgusta 1553, je deželni sel prinesel v zvezi s kugo nek ukaz, 6. septembra pa tudi že generalni mandat. Ker so deželne oblasti medtem zaradi epidemije ukazale zapreti ceste, je mestni sodnik Vincenc Steirer utrpel precejšnjo izgubo kot zakupnik mestne mitnice. Že 5. septembra je pri mestnem svetu izposloval zmanjšanje zakupnine s 136 na 100 goldinarjev, čeprav nevarnost še ni bila preteča. Tako je nekaj dni pozneje kot vsako leto potekal čebulov sejem, medtem pa so Višnjani nadaljevali s popraviljem ceste. Nova, očitno strožja mandata o epidemiji, je deželni sel prinesel iz Ljubljane 25. septembra in 13. oktobra, nakar je mestni svet sklenil postaviti vsako nedeljo na oboje mestnih vrat po enega nadzornika za preprečitev vstopa prišlekom iz okuženih krajev. Dan pred božičem govori sodnikov letni račun izrecno o okuženih vaseh, nato pa vsebuje postavke o plačilih nadzornikoma. Do 7. januarja naslednjega leta (1554) sta stražarja pri mestnih vratih za vsako nedeljo prejela vsak po 4 krajcarje. Pri tem ni šlo za pravo zaporo, temveč za preventivni ukrep, saj v Višnji Gori kuge ni bilo. Za nevaren dan so šteli samo nedeljo, ko so v mesto v večjem številu prihajali okoličani in tujci. Po 23. februarju 1553 je deželni sel spet prinesel mandat o kugi, nedolgo zatem pa je pi-sanje v zvezi z epidemijo nesel župniku v Šentvid pri Stični tudi mestni sel. Spomladi se nevarnost ni po-

⁶ Prim. Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 95. Prim. Podlogar, *Kronika mesta Črnomlja*, str. 64.

⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 105, fasc. 59, lit. R V-1, Der zeichnus abschrift der hoffstett der statt Ruedolphswerth anno 1515.

⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 108, fasc. 61, lit. S XVII-1, fol. 157v–160v. Objava: Luschin v. Ebengreuth, Ein Protokoll der Stadt Stein, str. 38–67.

⁹ Smole, *Kuga na Kranjskem*, str. 98. Prim. Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 96.

večala in tudi ne povsem prenehala. Deželni sli so še večkrat prinesli razne ukaze in generale, med drugim skupaj z generalom o davčnem zaostanku tudi neko nedatirano prepoved v zvezi s kugo. Povsem svobodno sta kmalu zatem jezdila v Ljubljano sodnik Vincenc Steirer in njegov spremljevalec, brez posebnosti sta 22. maja minila telovska procesija in letni sejem. Potem ko od treh kraljev do začetka poletja 1554 ni poročil o »kužnih nadzornikih« na mestnih vratih, so ju začeli s 1. julijem spet postavljali vsako nedeljo.

25. julija je kuga izbruhnila tudi v Višnji Gori, in sicer v hiši Hansa Šlutija, ki je sam zbolel in umrl. Z njegovo smrtjo se zdi povezano dejstvo, da sta meščana, ki sta nesla pobrani davek v Ljubljano, tam iskala ranocelnika. Mestni svet je takoj nato zaposlil tri moške grobarje in neko staro grobarko, ki so pokopali umrlega Šlutija, nato pa je bila njihova naloga počakati še na smrt drugih in jih pokopati. Grobarjem so obljubili za plačilo po eno krono in ženski renski goldinar, kar je po obračunu čez mesec dni nanese 5 goldinarjev in 36 krajcarjev. Pet dni po izbruhu kuge v mestu, dne 30. julija, je mestni svet ponovno postavil pri spodnjih in zgornjih mestnih vratih po enega nadzornika za preprečevanje vstopa ljudi iz okuženih krajev. Tokrat je šlo očitno za stalno in ne samo za nedeljsko stražo, saj je znašalo tedensko plačilo 15 krajcarjev, straž pa niso umaknili vse do julija 1555. Kot vse kaže, se kuga po Šlutijevo smrti ni razmahnila in je bržkone zahtevala samo smrt omenjenega moža. Že avgusta so namreč Višnjani pospešeno popravljali cesto in lomili kamen v mestni okolici, imeli septembra kot ponavadi čebulov sejem, živahno trgovali in hodili po razne potrebščine v Ljubljano.¹⁰

Drugod po Dolenjskem, kot rečeno, ni o tej kugi znanega ničesar. Vse kaže, da se ni dotaknila Novega mesta, saj je Novomeščani v nasprotnem zagotovo ne bi pozabili omeniti v svojem izčrpnem poročilu vladarju leta 1564, kjer govorijo o tegobah mesta in vzrokih zanje.¹¹ Na Dolenjskem se je kuga sicer pojavila tudi omenjenega leta 1564, ko se je z Goriškega razširila na Kranjsko, razsajala zlasti v Ljubljani in od tam pregnala deželne stanovne v Kamnik. Po dolenjskih krajih naj bi veliko ljudi pobrala v Šmarju in pri Šentrupertu.¹²

Oglasila se je spet čez pičlih dvanajst let, ko je leta 1576 s Štajerskega prekoračila mejo pri Radečah ob Savi in nato razsajala po Gorenjskem in Primorskem.¹³ Stanovski registraturni protokoli govorijo meseca novembra o kugi v Radečah, na bližnjem Kumu in v Zagorju, naslednje leto (1577) pa

je črna smrt razsajala že širše na Kranjskem. Posebej je omenjena Ljubljana z okolico, medtem ko so se na Dolenjskem ta čas upirali generalu o kugi kmetje okoli Šentruperta. Župnik v Trebnjem je moral decembra »v času infekcije« prenehati pokopavati na Šentjurjevi Gori in prenesti pogrebe k drugi bližnji podružnični cerkvi.¹⁴

To kugo omenja Valvasor samo pri opisu trga Radeče, za katerega pravi, da ga je Bog s kužno boleznijo tedaj dokaj hudo opustošil.¹⁵ Kako hudo naj bi nadenj zžil svoj srd, lahko sklepamo le s pomočjo kaj negotove metode komparacije posestniških primkov. Pomenljiva je primerjava imen radeških tržanov v deželnoknežjem urbarju iz leta 1576¹⁶ in v šest let mlajšem seznamu oborožitve iz leta 1582.¹⁷ Urbar pozna v trgu 34 različnih posestnikov in v delu trga, imenovanem Krakovo, še 35, skupno 69 oseb, seznam oborožencev trga Radeče pa jih ima samo 52. Manjše število kot v urbarju ne preseneča, saj za boj sposobnega moža ni premogla vsaka hiša, zato s tem sploh ni rečeno, da bi se število naseljenih hiš skrčilo za 17 ali skoraj za četrtino. Zgovornejši je podatek, da se je v teh šestih letih obdržalo samo 26 priimkov, od tega 18 istih gospodarjev kot leta 1576, kar predstavlja leta 1582 le 50 % istih družin kot šest let poprej. Četudi gre za zelo različno zasnovo popisov, pri prvem za posestnike, pri drugem pa za oborožitve trških mož, je diskontinuiteta Radečanov očitna. Kuga bi v skrajnem primeru lahko povsem ali delno izpraznila 43 hiš ali tri petine od 69, upošteva različno zasnovo popisov pa še vedno okoli polovico domov. Posestne spremembe nikakor ne bi mogle biti tolikšne v samo šestih letih brez krutega zunanega posega. Nastale spremembe so bile namreč številčno enake v šestih letih od 1576 in 1582 ter v dvajsetih letih med letom 1582 in naslednjim radeškim urbarjem iz leta 1602.¹⁸ V trgu se je v teh dvajsetih letih obdržalo 21 gospodarjev in 5 priimkov ali natanko polovica družin iz seznama leta 1582. Skupno se je število radeških posestnikov v četrto stoletje od 1576 do 1602 znižalo z 69 na 65, ohranilo pa se je 12 istih gospodarjev in 11 priimkov, skupaj okoli tretjina priimkov iz leta 1576.¹⁹

Za primerjavo dinamike posestnih sprememb v drugi polovici 16. stoletja imamo na voljo več drugih primerov. Nazorna primera sočasne močne kontinui-

¹⁰ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni računi 1552/1553, 1553/1554 in 1554/1555.

¹¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II-1, 25. 4. 1564.

¹² Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 96; Koblar, O človeški kugi, str. 50.

¹³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 97.

¹⁴ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 854, registraturni protokoli št. 6 (1567–1577), pag. 391, 403, 409, 427 in 430.

¹⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 464.

¹⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, fasc. 60, lit. S X-1, urbar gospostva Žebnik ali Radeče 1576, s. p.

¹⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 424, fasc. 289, str. 863–878.

¹⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, fasc. 60, lit. S X-2, urbar gospostva Radeče 1602, s. p.

¹⁹ Od slednjih ne najdemo v oborožitvenem seznamu iz leta 1582 treh gospodarjev in štirih priimkov, kar potrjuje njegovo nepopolnost glede na celoto posestnikov.

tete posestniških priimkov sta trga Litija in Ribnica. Dvanajstletni časovni razmik med urbarjema iz let 1566 in 1578 je v Litiji prinesel po zmanjšanje posestnikov z 19 na 18, izginotje samo treh priimkov, pojav dveh novih ter ohranitev kar 15 istih gospodarjev ali 83,3 %. ²⁰ Leta 1619 je bilo v Litiji še vedno 18 gospodarjev, od tega 3 isti in 7 istih priimkov kot leta 1578, kar predstavlja za štiridesetleten časovni odmik visokih 55 % nespremenjenih priimkov. ²¹ Nekoliko manjšo kontinuiteto beležita ribniška gosposočinska urbarja iz let 1564 in 1573 za trg Ribnico. Število gospodarjev se je v devetih letih povzpelo s 33 na 35 oziroma na 40, če upoštevamo, da sta bila na nekaterih posestnih enotah dva ali več gospodarjev. Od oseb iz leta 1564 se jih je do leta 1573 obdržalo 14 (42,4 %), priimkov 10 (30,3 %), izginilo pa je 9 starih družin (27,3 %). V trgu se je medtem sicer naselilo še 10 novih gospodarjev in delnih gospodarjev, toda ohranilo se je skoraj tri četrtine starih družin. ²² Razlika med navedenima dvema trškima naselja na eni strani in trgov Radeče, kjer je v samo šestih letih izginilo do polovico družin, je torej več kot očitna.

Kuga pa leta 1576 ni prizadela samo Radeč, temveč po pričevanju sodobnih virov tudi njegovo okolico na območju Kuma. Urbarja radeškega gospostva za leti 1576 in 1602 dajeta v 18 vaseh radeške bližnje okolice in sosednjega Kumljanskega naslednjo podobo. Število gospodarjev se je le malo povečalo, s 135 na 138, istih oseb ali vsaj soimenjakov je ostalo 14 (10,7 %) ter 62 priimkov (47,3 %), medtem ko se je na starih posestnih enotah pojavilo 55 novih priimkov (42 %), od tega veliko razširjenih na tem področju že v času starejšega urbarja. Največjo diskontinuiteto družinskih imen beležita urbarja v trgu Radeče in dveh najbližjih vaseh Spodnje Radeče in Njivice. Hitro menjavanje posestnikov glede na kraje v hribovitem svetu je v teh treh ravninskih krajih nedvomno pospeševalo več dejavnikov, vendar pritegnitev obo-rožitvenega seznama Radečanov iz leta 1582 jasno pokaže čas intenzivnih sprememb, ki sovпада s kugo. Od 64 trških priimkov leta 1602 jih je bilo leta 1576 znanih le 23 (35,9 %), kar je glede na 69 posestnikov v starejšem urbarju natanko tretjina. Enak delež priimkov (6 od 18) je ostal nespremenjen v Spodnjih Radečah, v Njivicah pa je od 9 posestnih enot do leta 1602 ena izginila, na šestih se je priimek zamenjal in obdržal le na dveh (22,2 %). Drugo področje znatne zamenjave priimkov predstavljajo vasi pod Kumom, kjer se kuga prav tako omenja novembra 1576. Tam

je pred letom 1602 več kot polovica domačij zamenjala priimek v Završah (3 od 5), Brišah (5 od 7) in Spodnjem Jelovem (3 od 4) ter nekaj manj raztresene kmetije Podkraja (5 od 10), Kuma (3 od 7) in Spodnjih Vod (3 od 7). Glede na siceršnjo ustaljenost hišnih imen samotnih kmetij so spremembe v omenjenih kumljanskih vaseh dovolj opazne. 67 posestnih enot v dveh ravninskih in šestih hribovskih krajih je tako v 26 letih zamenjalo 41 priimkov (61,1 %), ohranilo pa se jih je le 26 (38,9 %), od tega 4 isti gospodarji. V ostalih desetih vaseh radeškega gospostva je bila kontinuiteta posestnikov nasprotno neprimerno večja, saj se je na 68 posestnih enotah obdržalo kar 50 priimkov (73,5 %), od tega 10 istih gospodarjev. ²³ Za skoraj obrnjeno razmerje kontinuitete in diskontinuitete na obeh polovicah kmečkih posesti je moral biti slejkoprej kriv nenaden zunanji poseg – v zelo veliki meri bržčas prav kuga leta 1576.

Podrobnemu dogajanju lahko v času te kuge sledimo edinole v **Višnji Gori**, in sicer po letnem računu sodnika Marka Raaba za leto 1576/77. Življenje je teklo skoraj normalno, le da je bilo na letnem sejmu na dan Gospodovega vnebovzeta leta 1577 manj trgovanja in dobička zaradi kuge in sočasnih sejmov v drugih krajih. Ukaz o varnostnih ukrepih zaradi kuge na Beneškem je prispel v mesto že 22. julija 1576, po en general in ukaz pa malo pred in kmalu po vseh svetih. Za nekega mojstra pravi račun, da je maja ali junija 1577 tesaril pred mestom v času epidemije (*in Sterbleuff*). ²⁴ Iz naslednjega leta 1578, ki velja na Kranjskem za »leto kuge«, višnjegorski sodniški račun žal ni ohranjen, diskontinuiteta priimkov hišnih gospodarjev pa od enega do drugega davčnega registra, med 1567 in 1581, ne kaže povečanj, ki bi jih lahko pripisali epidemiji. ²⁵ O kugi v Višnji Gori prav tako ne poročajo niti Valvasor niti sodobni viri.

Marsikje na Kranjskem je kuga razsajala dve leti pozneje, **leta 1578**. Njen kronološki potek je z viri slabo dokumentiran. V stanovskih registraturnih protokolih so prve odredbe posameznim gospostvom na Notranjskem zabeležene konec septembra 1578, julija naslednje leto je izšel general o prepovedi sejmov, zbiranja ljudi in izogibanju okuženim krajem, avgusta 1578 pa so imeli deželni stanovi namen preseliti svoje urade v Škofjo Loko, ker kuga v Ljubljani ni hotela prenehati. Oktobra so tajnemu dvornemu svetu v Gradcu resnično poročali o preselitvi, toda ne v Škofjo Loko, ki ni bila več dovolj varna, temveč naprej v Kranj. Kužni val se je očitno končal pred januarjem 1580, osamljen primer kuge pa je zabele-

²⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 124, fasc. 70a, lit. W XXIII–3, urbar gospostva Višnja Gora 1566, s. p. – SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 205, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1578, s. p.

²¹ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 205, No. 36, urbar gospostva Višnja Gora 1619, s. p.

²² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 105, fasc. 59, lit. R I–5, davčni register Ribnica 1564, s. p. – SI AS, AS 774, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar gospostva Ribnica 1573, s. p.

²³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, fasc. 60, lit. S XI–1, urbar gospostva Radeče 1576, s. p.; XI–2, urbar gospostva Radeče 1602, s. p.

²⁴ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni računi: 1576/1577.

²⁵ Prav tam, fasc. II, davčna registra 1567 in 1581.

žen le še junija istega leta v Moravski dolini.²⁶ Razen redkih omemb krajev na Notranjskem in Gorenjskem ni nikakršnih vesti o epidemiji na Dolenjskem. Skopo poročajo o njej le mlajša poročila, med njimi v prvi vrsti Valvasor. Tako je kuga po Valvasorju leta 1578 prišla v mesto Krško in prenekaterega spravila na oni svet, v Novem mestu jo omenja skupaj s kugo 1590, pri Kočevju pa pravi, da je pobrala veliko ljudi v deželici in mestu.²⁷ Mlajša literatura jo nato omenja v Ljubljani in Cerknici ter na Dolenjskem v dolini Temenice, pri Šentrupertu, v Krškem, Novem mestu in na Kočevskem.²⁸

Epidemija je bila še posebno huda nadloga za **Novo mesto**, ki je samo dve leti prej, leta 1576, pogorelo, o sami kugi pa razen Valvasorjeve omembe ne vemo prav ničesar. Enako velja za **Krško**, kjer pa primerjava posestnikov po krškem deželno knežjem urbarju iz leta 1575 in po seznamu oborožitve podložnikov v kužnem letu 1578 omogoča določena sklepanja na posledice epidemije med tamkajšnjim kmečkim življenjem. Pri tem predstavlja težavo dejstvo, da mlajši seznam ni točneje datiran, zato ne vemo, ali je nastal po kugi ali že pred njo. V celotnem gospodstvu Krško se je priimek v samo treh letih 1575–1578 spremenil na 20,1 % kmečkih posesti, medtem ko jih je 3,9 % opustelo. V »hribovskem uradu« vzdolž Save se je nov priimek pojavil na 12,7 % kmetij, na Krškem polju pa kar pri 26,8 % posestnih enotah. V ravnini je opustelo tudi skoraj dvakrat toliko kmetij (4,8 %) kot v hribih (2,8 %). Spremembe se očitne še zlasti v primerjavi s spremembami v petletnem obdobju med 1570 in 1575, v katerem je prišlo do kmečkega upora 1573 in hudega maščevanja nad kmeti. V teh petih letih se je – nedvomno v veliki meri zaradi upora – priimek gospodarja zamenjal na približno enakem delež kmetij tako v obeh urbarskih uradih kot v celotnem gospodstvu (med 16 in 17 %), opustelo pa je okoli 5 % posesti. Primerjave z dinamiko posestnih sprememb v drugih časovnih obdobjih kažejo, da se je v sedemdesetih letih 16. stoletja na tleh krškega gospodstva dogajalo marsikaj hudega. Čas med 1575 in 1578 pri tem izstopa celo pred časom kmečkega upora in dopušča ugotovitve, da je za posestne spremembe v veliki meri kriva prav kuga.²⁹

Kranjska je nato doživljala kugo tudi v osemdesetih in devetdesetih letih 16. stoletja, ko je epidemija pobrala zlasti veliko prebivalcev Škofje Loke (1580 in

1582) in Ljubljane (1586–87), najhuje pa se je zavrtila v mrtvaškem plesu na predvečer novega stoletja.³⁰

Kuga leta 1599

V iztekajoče se 16. stoletju je Kranjsko prizadela dotlej najhujša epidemija, ki je podobno kot prejšnje še vedno slabo dokumentirana. Registraturni protokoli deželnih stanov so v teh letih po vsebini še zelo lapidarni, tako da ne podajajo skoraj nič več kot le navedbe o odredbah splošne vsebine in o dopisovanju s stanovi sosednjih dežel. Med julijem 1598, ko so kuga prvič omenja, in novembrom leta 1600, ko gre za njene zapoznele odmeve, je protokoli v zvezi z dolenjskimi kraji ne navajajo niti enkrat. Krajeno jo postavljajo samo v Ljubljano in deželo Kranjsko kot tako.³¹ Gledano v celoti je skopa tudi korespondenca stanovskega poverjeniškega urada, ki pa ravno za kugo na Dolenjskem ponuja boljši pregled kot za druge dele dežele.

V deželi se je epidemija pojavila spomladi 1599, in sicer najprej na Dolenjskem, potem ko je že prej razsajala na Reki in v tamkajšnji okolici.³² Deželni vicedom in stanovi so 1. maja poslali na Dolenjsko dva kužna komisarja iz vrst ljubljanskih mestnih svetnikov, ki naj bi opravila temeljito poizvedbo o stanju. Nedatirano komisijsko poročilo, nastalo gotovo še v istem mesecu, navaja pojave kuge okoli Šmarja, Šentjanža, Šentruperta, Radeč in Rake, nadalje v gospodstvu Spodnji Mokronog in okoli Krškega, kjer naj ne bi bilo neokužene vasi. Novo mesto in njegova okolica pritegneta toliko večjo pozornost zaradi mlajšega poročila iz leta 1606, ki govori o drastično visoki umrljivosti – več kot 800 umrlih mestnih prebivalcev. Kužni komisarji so namreč maja 1599 dobili od mestnega predstojništva zagotovilo, da je v Novem mestu dotlej umrlo le šest oseb in še te po zatrjevanju zdravnika, lekarnarja in padarja za t. i. »ogrsko boleznijo« in ne zaradi kuge. Nasprotno naj bi v bližnjih župnijah Šmarjeta in Št. Peter po besedah tamkajšnjega župnika v kratkem času pomrla okoli 300 ljudi, o množičnem umiranju pa je bilo slišati tudi z območja Trške Gore in Bajnofa severno od Novega mesta. Kot pravi poročilo, je kuga dotlej prizanesla Višnji Gori, Stični, Trebnjemu in Veliki Loki.³³ Junija istega leta je epidemija zajela Ljubljano in se postopoma širila proti Gorenjski.³⁴

²⁶ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 7 (1578–1584), pag. 91, 96, 101, 121 in 146.

²⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 242, 488, 199.

²⁸ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 97 citira Valvasorja (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 199 in 717).

²⁹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII–4, urbar gospodstva Krško 1570, s. p. – SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 141, No. 29, urbar gospodstva Krško 1575, pag. 481–529. – SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII–1, seznam oborožitve 1578.

³⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 98–100. – Koblar, O človeški kugi, str. 50–51.

³¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 444, fasc. 291 d, pag. 739–744, 1. 5. 1599, ad 1. 5. 1599. – Prim. Smole, Kuga na Kranjskem, str. 98.

³² Prim. Smole, Kuga na Kranjskem, str. 98.

³³ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 444, fasc. 291 d, pag. 739–744, 1. 5. 1599, ad 1. 5. 1599. – Prim. Smole, Kuga na Kranjskem, str. 98.

³⁴ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 857, registraturni protokoli št. 11 (1598–1601), pag. 11, 20, 36, 37, 38, 39, 41, 49, 67 in 84.

Tako je v Ljubljani izbruhnila prav v hišah obeh kužnih komisarjev, ki sta se vrnila z Dolenjskega, kjer sta se domnevno okužila. Deželne urade so nato brez odlašanja prenesli iz glavnega mesta v Kamnik, kljub varnostnim ukrepom pa se je obolenost širila proti severu in se do konca leta samo še stopnjevala.³⁵

Iz časa epidemije v deželnem glavnem mestu obstajajo sodobna izčrpna poročila, zato precej dobro poznamo kronologijo bolezni, varnostne ukrepe in razne podrobnosti. Neprimerno slabše je dokumentirano dogajanje na Dolenjskem, od koder imamo poročila o visoki umrljivosti v treh mestih: Novem mestu, Višnji Gori in Kočevju. Novomeščani so nekaj let pozneje navedli celo precej natančni števili umrlih oseb in hišnih gospodarjev, ki že zato pritegneta vso pozornost. Nekritično, brez upoštevanja sodobnih referenčnih virov, ju je nato prevzela starejša historiografija, tako da se od izida Vrhovčeve *Zgodovine Novega mesta* (1891) vztrajno ponavlja trditev o več kot 800 umrlih prebivalcih leta 1599, od katerih naj bi bilo 149 hišnih gospodarjev.³⁶ Številki so Novomeščani leta 1606 posredovali v spremnem poročilu vicedomski komisiji, tik preden je ta prišla na ogled obubožanega, izpraznjenega in deloma pogorelega mesta.³⁷ Toda dvom o verodostojnosti zgornjih števk se samo še poveča ob podatku o 1000 umrlih, ki so ga vnesli v prošnjo za pomoč le nekaj let pozneje, leta 1615.³⁸ S časovno distanco se je zmanjševala kritičnost prizadetih do polpreteklih dogodkov, k nastanku trditve o 800 in končno o magičnih tisoč umrlih pa je pripomoglo tudi prepričanje, da so se predstave o resničnem dogajanju v Novem mestu leta 1599 medtem v očeh deželnih oblasti že zameglele.

Veliko manj določen je podatek o umrlih v Višnji Gori, zapisan desetletje po epidemiji. Leta 1609 je nadvojvoda Ferdinand od višenjskega mestnega sodnika, sveta in občine prejel prošnjo za davčni spregled in komisijski ogled mesta. Višnjani so v njej navajali, da je kuga v letu 1599 pobrala kar polovico meščanov in gostačev ter pustila za seboj ne le opuščene in nenaseljene hiše, temveč naj bi zaostanek osebnega davka zaradi množičnega umiranja meščanov samo v letu 1599 narasel na 152 goldinarjev. Pri tem ni moč prezreti, kje je pravzaprav poudarek njihovega pisanja. Davčno nesolventnost so v nadaljevanju utemeljevali z dejstvom, da so laški vojaki, gredoč na Kanižo (1601), požigali in uničevali hiše in kašče ter s hudim razgrajanjem povzročili znatno oslabitev mesta na številu meščanov, hiš in obrti.³⁹ Kuga zelo podobno kot v nekaj starejšem novomeškem poročilu

nenadoma sploh ni več poglavitni vir zla, čeprav naj bi pomorila polovico ljudi! Niti tolikšna morija sama po sebi ni zadoščala za spodbudo temeljev mesta, ampak je bilo nujno treba navesti še druge razloge, ki bi prikrili očitno pretiravanje.

Poleg Novomeščanov in Višnjani so se na kugo sklicevali tudi **Kočevci**, in sicer kot prvi že v začetku leta 1601, ko so na graško dvorno komoro naslovili prošnjo za pomoč. Njihove navedbe poznamo le iz povzetka, po katerem naj bi kuga (*Infection*) v kočevskem mestecu morila dve leti. Umrlo naj bi veliko najuglednejših meščanov in gostačev, Kočevje pa utrpelo znaten upad prebivalstva. Toda epidemija ni mogla biti posebno huda, saj se tudi tu omenja le mimogrede v podkrepitvi prošnje za nekajletni odpis davka zaradi požara leta 1596.⁴⁰ Kočevci so se v pomanjkanju krepkih dejstev zatekli k pavšalni trditvi o smrti najuglednejših ljudi in zmanjšanju mestne populacije. Prevedeno iz pisarniškega jezika pomenijo te navedbe gotovo samo blažjo žetev črne smrti, manjšo kot v drugih dveh mestih. Pri tem je treba upoštevati tudi krajšo časovno distanco, ki je pisce prošnje ločevala od dogodkov in s tem brzdala njihovo željo po pretiravanju. Kočevski primer je hkrati zelo zgovoren dokaz, kako hitro je bilo dejstva mogoče sprevačati in potvarjati. Neposredno po ugasnitvi epidemije, aprila 1600, so namreč Kočevci v prošnji stanovanom za odlog plačila davka navajali samo, da jih je Bog udaril s šibo kužne bolezni (*vns armen mit einer ruetten der straff, der infection heimbesucht*), zaradi česar je bilo mesto zaprto, prepoved gibanja pa je prebivalce pahnila v hudo revščino in stisko.⁴¹ Razen gospodarskih torej sploh ni zaznati kakšnih demografskih posledic, o katerih so Kočevci leto dni pozneje veliko bolj smelo pisali v oddaljeni Gradec.

Kdo je v prvem desetletju 17. stoletja pri opisovanju posledic kuge koga posnemal in ali je to sploh počel, niti ni pomembno. Na kugo so se izgovarjala vsa mesta, katerih poročila iz tega časa so se nam ohranila. Epidemija tako zanesljivo ni bila zgolj nedolžna klica, temveč nadloga, ki se je globoko zadržala v kolektivnem spominu. Iz nje se je postopoma rodilo prepričanje, da se je resnično zlo začelo prav z izbruhom kuge, če že ni bolezen sama povzročila vsega gorja in posledično gospodarskega pešanja. Dejansko je kuga leta 1599 padla v čas hudih politično-gospodarskih pretresov, ki so še posebej prizadeli Dolenjsko kot obmejno pokrajino v sosesčini bojišč t. i. dolge vojne (1593–1606). Poznejše razlage mestnih predstojništev, kdaj in zakaj se je končala »zlata doba«, so se največkrat ustavljale prav ob dogodkih

³⁵ Smole, Kuga na Kranjskem, str. 98.

³⁶ Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 79.

³⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 24. 9. 1606.

³⁸ Prav tam, 2. 7. 1615.

³⁹ StLA, Innerösterreichische Hofkammer-Akten (odslej I.Ö. HK-Akten) 1611–III–105.

⁴⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 274, fasc. 139, lit. G I–8, 16. 6. 1601. – Prošnjo povzema v poročilu dvornih komori tudi upravitelj vicedomskega urada Filip Kobenzl (StLA, I.Ö. HK-Akten, 1601–VII–40, 16. 6. 1601).

⁴¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 446, fasc. 291 d, pag. 513, 9. 4. 1600.

Novo mesto po Clobuccarichevi skici (1601–1605), neposredno po kugi leta 1599.

tega časa: tako naj bi na znaten upad tranzitne trgovine vplival zlasti padec Bihaća in Kaniže.⁴²

Če se vrnemo k vprašanju, kaj se je leta 1599 resnično dogajalo v treh nesporno okuženih dolenjskih mestih, je treba poudariti, da se tako pri Valvasorju kot v sodobnih virih – predvsem v registraturnih protokolih deželnih stanov in spisih stanovskih deželnih zadev – pojavlja v zvezi s kugo samo Novo mesto, medtem ko Višnjo Goro in Kočevje v celoti pogrešamo. Še več, Valvasor, ki pri opisu preteklosti Višnje Gore ne omenja nobene konkretne nesreče,⁴³ govori pri Kočevju o kužni moriji v mestu in kočevski deželici leta 1578, niti besede pa ne nameni kugi leta 1599, čeprav se ustavi pri požaru tri leta prej.⁴⁴ Če pazljivo preberemo njegove vrstice o dveh kugah v Novem mestu, tudi ni zaznati kakšne razlike med epidemijo leta 1578 in ono v letu 1599, ki jo pomotoma postavlja v leto 1590:⁴⁵ »*Massen sie / Pest=Seuchel im 1578 Jahr/ und gleichfalls /!/ im 1590/ viel Leute weggerissen/ und so wenig derselben übrig gelassen/ daß das Graß/ auf dem Marckt=Platz/ so hoch gewachsen/ daß man es mit Sensen abmähen können.*«⁴⁶ Povedano ima ob dramatičnem tonu poročanja neko notranjo logiko. Trava na novomeškem Glavnem trgu ni nujno posledica drastičnega zmanjšanja prebivalstva, temveč predvsem dejstva, da tržni prostor cele tedne in mesece ni bil obiskan zaradi kužnih zapor mesta in prometnic. Netlakovani trg, kjer se je sicer dvakrat na teden odvijala ži-

vahna žitna trgovina, se je mogel tem lažje zelo hitro spremeniti v travnato površino.

Glede demografskih izgub Novega mesta in Višnje Gore leta 1599 razpolagamo danes še z drugimi viri in dognanji, ki tendenciozne navedbe obeh mestnih predstojništev močno relativizirajo. Dragoce ni so zlasti sodobni popisi mestnih obdavčencev in pustot, s katerimi dobi precej trdnejšo oporo zgolj na logiki sloneča »nejevernost«. Navedbe Novomeščanov in Višnjanov v prošnjah za omilitev fiskalnih bremen so z njimi domala postavljene na glavo, pri čemer je avtorjem ob vseh olajševalnih okoliščinah mogoče očitati nič manj kot zavestno zavajanje in prikrajšanje dejstev. Vsaj nekatere številke o živcih in umrlih so glede na naslovnik na načrtno prirejane, neke povečane, druge zmanjšane. Prav razumljene so lahko šele, ko jih postavimo v kontekst posestno-demografske slike obeh mest, ki mu zato v nadaljevanju namenjamo tudi več prostora.

Povsem zanesljivo je eno: kuga **Novemu mestu** ob zatonu 16. stoletja resnično ni prizanesla. Vicedomov odgovor nadvojvodi Ferdinandu v zvezi s stanjem v mestu, kronološko prvi vir, ki sploh omenja novomeško kugo, namreč 26. marca 1600 pravi, da je Novo mesto v preteklem letu zaradi kuge v mestu in okolici izgubilo veliko prebivalstva (*an bevölkerung entplöst*).⁴⁷ Povsem lažnega navajanja si Novomeščani samo sedem let po dogodkih kajpak ne bi drznili, še najmanj v poročilu komisarjem, ki so prihajali v mesto ugotavljat stanje opustošenosti in so lahko navedbe zlahka preverili. Nekaj drugega je vprašanje, koliko Novomeščanov je resnično umrlo za kugo oziroma kolikšna je verodostojnost navedb o več kot 800 umrlih skupaj s 149 hišnimi gospodarji. Številki

⁴² Npr. SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, s. d. Bericht A (zadnja omenjena letnica 1651).

⁴³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 628–629.

⁴⁴ Prav tam, str. 199, 200.

⁴⁵ Na pomoto je opozoril že I. Vrhovec (*Zgodovina Novega mesta*, str. 79).

⁴⁶ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488.

⁴⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 277, fasc. 140, lit. S XXI–9, 3. 3. 1600, 26. 3. 1600.

sami po sebi nista nemogoči, vendar zastrašujoči, saj predstavljata več kot polovico mestnega prebivalstva. Novo mesto je namreč poldrugo stoletje pozneje (1754) štel 1485 prebivalcev,⁴⁸ kar pomeni pri skupnem številu 262 hiš⁴⁹ 5,67 ljudi na hišo. V tegobni drugi polovici 16. stoletja, zaznamovani z ognjenimi ujmani, gospodarskim pešanjem in izpričanim odseljivanjem,⁵⁰ je računati še z nižjim številom ljudi. Za ilustracijo naj povemo, da je imelo mesto sredi 18. stoletja natanko toliko mestni jurisdikciji zavezanih hiš (248),⁵¹ kot je bilo leta 1515 tej isti podsodnih naseljenih oštato.⁵² O le malenkostno nižjem številu 242 ognjišč govori tudi kugi kronološko najbližji sumarni podatek iz leta 1541.⁵³

O številu žrtev kuge na Kranjskem imamo za leto 1599 poleg novomeških 800 umrlih edinole Valvasorjevo številko 350 oseb za Ljubljano.⁵⁴ Glede na podatek, da je štela kranjska prestolnica v tem času skupaj s predmestji okoli 700 hiš, je v njej po Valenčičevem izračunu prebivalo približno 5000 prebivalcev,⁵⁵ 350 žrtev kuge pa bi potemtakem znašalo nekako 7 % celotnega prebivalstva. Razlika z ugotovljenim novomeškim več kot polovičnim deležem umrlih je torej očitna.

Vendar pa sporočenega visokega števila 800 umrlih Novomeščanov ni moč vnaprej zavrniti zaradi gole »neverjetnosti« in molka sodobnih poročil.⁵⁶ Demantirajo ga veliko bolj zanesljivi numerični viri – seznama novomeških pustot – in komisijska poročila z

začetka 17. stoletja. Gre za nedatirana komisijska popisa pustot, pogorišč in plačila nezmožnih davkoplačevalcev, ki ju označujemo kot seznama A in B,⁵⁷ in ju je bilo mogoče datirati v pozno poletje 1606, ko je mesto obiskala stanovska vizitacijska komisija.⁵⁸ Nastanku popisov leta 1606 je botrovala opustelost po kugi leta 1599 in še zlasti zaradi požara jeseni 1605. V seznamu A so popisane pustote, pogorišča in obubožane še naseljene hiše (109), v seznamu B pa samo popolne pustote (80), t. j. pogorele in porušene hiše ter opustela zemljišča. Kolikor gre v obeh seznamih za podvajanja imen – teh je 27 – je treba take gospodarje odšteti od skupnega števila, ki znaša tako 162 pustot.⁵⁹ Ko bi se iz leta 1606 ohranil tudi tretji komisijski seznam, t. j. popis naseljenih domov, bi imeli za ta čas prvovrstni vir posestno-demografskega stanja, tako pa se je moč opreti le na sumarij na koncu seznama A. Zgornji seštevek 162 pustot povsem ustreza sumarni navedbi o več kot 160 praznih, pustih, porušeni in požgani hišah, ki ne plačujejo nikakršnega davka. Na pogled ponuja tudi pokritje za 149 umrlih gospodarjev in 800 vseh umrlih, če bi vsako pustoto pomnožili z običajnim koeficientom 5 oseb na hišo. Vendar je v sumariju na drugi strani nesorazmerno nizko število »ne več kot 125« t. i. pravih, večinoma revnih gospodarjev z lastno hišo. Ostali so brez kvantitativne navedbe označeni kot gostači (*inwohner*) in skednarji (*drescher*), ki plačujejo le malo ali sploh nobenega davka. V njih je dejansko treba videti del od zgornjih 160 pustot, na katerih so vendarle prebivali ljudje, četudi samo gostači. Opustelost Novega mesta je bila tako predvsem strukturna: mesta trdnih gospodarjev so zasedli davčno nesolventni ljudje, seštevek obeh sumaričnih postavk pa daje realno sliko približno 285 nekdanjih domov.⁶⁰

⁴⁸ Po podatkih v poročni matici kapiteljske župnije je štelo mesto v štirih zaporednih letih naslednje število prebivalcev: leta 1754 – 1485 oseb, 1755 – 1466, 1756 – 1441 in 1757 – 1390 (KANM, šk. 66, P/4 1754–1771, s. p.).

⁴⁹ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 242 (mesto Novo mesto), No. 23, urban 1756; N 11 (kapitelj Novo mesto), No. 4, 28. 2. 1753.

⁵⁰ Prim. Vrhovc, *Zgodovina Novega mesta*, str. 76 sl.

⁵¹ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 242 (mesto Novo mesto), No. 23, urban 1756.

⁵² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 105, fasc. 59, lit. R V–1, Der zeichnuss abschrift der hoffstett der statt Ruedolphswerth anno 1515.

⁵³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 294, fasc. 151, 6/1549, No. 9, s. d. (Gemainer statt Ruedolphswerdt auszug). – Prim. [Dimitz], Beiträge zur fünfhundertjährigen Gründungsfeier, str. 34.

⁵⁴ Valvasor povzema podatek po Schönlebnu (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 718). – J. Vrhovc, ki je temeljito obdelal gradivo ljubljanskega mestnega arhiva, je glede števila obolelih in umrlih zapisal, da ni našel nobenih statističnih podatkov, temveč komajda namige (Joh. Vrhovc, *Die Pest in Laibach*, str. 131).

⁵⁵ Valenčič, *Prebivalstvo in hiše*, str. 118. – Leta 1600 je v obzidanem mestu spadalo pod mestno gosposčino 359 hiš, skupaj z 42 ugotovljenimi hišami drugih gospodov pa okoli 400 (prav tam, str. 112).

⁵⁶ M. Smole je dvom o verodostojnosti podatkov utemeljevala, češ da A. Koblar, iz katerega je črpala, ne navaja nobenih virov, in da se podatki ne skladajo s sodobnimi ugotovitvami deželnih komisarjev (Smole, *Kuga na Kranjskem*, str. 98). Pri tem ni vedela za Vrhovčovo objavo navedb po originalnem viru, spregledala pa je tudi dejstvo, da se poročila kužnih komisarjev o epidemiji v Novem mestu in na Dolenjskem nanašajo samo na prvo polovico leta 1599.

⁵⁷ Seznam A (1606): SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 258, fasc. 133, lit. R V–4. – Seznam B (1606): prav tam, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2.

⁵⁸ V prid datacijama obeh seznamov v leto 1606 sta izjemno visoki števili pogorišč in pustot v obeh seznamih ter v seznamu A zabeleženi podatek, da je hiša Hansa Dlaka na Trgu »pustota že 30 let od prvega požara« (1576). Trgovca Adam Gričar poleg tega po lastni navedbi ni zmozel plačila celotnega davka z obrazložitvijo, da že sedem let (od kuge 1599!) ne opravlja nikakršne obrti in trgovine. Še bolj natančna je datacija seznama B, ki navaja vsoto davčne izgube 236 gld in 27 kr, na katero se sklicuje komisijsko poročilo 24. septembra 1606, sama vsota pa se je nanašala na prihodke od vdov, sirot in gostačev, popisanih v seznamu A (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2).

⁵⁹ Hišni gospodarji v seznamih A in B so večinoma različni, saj se podvaja samo 24 imen, namesto treh gospodarjev iz seznama A pa v seznamu B nastopajo vdove in dediči. Ugotovitev, da je vseh 27 dvakrat popisanih hiš spadalo po seznamu A med popolne nenaseljene pustote, kaže z veliko mero zanesljivosti, da seznam B resnično obravnava samo povsem prazne in propadle domove. Tudi od štirih hiš, ki niso posebej označene kot puste, sta bili dve po seznamu A že dolgo opusteli.

⁶⁰ V letu 1515 je spadalo pod mestno jurisdikcijo 272 oštato, od tega 248 naseljenih in 24 pustih (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 105, fasc. 59, lit. R V–1). Naslednji po-

Zdi se tudi, da smo razvozlati uganko, od kod Novomeščanom tako natančna številka 149 umrlih gospodarjev in več kot 800 vseh žrtev epidemije, ali pa lahko ponudimo vsaj en verjeten odgovor. Če od 162 pustot odštejemo tistih 13, za katere je iz seznamov razvidno, da gre za nova naseljena pogorišča, nastala šele v jesenskem požaru 1605, ostane namreč natanko 149 pustot z imenom in priimkom nekdanjega gospodarja. Toliko povsem opustelih in napol praznih domov, v katerih so prebivali mestni obubožanci, so lahko Novomeščani vsak trenutek pokazali prihajajočim vizitacijskim komisarjem, ki jim je bil podatek namenjen. In prav vse nekdanje domove, čeprav mnoge puste že desetletja, so spretno prodajali za žrtve kuge. Od tod je bil do številke več kot 800 vseh umrlih samo še korak. Mestni očetje so morali vsakega umrlega gospodarja samo pomnožiti s 5,4 družinskimi člani, t. j. s koeficientom, le malo nižjim od povprečja hišnih prebivalcev, ugotovljenega za leto 1754. In končno je za število 800, kot že rečeno, zadoščal tudi veliko preprostejši izračun: okoli 160 pustot, pomnoženih s 5 osebami.

Če pa se nadalje pomudimo pri analizi podatkov o 149 od skupaj 162 pustot (popolnih in deloma še poseljenih), od katerih smo odšteli 13 pogorišč, ki so po požaru 1605 postala popolne pustote, je razvidno, da je nemajhen del hiš opustel že pred letom 1599. Samo na seznamu A je takih starejših pustot 31, medtem ko seznam B sploh ne govori o stopnji opustelosti, pri čemer se zdi, da vsebuje ta popis popolnih pustot predvsem ali sploh samo zgodaj propadle domove. Po odštevku 31 izpričano starih pustot, od katerih so nekatere izrecno označene kot puste že 20 ali 30 let, ostane tako največ 118 domov, ki bi potencialno lahko opusteli zaradi kuge. Dejansko je treba glede na povedano računati še s precej nižjim številom. Poleg tega ni nobena kuga kosila s tolikšno preciznostjo, da bi pomorila izključno cele družine, druge pa pustila povsem nedotaknjene. Če bi torej zahtevala življenja 149 gospodarjev, bi za njimi nedvomno ostalo večje število vdov in ne pičlih 12, kolikor jih je mogoče naštet v obeh seznamih skupaj. Kot rečeno, je 149 hišnih gospodarjev prejkone skupaj kritje za enako število popolnih in delnih pustot, ki so ostale brez pravega, davčno sposobnega imetni-

ka. Koliko popolnoma izpraznjenih domov in koliko vseh žrtev je torej zahtevala kuga leta 1599, ostane po opravljenih redukcijah zgolj predmet špekulacij. Odveč je denimo ugibati, ali je šlo za več ali za manj žrtev, kot jih navaja vir v zvezi s kugo leta 1625 (322, od tega 15 hišnih gospodarjev).⁶¹ Skleniti je mogoče le z zelo pavšalno oceno: do nekaj sto umrlih in vse- kakor veliko manj kot 149 gospodarjev.

Epidemija leta 1599 še zdaleč ni bila odločilni, temveč razmeroma postranski razlog za evidentno slabo demografsko in gospodarsko stanje Novega mesta. Preiskovalna komisija, ki je pozno poleti 1606 natančno popisala davčno odmero oziroma izgubo vsake hiše in pustote, je v zaključnem poročilu dežel-nemu knezu zapisala, da se bodo preostali prebivalci odselili, mestece pa bo povsem propadlo, če se mu ne odobri prepotrebna davčna olajšava. Poglavitni razlog vse nesreče naj bi bili Turki, zaradi katerih je ugasnila nekoč cvetoča trgovina s Hrvaško in Slavonsko kra-jino.⁶² Toda opustelost in občutno obubožanje preo-stalih Novomeščanov nista mogla biti toliko posledica nemirne meje, temveč predvsem splošnega upada neagrarnega gospodarstva in nato več zaporednih nesreč. Te so kot nalašč padle prav v čas hude kri-ze trgovine in obrti. Mesto so v razmeroma kratkem času prizadeli kar štirje požari – 1540, 1576, 1584 in 1605, ki so jih Novomeščani pozneje v raznih prošnjah in opisih mesta vztrajno navajali kot temeljni vzrok propadanja.⁶³ Nad izseljevanjem meščanov, za katerimi so ostajale prazne hiše ali najemniki, so se pritoževali že leta 1564.⁶⁴ Tri leta zatem, ko je me-sto leta 1576 skoraj popolnoma pogorelo, je mestno predstojništvo potožilo, da je zaradi odselitve nemalo meščanskih družin kar tretjina mesta ostala pustega ali nepozidanega (*öder oder unausgebaut verbleibt*).⁶⁵ Pri tem je še posebej zanimivo, da se v prošnjah za davčni spregled ne po tem požaru in ne po onem leta 1584⁶⁶ niti z besedo ne omenjajo posledice kuge leta 1578, za katero je sploh edini znani vir Valvasor.⁶⁷ Mesto je torej utrpelo znatne demografske izgube že pred kužnim letom 1599. Tako so Novomeščani leta 1595 v prošnji za komisijski ogled mesta, ki naj bi določil novo realno davčno odmero, zapisali, da so puste in prazne največje ter najiminitnejše hiše,

polni fiskalni vir je šele iz leta 1726, navaja pa 249 naseljenih hiš in 47 pustot, skupaj 296 stavbišč (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, 3. 10. 1726). Sumarij iz leta 1606 sicer zatrjuje, da je v soseski sv. Jurija še veliko nepopisanih pustih zemljišč in da je imelo mesto pred časom (*vor zeiten*) kar 337 dobro naseljenih hiš (*wolbesetzte heiser*), vendar ni zanje v 16. stoletju nikakršne potrditve. Komisariji so lahko prišli do tako visoke številke s štetjem vseh pozidanih in praznih stavbišč, sploh pa je vprašljiva verodostojnost takšnega podatka, ki se nanaša na povsem nedoločljivo preteklost. V istem viru je denimo tudi navedba, da je bilo v mestu »vor jarn« več kot 150 kašč (*gödner*), vendar je v seznamu B specificiranih samo 45 opustelih kašč. Številu 337 bi se približali le s seštevkom slednjih, vseh (ne)naseljenih stavbišč in obdavčencev, imetnikov raznih zemljišč.

⁶¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 9. 5. 1626. – Prim. Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 82.

⁶² Prav tam, 24. 9. 1606 (komisijsko poročilo).

⁶³ Npr. SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 24. 9. 1606; šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, s. d. (Gravamina, po letu 1637). Vse tri požare pozna tudi Valvasor, ki jim dodaja še četrtega leta 1664 (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488).

⁶⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–1, 25. 4. 1564.

⁶⁵ StLA, I.Ö. HK-Akten, 1579–VI–11, 29. 5. 1579.

⁶⁶ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 855, registračni protokoli št. 7 (1578–1584), pag. 301).

⁶⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488.

medtem ko v preostalih kajžah vlada revščina.⁶⁸ Ta se je v naslednjih letih, zaznamovanih s t. i. dolgo vojno samo še poglobila. Vendar pa mestni očetje niso izposlovali vizitacijske komisije vse dotlej, dokler ni požar leta 1605 upepelil najbogatejšega in najvitalnejšega dela mesta.⁶⁹ Šele ogenj je dal mestu pečat opustelosti in predstavljal zadosten razlog za obisk komisarjev. Kuga, ki so jo Novomeščani tik pred tem vpletli v poročilo o vzrokih žalostnega stanja, je omejena edinole tu. V nasprotju s požari in obubožanjem jo – pomenljivo – pogrešamo tako v seznamih pustot kot v zaključnem komisijskem poročilu.

Precej podobne so ugotovitve o demografskih in gospodarskih posledicah kuge v **Višnji Gori**, podkrepljene s še zanesljivejšimi numeričnimi viri. Drugače kot za Novo mesto je dogajanje v Višnji Gori neprimerno bolje dokumentirano tudi s sodobnim virom, nastalim izpod peresa mestnega sodnika Janeza Zoreta. Gre za sodnikov letni obračun za čas enoletnega mandata od 24. junija 1599 do istega dne naslednje leto.⁷⁰ Obračun ni tako zgovoren kot oni iz leta 1553/1554 in daje vtis skoraj povsem običajnega leta. V njem ni ne umrlih za kugo ne izrecno imenovanih kužnih grobarjev, a vendar dovolj podatkov o tem, da je kužna nevarnost obstajala. Nikakor pa epidemija ni mogla pomoriti večjega števila ljudi, kar bi se sicer opazno odrazilo na opustelosti (polovice) mesta. Kot že rečeno, se je kuga po majskem poročilu deželnim stanovom dotlej Višnji Gori izognila⁷¹ in tudi pritožbe višnjegorskega mesta nadvojvodi Ferdinandu, ki so jih v Gradcu prejeli 12. junija 1599, niti z besedo ne omenjajo njenega izbruha, čeprav govorijo o kar tretjinski opustelosti mesteca.⁷² Pismo je potovalo iz Višnje Gore največ dva tedna, tako da odraža stanje v mestu konec meseca maja ali prve dni junija. Z viri nepokriti čas do 24. junija 1599, v katerem bi morala kuga zahtevati glavnino svojega krvnega davka, je torej krajši od enega meseca, toda ob Zoretovem nastopu enoletnega sodniškega mandata ni bilo še nobenih znamenj razburjenja in nikakršne kužne zapore, ki bi bila v primeru nedavnih množičnih pogrebov nujna. Novoizvoljeni sodnik je vzel mestno mitnico v zakup za ustaljeno zakupnino

(104 goldinarje in 50 krajcarjev) in tudi pogostitev meščanstva je navrgla toliko stroškov kot druga leta. Bolezen se je morala pojaviti šele pozneje, prenehala pa je srede marca naslednjega leta. Mestni sodnik in pisar sta namreč 20. marca 1600 odpotovala v Ljubljano k vicedomu zaradi potrditve sodnikovega mandata in odprave kužne zapore (*Wando*), pri čemer so se mestni svétniki tisto jutro že povsem brez strahu zbrali na Zoretovem domu pri zajtrku. Potrditev vsakokratnega sodnika, ki je praviloma sledila kmalu po izvolitvi, se je torej zaradi paraliziranega prometa in poslovanja zavlekla na skoraj devet mesecev, vendar ne nujno »po krivdi«⁷³ Višnjjanov. Deželni uradi so se namreč jeseni 1599 zaradi ljubljanske kuge preselili v Kamnik, manj pomembne zadeve pa preložile na varnejši čas. Iz višnjegorskega sodniškega računa ni razvidno, kdaj so zaporo uvedli tudi v Višnji Gori in kakšne so bile njene neposredne posledice. Prehajanje Višnjjanov iz mesta in tujcev v mesto ni videti v nobenem času kakorkoli ovirano. Jeseni je kot ponavadi zasedala jesenska veča, mestni odposlanci so šli v Gradec in nazaj, Višnjo Goro so obiskovali deželni sli, berači in drugi tujci, mestni očetje pa so nastavljal nove uradnike.⁷³ Tudi pozimi ni videti življenje v mestu nič manj živahno. Zadnjega januarja so pobirali davek, 21. februarja je bila sklenjena kupčija za hišo mestnega sla, nakar so meščani naslednje dni urejali z župnikom zadeve glede duhovnega pomočnika in učitelja, vse to v času zapore, ki je 20. marca še veljala.

Na kugo spominja sodnikov stroškovnik le posredno, ko omenja ta ali oni pogreb. Med 28. julijem in 8. avgustom 1599 sta bila denimo predstavnika mesta poslana k župniku »zaradi pokopa onih iz Kriške vasi«, sredi novembra pa so na mestne stroške pokopali nekega dečka. Konec leta 1599 ali v začetku naslednjega leta je umrl mestni sel, ki so mu brž našli naslednika, nakar je sodnik januarja 1600 zabeležil med izdatke pogostitev po pogrebu svinjskega pastirja. 10. aprila, potem ko sta se sodnik in pisar vrnila iz Ljubljane in so kužno zaporo že odpravili, je nekdanji grobar Matija Arbeiter, tisti, ki je januarja pokopal pastirja, prejel obljubljeni plačilo za pogrebe (*wegen seiner zuegesagten besoldung der begrebnus halber*). Izraz pogrebi v množini ter postavka goldinar in 36 krajcarjev pričata, da je grobar pokopal vsaj nekaj ljudi. Vendar je tokrat pomenljivo zadoščal en sam grobar, medtem ko so leta 1554 zaposlili štiri in jim za mesec dni izplačali tudi skoraj štirikrat tolikšno vsoto kot sedaj Arbeiterju. Epidemija slabega pol stoletja prej se poleg tega v sodnikovem računu omenja kar nekajkrat. V letnem računu 1599/1600 je kuga nasprotno enkrat samkrat izpričana neposredno, in sicer šele po končani nevarnosti 14. junija

⁶⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 278, fasc. 141, lit. S XXII–16, s. d. (ad 23. 6. 1595).

⁶⁹ Po Valvasorju je ogenj zajel Trg in upepelil 60 hiš (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488), medtem ko govorijo Novomeščani okoli leta 1640 o 56 pogorelih hišah (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, s. d., Gravamina, po letu 1637). Najzanesljivejši vir, komisijski seznam A iz leta 1606, ne odstopa bistveno od zgornjih navedb, saj navaja med 162 pustotami 52 pogorelih hiš, od tega 30 na Trgu, preostale pa v okoliških ulicah.

⁷⁰ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni račun 1599/1600.

⁷¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 444, fasc. 291 d, pag. 743, ad 1. 5. 1599. – Prim. Smole, Kuga na Kranjskem, str. 98.

⁷² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko šk. 284, fasc. 145, lit. WI I–3, 12. 6. 1599.

⁷³ Delno zatišje je »ex silentio«⁷³ datumov opaziti le med 15. avgustom in 11. novembrom, a tudi v ta čas padejo jesenska veča, pregled sodnikovega in komornikovega računa za prejšnje leto in obisk deželnega izterjevalca, kar vključuje obvezne pogostitve.

1600, ko je deželni sel prinesel general o »Infection alda«. Višnjani so pred tem že vso pomlad živahno popravljali mestne zgradbe, pobirali davke, se pravdali ter izpeljali telovsko procesijo in letni sejem.

V sodobnem viru torej ni najti prav nikakršne osnove v podkrepitev trditve o polovici umrlih meščanov in gostačev. Poleg tega imamo za Višnjo Goro, začeti z letom 1567, kontinuirano vrsto letnih davčnih registrov, ki si sledijo vsakih nekaj let in iz katerih sta jasno razvidni poseljenost mesteca in davčna solventnost Višnjanzov. Gre za verodostojno podobo stanja, saj se je velika večina registrov ohranila v originalu v mestnem arhivu.⁷⁴ Toda ravno kugi časovno najbližje letne registre iz let 1605–1607 poznamo samo v prirojenih prepisih pri deželnem vicedomu oziroma notranjeavstrijski vladi.⁷⁵ Njihove navedbe demantirajo precej drugačni podatki v davčnem popisu iz naslednjega leta 1608, namenjenem interni rabi mesta.⁷⁶

V zvezi z navedbo Višnjanzov iz leta 1609, da je kuga pobrala več kot polovico mestnega prebivalstva, je pomenljiva vsebina njihovih prej omenjenih pri- tožb nadvojvodi Ferdinandu, prispelih v Gradec 12. junija 1599. Že tedaj, pred izbruhom epidemije, naj bi bila namreč v zadolženem in propadajočem mestu pustih več kot tretjina hiš in med slednjimi večina že porušeni (!). Mestno predstojništvo je nadalje tožilo, da v mestu ni nikakršne trgovine in obrti, od izbruha vojne leta 1593 pa skozenj korakajo razne vojske, ki ljudem večinoma samo nasilno jemljejo in ničesar ne plačujejo.⁷⁷ Sodeč po davčnem registru iz leta 1591, ko je imela Višnja Gora več obdavčencev kot kadar koli v naslednjih dveh stoletjih, bi torej morale priti do drastične opustelosti v zelo kratkem času nemirnih osmih let. Omenjenega leta je štela Višnja Gora 89 domov, 11 činžnikov in gostačev ter 12 kmečkih kašč, pri čemer ni srečati še nobene prazne hiše ali plačila nezmožnega obdavčenca.⁷⁸ Navedba o opustelosti tretjine hiš leta 1599 bi sicer ustrezala stanju, ki ga prikazujejo višjim oblastvom poslani davčni registri iz let 1605, 1606 in 1607, ko naj bi bilo v mestu ob velikem številu pustot naseljenih le še 59 do 63 hiš.⁷⁹ Vendar pa so omenjeni trije popisi priloženi v podkrepitev prošelj za odpis davčnih zao- stankov, originalni register pa že naslednje leto 1608 izkazuje precej več domov (76). Verjetnost naselitve 17 pustot v pičlem letu dni je treba brez pomislekov

izključiti. Primerjava imenskega fonda gospodarjev je namreč pokazala, da nastopajo določene osebe in priimki samo v letih 1591 in 1608, medtem ko so jih v registrih iz let 1605–1607 preprosto zamočali ali prišli k pustotam. Dejansko število naseljenih hiš tudi pred letom 1608 nikakor ni znašalo samo okoli 60 in ni moglo biti znatno nižje od 76, nakar se je pri tej številki ustalilo vsaj za dve desetletji.

Zgovorna potrditev povedanega je naselitvena kontinuiteta Višnje Gore. Diskontinuiteta posestniških rodbin je bila sicer večja v 17-letnem obdobju med letoma 1591 in 1608 kot v 10-letnem razmiku od 1581 do 1591, vendar glede na različno trajanje med obdobjema skorajda ni razlik. V prvem obdobju 1581–1591 se je na isti posesti ohranilo 48,2 % vseh rodbin hišarjev, v drugem (1591–1608) pa 32,6 %. Tako so med 1581 in 1591 vsako leto v povprečju za- menjale gospodarja 4,4 hiše, v razmiku 1591–1608, zaznamovanem s krizo, vojno in kugo, pa celo samo 3,5 hiše, vključno s tistimi 13, ki so opustele.⁸⁰

Vseeno je pomenljiva ugotovitev, da je število hišnih gospodarjev Višnje Gore med letoma 1591 in 1608 nazadovalo z 89 na 76, kar pomeni za dobro sedmino (14,61 %) glede na izhodiščno stanje. Ker niso dokumentirane spremembe iz osmih let pred letom 1599 in iz šestletja do 1605, je moč o nihanju stanja poselitve v vmesnem času in v kužnem letu zgolj ugibati. Vsekakor pa zgornje številke potrjujejo, da v mestu malo pred kugo leta 1599 ni mogla biti pusta tretjina hiš, kaj šele da bi bolezen pobrala polo- vico prebivalstva. Vedoč za njeno divjanje drugod po deželi, so Višnjani deset let pozneje, leta 1609, epi- demijo preprosto vpletli v prošnjo za davčni spregled. Iz nekaj umrlih oseb, katerih število je morda doseglo dvomestno številko, so naredili polovico meščanov in gostačev, kar bi pri 89 naseljenih hišah (1591) zneslo več kot 200 ljudi. Kuga je bila torej za opustelost Vi- šnje Gore v resnici skoraj nepomemben razlog. Tudi zato je niti z besedo ne omenjata vicedomova vizita- cija leta 1609 in poročilo deželnemu knezu o stanju mesta, kjer so sicer izčrpno opisanimi vsi mogoči raz- logi nazadovanja.⁸¹

Ob zatonu 16. stoletja je Višnja Gora doživela krizo kot gospodarstvo celotne dežele nasploh. Po vicedomovih besedah sta močno nazadovali obrt in trgovina, tako da je večina prebivalstva živela od ob- delovanja zemlje.⁸² Posledica skupka razlogov je bila prva stopnja procesa pustenja mesteca, ki pa se je že

⁷⁴ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčni registri 1567–1740.

⁷⁵ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 284, fasc. 145, lit. W I–4, davčni register 1605, 1606. – StLA, I.Ö. HK-Akten, 1611–III–105, Steuer register 1607.

⁷⁶ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčni register 1608.

⁷⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko šk. 284, fasc. 145, lit. W I–3, 12. 6. 1599.

⁷⁸ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčni register 1591.

⁷⁹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 284, fasc. 145, lit. W I–4, davčni register 1605, 1606. – StLA, I.Ö. HK-Akten, 1611–III–105, Steuer register 1607.

⁸⁰ Med 1581 in 1591 je isti gospodar ostal v 31 hišah (36,5 %), v nadaljnjih 10 hišah (11,8 %) se je ohranil priimek, 5 oseb in 7 priimkov pa je prešlo na druge hiše in nepremičnine. Med letoma 1591 in 1608 se je obdržalo 18 istih gospodarjev (20,2 %), v 11 hišah (12,4 %) je izpričan nespremenjen pri- imek in poleg teh drugod v mestu še 12 priimkov hišarjev (13,5 %).

⁸¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 284, fasc. 145, lit. W I–4, 11. 7. 1609. – StLA, I.Ö. HK-Akten, 1611–III–105, 24. 1. 1610.

⁸² Prav tam.

v prvih letih 17. stoletja končala. Koliko je k slabitvi mestnega gospodarstva posredno in neposredno prispevala sama kuga leta 1599, je mogoče samo ugibati. Tisto leto je denimo mestni sodnik Janez Zore prejel skoraj polovico manj davka (63 gld, 40 kr) kot njegov predhodnik za leto 1596 (116 gld).⁸³ Kuga je bila tega vsaj deloma kriva že zaradi zapore mesta in oviranega pretoka ljudi in blaga po vsej deželi.

Kuga v letih 1623–1627

Naslednja velika epidemija je Kranjsko posredno ogrožala z Goriškega in Štajerskega od pomladi 1623, ko so uvedli stroge varnostne ukrepe in zaporo deželnih meja. V deželi je leta 1624 najprej obiskala Gorenjsko in se nato za dve leti preselila na Dolenjsko.⁸⁴ Stanovski registraturni protokoli jo na kranjskih tleh prvič beležijo marca 1624, potem ko so se od februarja 1623 vrstile zapore in straže proti okuženim sosednjim deželam. Graški tajni dvorni svet je decembra 1624 ukazal zastražiti Ljubljano, proti čemur so se stanovi pritožili, češ da je ukrep nepotreben. Deželnoknežji infekcijski red je izšel šele v avgustu 1625, ko je bila kuga v polnem teku tako na Kranjskem kot ponovno tudi na Štajerskem. Regest o poročilih, prepovedih in odredbah, izdanih med decembrom 1624 in koncem leta 1625, omenja na Dolenjskem naslednje kraje: Žužemberk, Ribnico, Sotesko, Novo mesto in njegovo okolico. Pred koncem leta 1625 je kuga začasno potihnila in nato spet izbruhnila maja 1626, saj so morali stanovi obnoviti patent kužnemu komisarju za Dolenjsko, stiški opat pa je takoj zatem prosil za prepoved sejmov. Epidemija je dokončno ugasnila pred novembrom 1626, ko se v stanovskih registraturnih protokolih začnejo nizati le še poročila zdravnikov, komisarjev in postavke nastalih stroškov.⁸⁵

Med dolenjskimi mesti in trgi je kužna epidemija najbolje dokumentirana v **Novem mestu**, od koder imamo kar dve številki umrlih oseb. O posledicah je najzgovornejše poročilo novomeškega mestnega sodnika in sveta v prošnji deželnemu vicedomu 9. maja 1626, naj se mestu odobri pravica pobiranja mostnine. Poročilo pravi, da je mesto še v večji stiski in propadanju, odkar je prejšnje leto umrlo za kugo (*laidige Infection*) 322 oseb, med njimi 15 hišnih gospodarjev, katerih vdove in otroci so prišli na beraško palico. Hiše so ostale puste, od njih ni pričakovati plačila davka, mestni svet pa ne more vzdrževa-

ti ubožcev, saj je za izkazovanje krščanske pomoči vsem moral poseči ne le po mestnih, temveč tudi po svojih lastnih dohodkih. Kuga se je v mestu začela meseca maja in prenehala 4. novembra 1625, čeprav se je do zdaj (maja 1626) drugod nadaljevala. Nekaj nevoščljivcev naj bi nato z govoricami in poročili preprečevalo odprtje mesta vse do 21. marca 1626. Novomeščanom je bilo tako onemogočeno vsakršno delo, zaradi predolgotrajne zapore pa so utrpeli tudi škodo in uničenje na poljih in v vinogradih. Prizadela jih je še menjava kovancev leta 1624, vsi mestni dohodki so šli za obolele za kugo in druge potrebe. Iz Ljubljane so za 100 goldinarjev naročili zdravila za bolnike, nakar je hotel novomeški lekarnar izsiliti na podlagi pobotnice še 300 goldinarjev, tako da naj bi znašali vsi mestni dolgovi skoraj 1000 goldinarjev. Novomeščani so ostali dolžni tudi davek stanovom za leto 1625 in druge dajatve, za katere so se zdaj nadejali spregleda plačila.⁸⁶

Kot vse kaže, so navedbe v prošnji zelo realne. Kljub prenehanju kuge v samem mestu v začetku novembra 1625 se je zapora nadaljevala še štiri mesece in pol, kar je prizadelo predvsem mestno gospodarstvo, tako neagrarno kot agrarno. Dejanska nevarnost je resnično minila, saj je zdravnik Janez Scheidt januarja 1626 že drugič priganjal deželne stanove k ukinitvi mestne zapore, a so ti ostali še naprej neomajni, tako kot so junija istega leta grozili mestu z rubežem zaradi davčnih zaostankov.⁸⁷ O podrobnostih v zvezi s samo epidemijo bi se lahko poučili iz poročila o delovanju doktorja Scheidta v času kuge, ki so ga stanovski poverjeniki zahtevali od mestnega predstojništva,⁸⁸ a se, če je sploh nastalo, ni ohranilo. Zato pa bolje poznamo spor Novomeščanov z njihovim lekarnarjem Martinom Antonom Mladkovičem. Ta je deželnim stanovom že konec leta 1625 predložil specifikacijo zdravil (*disponsirten medicinalien*), ki jih je v času kuge porabil v mestu in okoliških krajih, pri čemer so bili znaten odjemalec meščani in najuglednejši mestni svétniki. Stanovski poverjeniki so nato sporočili mestnemu sodniku in svetu, da stanovi ne nameravajo pokriti nastalih stroškov ter ju pozvali, naj sredstva za plačilo lekarnarju čimprej izterjata od dolžnikov.⁸⁹

Epidemija v mestu ob povedanem ni bila niti najmanj nedolžna nesreča. 322 umrlih, med njimi 15 hišnih gospodarjev, sta realni številki, veliko bolj verodostojni kot pretiravanja o kugi četrto stoletja prej. Številki ne dajeta vtisa večje verodostojnosti zgolj

⁸³ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestna računa 1596/1597 in 1599/1600.

⁸⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 102–103. – Koblar, O človeški kugi, str. 51. – SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 480, fasc. 295 b, pag. 999–1001, 20. 10. 1625.

⁸⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 261, 267, 271, 272, 274, 275, 276, 279, 291, 300, 308, 320, 337, 339, 344, 364, 377, 385, 390, 395, 398, 405, 415, 419, 421, 424, 428, 440, 455 in 478.

⁸⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 9. 5. 1626. – Prim. Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 82.

⁸⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 397; šk. 480, fasc. 295 b, pag. 1423–1424, 6. 6. 1626.

⁸⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), str. 419.

⁸⁹ Prav tam, šk. 480, fasc. 295 b, pag. 1115–1116, 20. 12. 1625.

zato, ker sta tokrat precej nižji, ampak predvsem zaradi narave poročila. Le-to, sestavljeno samo nekaj tednov po odpravi kužne zapore, je neprimerno ažurnejše kot ono o kugi leta 1599, ki je nastalo šele s sedemletnim zamikom in bilo tako rekoč mimogrede vtakano med razloge za globljo strukturno krizo. Tokratno poročilo, čeravno prav tako v obliki prošnje za pomoč, nasprotno razmeroma temeljito opisuje neposredne posledice epidemije. Tudi Valvasor pravi šestdeset let pozneje, da je kuga leta 1625 umorila 400 oseb.⁹⁰ 322 oziroma 400 umrlih leta 1625 je primerljivih s še zanesljivejšo številko o 331 umrlih v mestu v celem letu 1715, ko se je prebivalcev lotevala vročinska bolezen.⁹¹ Če obe števili umrlih primerjamo s 1485 prebivalci Novega mesta leta 1754,⁹² je obakrat pomrla dobra petina ljudi. Vendar je treba za leto 1625 računati s šibkejšo naseljenostjo mesta kot posledico že več kot polstoletne strukturne krize, požarov in epidemij. 322 umrlih je tako gotovo presegalo četrtno Novomeščanov, če že ni bilo bliže eni tretjini. Kuga leta 1625 je položila v grob tudi mnogo ljudi v novomeški okolici, zato je Rudolf baron Paradeiser leta 1627 v spomin nanjo postavil cerkvico sv. Roka dober streljaj od svojega gradu Pogance.⁹³

Malo verodostojna so tista poročila o kugi, ki so nastala bolj mimogrede. Zanimivo je, kako sta k novomeški nesreči pristavili svoj lonček obe belokranjski mesti, **Metlika in Črnomelj**. Ko so Novomeščani zaprosili cesarja za pravico pobiranja mostnine in odpis dela davčnih zaostankov, so bila sosednja mesta leta 1632 v zvezi s prošnjo povprašana za mnenje. Vsa mestna predstojništva – ljubljansko, višnjegorsko, krško, kostanjeviško, metliško in črnomaljsko – so enako kot gosposki oskrbnik v Žužemberku privolila v takšno obliko pomoči in pritrdila, da je Novo mesto zaradi raznih nesreč resnično močno oslabilo, izgubilo veliko prebivalcev in opustelo, še posebej zaradi dolgotrajne kužne zapore pred nekaj leti.⁹⁴ Metličani so k temu dodali, da je kuga pri njih razsajala dlje kot v Novem mestu ter pobrala veliko mladih in starih ljudi, zato naj bi bila Metlika tudi dlje časa zaprta. Redki preživeli so prišli zaradi slabih letin v hudo stisko, tako da naj bi se iz obeh mest – Novega mesta in Metlike – veliko ljudi odselilo drugam.⁹⁵ Črnomaljši, ki so svoj odgovor dva tedna pozneje skoraj dobesečno prepisali od Metličanov, so prav tako poudarili, da so bili dlje kot Novomeščani pod kužno zaporo, tako kot v Novem mestu pa naj bi v Črnomlju skoraj polovica mesta ostala prazna (*ödt stehen*).⁹⁶ Metliča-

ni in Črnomaljši si dolgotrajne zapore svojega mesta zagotovo niso izmislili, medtem ko sta umrljivost in posledična izpraznjenost vprašanji zase, saj se za ti dve dolenski mesti ne moremo opreti na noben drug vir in še manj na kakršneoli strukturno numerične vire ali podatke o mestni populaciji – za Metliko do začetka in za Črnomelj vse do srede 18. stoletja.⁹⁷ O kugi v letih 1625–1626 molčijo tudi mlajše pritožbe in Valvasor, od sodobnih poročil pa razpolagamo edinele z notico iz avgusta 1625 o prepovedi tedenskih sejmov v Metliki.⁹⁸

Epidemija je zelo pozno, šele v drugem valu, zajela mesto **Krško**. Po analih, zapisanih v krški mestni knjigi, naj bi prišla v to obsavsko mesto okoli vseh svetih leta 1626 in trajala do novega leta. Notica o kugi je nadvse skopa, še posebej če jo primerjamo z zapisi o nesrečah in tegobah v naslednjih letih, zato gre upravičeno sklepati na precej omejeno število žrtev.⁹⁹

Zelo skopa so tudi poročila o kugi v **Višnji Gori**, z viri domače provenience sicer najboljše dokumentiranem dolenskem mestu. Letni obračun mestnega sodnika za leto 1623/24 omenja epidemijo samo posredno: v mesecu juliju 1623 je zabeleženo plačilo pristojbine za sla, ki prišel iz Ljubljane zaradi epidemije (*wegen der infection*).¹⁰⁰ Sodniška obračuna za naslednji dve leti nista ohranjena, zato pa priča o popolni varnosti pred kugo poročilo glede popravila deželne ceste, poslano stanovom iz Višnje Gore avgusta 1625.¹⁰¹ Letni obračun mestnega sodnika za čas od srede leta 1626 do srede leta 1627 govori nato o že povsem običajnem življenjskem utripu in živahnem pretoku ljudi in blaga. Le sredi decembra 1626 so Višnjani ljubljanskim kužnim »provizorjem« poslali sla s poslanico o kugi. Razen omembe sporočila ne vemo ničesar o njegovi vsebini in o preteklem dogajanju v mestu. Izpričano je bila v tem času ogrožena širša višnjegorska okolica, saj je so-

⁹⁷ Metliške matične knjige se začinjajo po požaru leta 1705, črnomaljske pa šele z letom 1753. Prvi popis metliških hiš imamo v terezijanskem katastru (1752), potem ko je le malo prej (1744) nastal najstarejši ohranjeni popis za Črnomelj.

⁹⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registračni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 428.

⁹⁹ Naslednje leto 1628 je širšo krško okolico prizadel rušilni potres in meseca avgusta povodenj, v kateri je utonilo veliko kmetov in živine. Strahoviti potresni sunki so se nadaljevali pet kvartalov do srede leta 1629, to in naslednje leto pa je kot posledica prejšnjih nesreč zavladala v deželi tolikšna draginja, da naj bi »več tisoč« ljudi zaradi lakote propadlo in pomrlo, »več tisoč« pa se jih je z otroki in ženami izselilo na Ogrsko in Turško ter se podvrglo tamkajšnji oblasti. – SI AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 8, fasc. 11, Civitatensia, Mesto Krško, mestna knjiga 1539–1679. – Prim. [Dimitz], Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurkfeld, str. 84. Prim. Koblar, Iz kronike krškega mesta, str. 22. – Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103.

¹⁰⁰ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni računi, 1626/1627.

¹⁰¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 480, fasc. 295 b, pag. 729–730, 4. 8. 1625.

⁹⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488.

⁹¹ Po sumarni navedbi v: KANM, šk. 66, M/1 1704–1728.

⁹² Po sumarni navedbi v: KANM, šk. 66, P/4 1754–1771, s. p.

⁹³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103. Prim. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 449.

⁹⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–2, 7. 2. 1632, 31. 8. 1632, 9. 9. 1632, 20. 9. 1632, 1. 8. 1632, 15. 8. 1632, 30. 10. 1635.

⁹⁵ Prav tam, 1. 8. 1632.

⁹⁶ Prav tam, 15. 8. 1632.

dnik tisto leto zaradi kuge (*der infection halber*) prejel precej okleščen prihodek od mitnice v Šmartnem pri Litiji, ki jo je imelo mesto v zakupu.¹⁰² Sodeč po mestnih davčnih registrih pa kuga zanesljivo ni izpraznila višnjegorskih domov. Potem ko je mesto leta 1620 štel 79 naseljenih domov in dve pustoti, je leta 1629 zaslediti komaj kaj spremenjeno stanje: 78 hiš in eno pusto zemljišče ter zelo močno kontinuiteto posestniških priimkov.¹⁰³

Od drugih dolenskih meščanskih naselbin kužni val očitno ni obšel trgov Žužemberk in Ribnica, saj se oba kraja omenjata v registraturnem regestu o »kužnih poročilih« iz let 1624–1625.¹⁰⁴ Kakšna poročila so od tod prejeli deželni stanovi, ni znano, tako kot o tej kugi skoraj v celoti pogrešamo sodobne vire. Edinole Ditrih baron Auersperg je konec avgusta 1625 mimogrede potožil, češ da je epidemija tako opustošila žužemberško gospodstvo, da bo imel od njega komaj kaj koristi in pobranega davka.¹⁰⁵ Po V. Travnerju, ki pa ne navaja vira, naj bi v **Žužemberku** leta 1625 umrlo toliko ljudi, da jih niso mogli pokopati na običajnem pokopališču. Za grobišče so uporabili farovško njivo, poslej imenovano »Kužni dol« in zemljišče na desnem bregu Krke, kjer so naslednje leto s pomočjo prebivalcev doline Zgoranje Krke postavili cerkev sv. Roka v Stranski vasi.¹⁰⁶ Glede žužemberških žrtev se postavlja vprašanje, kolikšne so bile dejanske demografske izgube v samem trgu. Posredni odgovor ponuja ob pomanjkanju relevantnejših virov primerjava posestnega stanja v gosposočinskih urbarjih iz let 1619 in 1644, ki pa ne daje slutiti hujših pretresov, saj se je v četrstoletnem razponu celo podvojilo kajžarsko naselje na desnem bregu reke.¹⁰⁷ Prav tako je mogoče ugotoviti močno posestno kontinuiteto, in sicer 57,3 % posestnih enot v rokah istih rodbin kot leta 1619.¹⁰⁸

V zvezi z **Ribnico** se kuga pojavi samo v omembi »kužnega poročila«, poslanega deželnim stanovom v letih 1624–1625.¹⁰⁹ Iz tega časa naj bi bila sicer

tudi cerkev sv. Roka v Dolenji vasi,¹¹⁰ medtem ko otipljivejših sledov epidemije zaenkrat ne poznamo niti iz mlajših virov. Posredno morda o kugi vendarle pričajo urbarji ribniškega gospodstva. Med letoma 1621 in 1659, ki razmejujeta obdobje, v katerem je Dolenjska doživela dve hujši kužni epidemiji, se je namreč močno izpraznil ribniški trg. Urbar iz leta 1659 beleži naravnost drastičen upad tako hubnih posestnikov kot kajžarjev: v trgu je popisanih samo 51 gospodarjev domov ali kar 44 % manj kot slaba štiri desetletja prej, leta 1621, ko jih je bilo še 91.¹¹¹ Tudi naslednjega pol stoletja se naselitvena podoba ni bistveno spremenila na bolje,¹¹² čeprav naj bi bila Ribnica po Valvasorjevih besedah po požarih v 15. stoletju zdaj spet »v razcvetu«. Pri tem je pomenljivo, da pozna Valvasor samo nesrečne dogodke 15. in 16. stoletja, molči pa o morebitnih kužnih epidemijah ali požarih v polpreteklem času 17. stoletja.¹¹³

Trideseta leta 17. stoletja veljajo za slovenske dežele na splošno kot čas zatišja med dvema večjima epidemijama v dvajsetih in štiridesetih letih. Medtem je kuga leta 1631 dodobra opustošila Istro in še posebej prizadela mesti Koper in Pulj.¹¹⁴ Vesti o kugi so Kranjsko vznemirile poleti in jeseni 1631, ko je bolezen razsajala v Rihemberku na Goriškem ter na Kranjskem v okolici Ilirske Bistrice in v mestecu Lož,¹¹⁵ ni pa izpričano, da bi od tod preskočila tudi na Dolenjsko. Letni obračun mestnega sodnika Višnje Gore navaja denimo 19. avgusta 1631 samo prihod deželnega sla s poročili o sektah, davčnih zadržankih in o kugi.¹¹⁶ Nato se je črna smrt pojavila spet leta 1634, ko je kosila zlasti v Vipavski dolini in se dotaknila Idrije. Podobno omejen obseg je imela na Dolenjskem, kjer je obiskala Krško, medtem ko o njenih pojavih drugod ni poročil.¹¹⁷ Mestni anali **Krškega** pripovedujejo, da je prišla v mesto okoli sv. Luke (18. oktobra) 1634 in ostala do treh kraljev (6. januarja) naslednjega leta. Zaradi hitrega ukrepanja in previdnosti ni umrlo več kot 22 oseb, med

¹⁰² Sodnik Janez Markovič je 5. februarja 1627 prejel od mitničarja Janeza Plevnika samo 6 gld, 22 kr in 1 den (SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, mestni računi: 1626/1627).

¹⁰³ SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčna registra 1620 in 1629.

¹⁰⁴ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registraturni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 395.

¹⁰⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 480, fasc. 295 b, pag. 793, 30. 8. 1625.

¹⁰⁶ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103.

¹⁰⁷ Leta 1619 je v Žužemberku izpričanih 89 (hišnih) posestnikov, od tega 68 v ožjem trgu na levem bregu Krke izpričanih in 21 onstran reke. 25 let pozneje se je število vseh gospodarjev povzpelo na 103, pri čemer je v ožjem trgu upadlo na 62, na desnem bregu Krke pa naraslo na 41.

¹⁰⁸ Očitna je razlika s kontinuiteto posestniških rodbin v 27 letih od 1592–1619 (34,04 %) in v 25-letnem obdobju 1644–1669 (30,10 %). – ÖStA, HHStA, FAA, A–15–68, Urbar Seisenberg 1592–1597, fol. 1–28v; A–15–70, Urbar Seisenberg 1619–1624, fol. 1–35v; A–15–72, Urbar Seisenberg 1644–1651, fol. 1–28; A–15–80, Urbar Seisenberg 1669–1676, s. p.

¹⁰⁹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 860, registra-

turni protokoli št. 14 (1619–1629), pag. 395.

¹¹⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103. – Valvasor omenja cerkev sv. Roka samo kot 18. ribniško podružnico »nechst bey der Pfarrkirchen« (Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 796).

¹¹¹ SI AS, AS 774, Gospodstvo Ribnica, knj. 2, urbar 1621, s. p.; knj. 3, urbar 1659, s. p.

¹¹² Gosposočinski urbar iz let 1707–1710 navaja na hubah in kajžah v trgu skupaj 56 posestnikov (SI AS, AS 774, Gospodstvo Ribnica, knj. 4, urbar 1707–1710, fol. 1–46).

¹¹³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 468.

¹¹⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 103–104.

¹¹⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 861, registraturni protokoli št. 15 (1630–1645), pag. 59, 63 in 66. – Ložani sami v opisu kuge ne govorijo o žrtvah, temveč samo o gospodarski škodi, zaradi kuge pa jim je uspelo izposlovati prestavitev cerkniškega sejma v svoje mestce (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, fasc. 104, lit. L I–8, 28. 11. 1635; šk. 197, fasc. 107, lit. L XX–8, 16. 11. 1634).

¹¹⁶ SI AS, Mestni arhiv Višnja Gora, fasc. 4, Mestni računi: 1631/2.

¹¹⁷ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 104.

njimi večinoma otroci.¹¹⁸ Omejenost umiranja na otroško populacijo postavlja vprašanje, za kakšne vrste epidemijo je v resnici šlo. Bojazen pred katastrofo je bila očitno večja od dejanske nevarnosti, ocena 22 umrlih kot majhno število pa navaja k domnevi, da je za kugo v letih 1626–1627 umrlo več ljudi kot zdaj.

Kuga v letih 1645–1650

Ta kužna epidemija, razširjena po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, na Dolenjskem po vsej verjetnosti ni vzela toliko človeških življenj kot prejšnje, ostala pa je močno zasidrana v ljudskem spominu, zlasti ker je šlo za časovno najdaljšo in na Kranjskem tudi zadnjo kugo večjih razsežnosti. Valvasor, ki nobene kuge ne omenja pri toliko krajih kot to, časovno najbližjo, je po štirih desetletjih distance objektivnejši v ocenjevanju obsega epidemije kakor predstojništva prizadetih mest. Po njegovih besedah je kuga leta 1646 močno pustošila ter pobrala veliko ljudi v Krškem in okolici. Podobno nedoločno pravi za Metliko, da ji je Bog isto leto poslal kugo, ki je pogosto divjala med prebivalci v mestu in zunaj njega. V poglavju o Novem mestu se izreče tudi o številčnosti njenih žrtev in v primerjavi s 400 smrtnimi primeri leta 1625 umrle v letu 1648 imenuje »le osemnajst oseb«. Pri ostalih mestih in trgih se mu epidemija izpred štiridesetih let očitno ni zdela vredna omembe, saj le pri opisu gradu in tržca Svibno omeni, da je kuga leta 1646 hudo razsajala v svibenski okolici.¹¹⁹ Tudi sodobna poročila epidemije v drugih delih Dolenjske ne poznajo; popoln molk vlada o prisotnosti epidemije na Kočevskem in v znatnem delu zahodne Dolenjske.

Novemu mestu, ki je precej opustelo v kužnih epidemijah 1599 in 1625, je kužni val 1645–1650 očitno precej bolj prizanesel kot nekaterim drugim delom Dolenjske. Historiografska in druga literatura razen Valvasorja o morebitni kugi v dolenjski metropoli molči, navaja pa njeno divjanje v Krškem, Metliki, na Svibnem in v Radečah.¹²⁰ Sodobna poročila so po obsegu, vsebini in namenu nastanka zelo različna ter za posamezna prizadeta mesta in trge predvsem neenakomerno ohranjena. Za skoraj vse vključno z najpomembnejšim virom – registraturnimi protokoli kranjskih deželnih stanov – je poleg tega značilna vsebinska lapidarnost. To je hkrati prva kuga, ki jo je zaslediti v cerkvenih matičnih knjigah, ki so iz tega časa ohranjene le za dve dolenjski mestni župniji,

kapiteljsko v Novem mestu in višnjegorsko. Kronološko dokaj povezano je epidemijo moč spremljati v stanovskih registraturnih protokolih od junija 1646, ko se je pri Krškem preselila čez Savo na dolenjska tla, do leta 1650, ko je bila dežela zopet varna.

Med seboj neodvisna sinhrona poročila o hudih posledicah epidemije obstajajo za **Krško**. Kuga se je v bližini mesta pojavila junija 1646, in sicer v vaseh Dole in Vrhovlje, ki ju je stanovski poverjeniški urad nemudoma ukazal zastražiti.¹²¹ Septembra 1647 je epidemija tod doživela tolikšen razmah, da so zaprli brodova čez Savo pri Krškem in Rajhenburgu, zastražili okužene kraje in imenovali za kužnega komisarja barona Jošta Moscona. Kuga je v samem mestu Krško izpričano razsajala oktobra 1647, nakar je registraturni protokoli ne omenjajo.¹²² Po V. Travnerju so morali zapreti celo mestno ulico, v okolici, zlasti v Leskovcu in Turnu, pa naj bi bolezen pomorila mnogo ljudi.¹²³ Drugih sodobnih poročil o epidemiji žal ne poznamo in tudi anali v mestni knjigi tik pred kugo prenehajo. Valvasor jo postavlja v leto 1646 in pravi, da je krški mestni svet v spomin nanjo že naslednje leto 1647 na gričku pri mestu s pomočjo drugih ljudi postavil cerkev sv. Rozalije.¹²⁴

Daljša poročila o posledicah kuge v Krškem je nastalo slabo desetletje pozneje in je z dolenjskega prostora hkrati najobsežnejše o tej epidemiji. Vizitacijska komisija deželnih stanov, ki je leta 1655 obiskala Krško, je poročala, da je kuga strahovito razsajala dve leti zapored, umorila nemajhno število meščanov, žena in otrok, medtem ko drugim ta čas ni bil dovoljen izhod iz mesta. Ker se niso imeli s čim preživljati, so prišli na beraško palico, nato pa zapustili mesto in odšli živeti drugam.¹²⁵ Med vizitacijo je nastal tudi seznam opustelih hiš, ki pa se je ohranil samo v prepisu iz leta 1677, ko so mu dodali še medtem nastale pustote in ga naslovili kot: »Popis hiš, ki so povsem propadle zaradi kuge, nenehnih bremen nastanitev vojakov, poplav in velike božje kazni.« V samem mestu so našli 16 pustot, »pod hribom« pa 23, skupno 39, pri čemer različne stopnje opustelosti pričajo, da v nekaterih primerih sploh ni šlo za popolne pustote in da je prenekateri nastala pred še pred kugo.¹²⁶ V celoti je v mestu in pod hribom opu-

¹²¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646–1652), pag. 43, 46, 48. – Baronu Mosconu, lastniku gospostva Krško, in krškemu beneficiatu, ki sta imela v omenjenih vaseh podložnike, je bilo tako kot sodniku in mestnemu svetu Krškega hkrati ukazano, naj poskrbijo za oskrbo vaščanov z življenjskimi potrebščinami.

¹²² Prav tam, pag. 141 in 185.

¹²³ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 110.

¹²⁴ Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 744.

¹²⁵ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 97a, lit. G VIII–8, 25. 8. 1655.

¹²⁶ Prav tam, Specification B, s. a. – V mestnem jedru je eno t. i. pustoto naseljeval obubožan lastnik, dve pa revni vdovi. Dve pustoti sta bili že spremenjeni v vrtova, medtem ko pri eni opuščeni hiši ni bilo več sledov, kje je stala, od dveh so ostali deli zidovja, od treh pusto zemljišče, pet pa se jih je podiralo.

¹¹⁸ SI AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 8, fasc. 11, Civitatensia, Mesto Krško, mestna knjiga 1539–1679, s. p. – Prim. [Dimitz], *Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurkfeld*, str. 84. – Koblar, *Iz kronike krškega mesta*, str. 22–23.

¹¹⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 242, 389, 488 in 502.

¹²⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 110–111. – Koblar, *O človeški kugi*, str. 51.

stelo 20 stanovanjskih zgradb, 5 jih je bilo zapisanih propadu, v 14 pa so prebivali obubožani lastniki ali drugi stanovalci.¹²⁷

Kolikšen delež pustot je torej povzročila epidemija in kolikšnega drugi dejavniki? Ne gre prezreti dejstva, da je kuga v naslovu popisa pustot navedena kot prvi vzrok opustelosti mesta. Na svoj način potrjuje njeno vlogo pri nastanku nezavidljivega stanja 20 popolnih pustot, veliko vdov in z dninarji naseljene hiše. Kuga je torej po zelo grobih ocenah lahko pomorila od nekaj deset pa tudi do več sto ljudi. Kolikšen delež vseh krških domov so predstavljale dejanske in potencialne pustote, je mogoče ugotavljati le posredno, saj vse do srede 18. stoletja ne poznamo natančnega števila mestnih hiš. Glede na seznam plačnikov dvornega činža v gosposčinskih urbarjih iz let 1570 in 1575¹²⁸ bi bilo tedaj v Krškem 141 oziroma 145 stanovanjskih zgradb.¹²⁹ Po močnem trendu praznjenja se je število naseljenih hiš v prvi polovici 18. stoletja ustalilo in je leta 1752 znašalo 110,¹³⁰ kar pomeni okoli 600 prebivalcev.

Ravno krški primer služi v nemajhno oporo pri relativiziranju poznejših šokantnih poročil o gospodarskih posledicah kuge. Krčani so leta 1747 v prošnji deželnim oblastem za potrditev mestnih privilegijev navedli, da so njihovi sejmi propadli zaradi sejmov v štajerski vasi Videm onstran Save, nastalih v času, ko je na Štajerskem in Kranjskem morila kuga (*leydige Contagion*). Ker so bili tedaj vsi prehodi čez reko zaprti, naj bi trgovci in živina, namenjeni v Krško, ostali na štajerski strani reke na tleh deželskega sodišča Brežice.¹³¹ Kranjska reprezentanca in komora je v poročilu dunajski dvorni pisarni podprla prošnjo krškega mesta po vrnitvi sejmov v Krško, vendar s pridržkom: če se ugotovi, da so bili videmski sejmi resnično uvedeni brez dovoljenja.¹³² Lastnik brežiškega gospostva je z urbarjem iz leta 1609 dokazoval starost videmskih proščenj in poudaril, da ni najti niti besede o kakšnem prenosu sejma ali o kugi.¹³³

Pod hribom je bilo od 23 pustot devet hiš porušениh, ostalim je grozil propad oziroma so v njih živele le revne vdove in mestni dninarji.

¹²⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 97, lit. G VIII–8, s. d. (1677, Specification B).

¹²⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 81, fasc. 46, lit. G VIII–7, urbar gospostva Krško 1570, s. p. – SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 141, No. 29, urbar gospostva Krško 1575, pag. 481–529.

¹²⁹ Do take številke pridemo ob predpostavki, da kašče niso imele stalnih prebivalcev in da ostala stavbišča (oštati) v resnici označujejo stavbe. J. Koropec govori o 146 družinah, pri čemer je družino preprosto pripisal vsaki od 146 oseb, ki so dvorni činž plačevale v denarju (Koropec, Krško v obdobju, str. 53).

¹³⁰ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 239, No. 7, 13. 6. 1752.

¹³¹ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 49, fasc. XIX, lit. G, No. 1, prezentirano 16. 5. 1747.

¹³² Prav tam, 8. 6. 1747.

¹³³ Prav tam, 19. 9. 1756, priloga B.

Prepričanje Krčanov, da so sejme prenesli v Videm zaradi kuge, in sicer one leta 1646,¹³⁴ potrjuje tudi krška kapucinska kronika, ki pa so jo začeli pisati šele poznega leta 1757. Po njenih besedah si je mesto prizadevalo za vrnitev sejmov, dokler ni okrožni glavar leta 1757 razglasil potrditve mestnih privilegijev, med katere so spadali tudi sejmi.¹³⁵ Vzrok zatona mestnih sejmov zaradi kuge se sicer na pogled zdi povsem verjeten, vendar pa sta obe različici interpretacije propada krških in razcveta videmskih sejmov nastali šele več kot sto let po domnevnem času in razlogih za njihov prenos čez Savo. V drugi polovici 17. stoletja namreč v sicer zgovornih mestnih pritožbah in prošnjah take razlage ni zaslediti. Še posebej je pomenljivo, da stanovska vizitacijska komisija leta 1655 sejmov sploh ne omenja, čeprav nazorno opisuje tako neposredne kot posredne posledice kuge.¹³⁶ Sejmarjenje v Vidmu je za Krčane dejansko postalo pereč problem šele pozneje. Tako so leta 1674 izposlovali prihod stanovske komisije, ki si je ogledala sočasna sejma v Vidmu in Krškem ter potrdila, da je krški sejem domala propadel, videmski pa cvetel.¹³⁷ In vendar komisijsko poročilo sploh ne govori o času nastanka videmskih sejmov in o kugi, tako kot pogrešamo vsakršne razloge opisanega stanja v pritožbah krškega mesta iz leta 1686, ki ima med drugim veliko povedati o gospodarskih posledicah štajerske kuge 1679–1683.¹³⁸

Podobno poročilo kot pri opisu Krškega je dal Valvasor o divjanju črne smrti v **Metliki**. Kuga naj bi leta 1646 pogosto pustošila ne le med mestnimi prebivalci, temveč tudi po metliški okolici.¹³⁹ Kot kaže, je v Beli krajini začela svoj ples malo pozneje kot na krških tleh, v sami Metliki pa vdrila prej kot v Krško. S svojim izbruhom je julija 1646 prestrašila okoliška gospostva, ki so najpozneje avgusta postavila straže, potem ko je na metliških tleh že pomrlo nekaj ljudi. Konec nevarnosti je bilo marca naslednjega leta (1647), ko sta metliški mestni sodnik in svet stanovom predložila danes neohranjeni seznam umrlih prebivalcev mesta in prosila, naj Metliko osvobodijo kužne zapore (*Infections Bando*), kar se je takoj tudi zgodilo. Vendar pa so se nato Metličani zamenjali za povrnitev 245 goldinarjev stroškov, ki jih je mesto po njihovem utrpelo zaradi kuge (*Infectios Uncosten*). Stanovski poverjeniški urad je namreč no-

¹³⁴ Sklicevanje na kugo leta 1646 je bilo slejkoprej pod vplivom razširjenega vedenja o kugi v tem letu, ki jo omenja Valvasor pri opisu krškega mesta (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 242).

¹³⁵ Kapucinski samostan Krško, Archivum loci Ppff. capucinarum Gurgfeldi erectum anno Domini MDCCCLVII, pag. 9. – Prim. objavo: Benedik – Kralj, *Kapucini na Slovenskem*, str. 435.

¹³⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 97a, lit. G VIII–8, 25. 8. 1655.

¹³⁷ Prav tam, lit. G VIII–15, 4. 5. 1674.

¹³⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 97, lit. G VIII–8, 13. 4. 1686.

¹³⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 389.

vembra 1648 zavrnil njihovo prošnjo z utemeljitvijo, da je kugo zanesel v Metliko eden njenih prebivalcev.¹⁴⁰ Pri tem lahko upravičeno pričakujemo večjo uvidevnost deželni oblasti do revnega obmejnega mesteca, ko bi se število umrlih resnično povzpelo v stotine, kot so pozneje trdili Metličani, in bi se mesto dodobra izpraznilo.

Pomenljivo je tudi, da za Metliko drugače kot v primeru Krškega ne poznamo prav nobenih mestnih pritožb ali poročil, ki bi nastali še v času, ko je bila epidemija aktualna. Vse kaže, da tudi tu ni zahtevala malo žrtev, o čemer imamo sicer šele štiri desetletja mlajša poročila. Po Valvasorju je Metlika zaradi pogostih turških vpadov, kuge in požarov zdrsnila v veliko revščino, iz katere se ni mogla dvigniti vse do njegovega časa.¹⁴¹ Malo prej, leta 1686, so skušali tudi sami Metličani kot enega od vzrokov propada prikazati kugo okoli leta 1646, ki naj bi »pred kakimi 40 leti« v dveh letih umorila nerealno visoko število 1200 ljudi, in sicer prvo leto 700 in nato 500. Tedaj naj bi propadlo veliko hiš in mestno obzidje, nakar v mestu zaradi pomanjkanja sredstev in številčnega upada ljudi sploh niso več gradili. Nadalje so navedli, da se noče v Metliki naseliti noben tujec in da se odseljujejo celo domačini, ker mesto propada in ne zmore plačila letnih obveznosti.¹⁴² Že L. Podlogar, ki je podatek objavil, očitno ni verjel navedbi o skupaj 1200 umrlih Metličanih, zato je število umrlih preprosto razširil z mesta še na podeželje: »L. 1646 je silna kuga pomorila nad 1200 ljudij v mestu in župniji (!)«. ¹⁴³ Vendar v viru iz leta 1686 ni niti besede o župniji, temveč zgolj o umrlih v samem mestu. Podlogar je dobro vedel, da Metlika ni imela niti približno toliko prebivalcev, kot naj bi bilo samo umrlih, zato pa se mu je še zdelo verjetno, da bi toliko ljudi izgubila župnija, saj je tudi Valvasor govoril o kugi v mestu in okolici (*nicht nur in der Stadt sondern auch in dem umliegenden Lande*).¹⁴⁴ Za ilustracijo kaže navesti podatek iz leta 1721, ko so pri velikonočni spovedi v celotni metliški župniji našteji 3026 oseb.¹⁴⁵ V primeru relativne konstantnosti prebivalstva tri četrto stoletja prej bi torej epidemiji podleglo približno dve petini župljanov. Povsem nevzdržen pa je podatek o 1200 umrlih prebivalcih mesta, ki sredi 17. stoletja zagotovo ni premoglo toliko ljudi. Najstarejši ohranjeni popis mestnih hiš iz leta 1752 ima skupaj z gradom 166 domov, od tega le 49 v obzidanem mestu

in 117 v predmestju,¹⁴⁶ kar pomeni kakih 900 prebivalcev.

Tretje dolensko mesto, kjer kugo sredi 17. stoletja omenjajo tako Valvasor kot sodobni viri, je **Novo mesto**. Epidemija se je tu prvič pojavila avgusta 1646, a je moralo biti mesto decembra istega leta že dovolj varno, da so ga »obiskali« vznemirjeni vojaki iz karlovške trdnjave, ki so od mestnih očetov zaradi pomanjkljive oskrbe zahtevali potrebni živež. Vesti o kugi so Novomeščane vnovič prestrašile maja 1648. Zaradi okuženih treh vasi v okolici Šentjerneja so stanovskim poverjenikom predlagali dva kužna komisarja, ki sta bila takoj tudi imenovana. Že junija sta imela komisarja dovolj opravka v samem Novem mestu, ko sta enako kot mestni sodnik in svet prejela navodila o nadaljnjem ravnanju in osamitvi okuženih ljudi. Pretok ljudi med mestom in okolico so straže onemogočale do meseca avgusta ali več kot dva meseca. Avgusta 1648 se je zdela nevarnost povsem mimo, a je moral stanovski poverjeniški urad Novomeščane posebej opomniti, naj pred ukinitvijo zapore ne zapuščajo mesta in ne nadlegujejo straž. Nevarnost je povsem prešla šele septembra, ko se je mestno predstojništvo zahvalilo stanovom za marljivega poslanega zdravnika Gašperja Vizjaka.¹⁴⁷ Kot je stanovom sredi novembra pisal Sigmund pl. Gusič, so mesto najprej dodobra izčrpali vkvartirani vojaki, takoj po njihovem odhodu pa je vanj vdrla kuga, zaradi katere je bilo izolirano dobrih 14 tednov.¹⁴⁸

Prisotnost kuge je v času izolacije dokumentirana tudi v krstni matični knjigi novomeške kapitelske župnije. Za vpisi treh krščencev 1. junija 1648 je samostojen nedatiran zapis »tempore pestis«, medtem ko je bil naslednji krščenec 7. junija krščen pod sumom okuženosti (*in suspicionem infectionis seu pestis*). 18. in 21. junija so prinesli h krstu v kapitelsko cerkev dva novorojenca iz že okuženih hiš (*ex infecta domo*), nakar od 24. junija vse do 23. julija ni zabeležen noben krst. V mesecih junij, julij in avgust so bili krščeni sploh samo domači mestni novorojenci, saj oni iz okoliških vasi niso mogli priti do prvega zakramenta.¹⁴⁹ Žal novomeška župnija v tem času še

¹⁴⁰ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646–1652), str. 56, 63, 122, 123 in 298.

¹⁴¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 389.

¹⁴² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 233, fasc. 124, lit. M XXXIII–9, 6. 5. 1686.

¹⁴³ Podlogar, *Požari v Metliki*, str. 46.

¹⁴⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 389.

¹⁴⁵ DOZA, Abt. Österreich, BÖ, K 304, Specificatio eorum qui per elapsum anni quadrante usque ad 5.6. anni currentis 1721 etc.

¹⁴⁶ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 242, No. 1, 1. 8. 1752.

¹⁴⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registraturni protokoli št. 16 (1646–1652), pag. 65, 248, 255, 256, 272, 273 in 280.

¹⁴⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 503, fasc. 300 b, pag. 1027, 10. 11. 1648.

¹⁴⁹ KANM, šk. 63, R/3 1645–1652. – Junija 1648 je prejelo krst 7 otrok, julija samo 2 in avgusta zopet 5. Nizko število domačih krščencev v dveh poletnih mesecih ni samo po sebi ničesar nenavadnega, saj je značilno tudi za ostala leta. Mogoča posledica posledica epidemije bi bila edinole znižanje skupnega števila krščenih mestnih otrok dve leti po kugi, v letih 1649 in 1650. Medtem ko je bilo krščencev iz samega mesta brez podeželja leta 1646 vsaj 49, leta 1647 prav toliko in v kužnem letu 1648 celo 57, jih navaja krstna matica 46 za leto 1649 in samo 34 leta 1650, nakar njihovo število leta 1651 poskoči na 65, kar priča, da si je mestno prebivalstvo medtem v regeneracijskem pogledu povsem opomoglo.

ni vodila evidence umrlih, ki bi lahko edina zanesljivo potrdila Valvasorjevo navedbo, da je kuga leta 1648 vpisala v mrliški register 18 oseb. Razlika s 400 žrtvami, kolikor jih Valvasor navaja za leto 1625, je torej očitna.¹⁵⁰ Hkrati gre za sploh edini primer dveh primerljivih numeričnih podatkov istega izvora. Majhen pomen posledic te epidemije za Novo mesto sicer najzgovorneje ilustrirajo pritožbe mesta kmalu po letu 1651, ko navajajo le posledice kug v letih 1599 in 1625, epidemije izpred nekaj let pa sploh ne omenijo.¹⁵¹

V času kužnih valov 1645–1650 je v nasprotju z drugimi izbruhi epidemij slabše dokumentirano dogajanje v **Višnji Gori**. Pri tem je treba najprej poudariti, da razpoložljivi viri tokrat vztrajno molčijo o kakršnikoli nevarnosti v mestecu ali njegovi okolici. Vendar pa bi na epidemijo lahko pomislili ob dejstvu, da je Višnja Gora močno opustela prav v 26-letnem časovnem razponu, ki ga zamejujeta mesta davčna registra iz let 1629 in 1655. Medtem, v času tridesetletne vojne, je mestece zajel drugi in zadnji val praznjenja domov; število naseljenih hiš je z 78 padlo na samo 58 ali kar za četrtno.¹⁵² Toda pomenljivo je dejstvo, da Višnjani v opisovanju razlogov za gospodarski in demografski zaton mesta nikoli ne omenijo ne kuge ne kakšnega požara,¹⁵³ v poročilih drugih mest dveh sicer zelo priljubljenih krivcev zla in mejnikov njegovega začetka. Ni dvoma, da Višnjani česa takega ne bi pozabili omeniti, če bi epidemija v drugi polovici štiridesetih let 17. stoletja vzela življenje vsaj nekaj someščanom ali če bi za določen čas zapahnila mestna vrata pred zunanjim svetom. O čem podobnem ni nikakršnega sledu niti v relevantnem sodobnem viru – višnjegorski krstni matici, v kateri nevarna leta po številu krstov v ničemer ne odstopajo od ostalih let.¹⁵⁴

Prav tako ni poročil, da bi kuga razsajala v najmanjšem dolenjskem mestu **Kostanjevici**. Septembra 1646, ko je bolezen že krožila po krških tleh in morila v Metliki, so stanovi sicer okarali kostanjeviškega mestnega sodnika in svet zaradi zanemarjanja nadzora in upiranja ukazom kužnega komisarja o okrepitvi straž. Januarja 1647 je bilo treba Kostanjevičane vnovič opozoriti, da se morajo znebiti Uskokov, ker med njimi razsaja kuga. A mestecu očitno ni grozila dovolj velika nevarnost, zato njegovi pre-

bivalci ukazov iz gospodarskih razlogov kajpak niso upoštevali.¹⁵⁵ Tudi računska knjiga opata kostanjeviške cisterce ne daje v teh letih slutiti nič posebnega, če izvezemo nekoliko povišane stroške za zdravila, ki jih je samostanu v letih 1645–1648 dobavljal novomeški lekarnar.¹⁵⁶

Od trgov se v obravnavanih letih v zvezi s kugo omenja samo **Mokronog**. Avgusta 1646 so stanovi napotili svojega poročevalca barona Konrada Ruesensteina v okuženo Novo mesto, okolico Klevevža in Mokronoga, kjer se je bolezen prav tako pojavila, septembra pa so zaradi epidemije na mokronoškem območju in proti Radečam zaprli deželne ceste.¹⁵⁷ Kužna komisarja za ta okoliš sta zaradi suma okuženosti (*contagions suspect*) izolirala (*in bando gesezt*) mokronoški grad in celoten trg, ukazala podreti glavne mostove čez Mirno ter mokronoškim podložnikom prepovedala opravljati tlako. Lastnik gradu in gospostva Ernest Schere pl. Schernburg je njuno ravnanje označil kot povsem neutemeljeno in nedopustno ter zadnji dan leta 1646 pri deželnih oblasteh izposloval ukaz komisarjema o odpravi vseh omejitev, če se njegove navedbe izkažejo kot resnične.¹⁵⁸

V krajih, kjer navaja kugo literatura, so posledice epidemije najmanj oprijemljive v okolici **Svibnega**, tedaj v bistvu že ugaslega tržca v bližini veliko pomembnejših Radeč.¹⁵⁹ Valvasor je namreč edini znan vir, ki tukajšnjo epidemijo sploh omenja, medtem ko je s sodobnimi zapisi ni mogoče ne potrditi ne zanikati. Tokrat zaradi neohranjenih urbarjev ni mogoče niti zasledovanje posestne (dis)kontinuitete v svibenskem gospostvu. Prav tako ni ničesar znanega o domnevnem divjanju kuge v **Radečah**, ki ga omenja V. Travner.¹⁶⁰

Kužna epidemija druge polovice štiridesetih let 17. stoletja za mestno in trško prebivalstvo Dolenjske prejkone ni bila tako pogubna kot epidemije poprej, zlasti dvakrat v Novem mestu. Vendarle pa je ta kuga zaradi dolgotrajnosti in ponavljajočih se valov zapustila med ljudmi globoke sledove in trajen spomin v spomenikih materialne kulture. Kakor drugod na Slovenskem sega v čas neposredno po tej

¹⁵⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 488.

¹⁵¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 256, fasc. 133, lit. R II–3, Bericht A, s. d.

¹⁵² SI AS 166, Mesto Višnja Gora fasc. IV, davčna registra 1629 in 1655.

¹⁵³ O tem: SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 284, fasc. 145.

¹⁵⁴ NŠAL, ŽA Višnja Gora, Matične knjige, R 1638–1656 in R 1656–1672. – V župniji Višnja Gora je bilo vseh krstov v štiridesetih letih 17. stoletja (547) sicer za tretjino manj kot v petdesetih letih (811), v mestu pa skoraj za pol manj (60 : 110), vendar leta, ko je kuga razsajala drugod po Dolenjskem, v ničemer ne odstopajo od ostalih let. V krstni matični knjigi drugače kot v novomeški tudi ni nobene zaznambe o kugi.

¹⁵⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registra-turni protokoli št. 16 (1646–1652), pag. 74 in 110.

¹⁵⁶ SI AS 746, Cistercijski samostan Kostanjevica, knj. 8, računska knjiga opata Jurija Zagožna 1638–1659, s. p. – Leta 1645 je opat izplačal lekarnarja s 45 gld, leta 1646 s 33 gld in 7 kr, leta 1647 mu je plačal 55 gld, leta 1648 – 20 gld in konec leta 1650 spet večjo vsoto – 42 gld in 12 kr.

¹⁵⁷ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 862, registra-turni protokoli št. 16 (1646–1652), pag. 65 in 345.

¹⁵⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 500, fasc. 300a, pag. 1223–1224, 31. 12. 1646.

¹⁵⁹ Leta 1602 je tržec premogel le še 14 gospodarjev oštatorv (SI AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, urbar gospostva Svibno 1602, s. p.), medtem ko jih je imel po urbarju okoli leta 1439 še 30 (Milkowicz, Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains, str. 7–8; prim. Koropec, Žebnik, Radeče in Svibno, str. 56).

¹⁶⁰ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 110.

kužni epidemiji nastanek več cerkva. Že leta 1647 je na gričku nad Krškim nastala romarska cerkev sv. Rozalije v spomin na kugo v mestu in okolici. Od treh pomembnejših belokranjskih kužnih spomenikov, cerkva, posvečenih sv. Roku, je prva podružnica sv. Roka pri Metliki. Tudi Črnomaljši, ki jim je črna smrt očitno prizanesla bolj kot Metličanom, naj bi leta 1646 povečali cerkvico sv. Sebastijana, zgrajeno po letu 1510.¹⁶¹

Osamljeni pojavi epidemij v drugi polovici 17. stoletja

Tri desetletja po dolgotrajnem kužnem valu 1645–1650 ni slovenskih dežel vznemirjala nika-kršna epidemija večjih razsežnosti. Tu in tam sicer obstajajo poročila o posameznih lokalno omejenih pojavih »kuge«. Na Dolenjskem se je pojavila vsaj dvakrat in obakrat naj bi njeno prisotnost ovekovečili v zapisniku kostanjeviške opatije. V **Kostanjevici** in njeni okolici v vasi Slinovce se je oglasila oktobra 1663, vendar je šlo v resnici menda za legar, ki so ga povzročile poplave Krke. Bolezen se je nato v kostanjeviški okolici ponovno pojavila leta 1676,¹⁶² a v samem mestu očitno ne prvič ne drugič ni zahtevala žrtev. Iz tega časa namreč obstajajo mestne pritožbe v obliki analov 1618–1684, ki navajajo nesreče in tegobe skoraj za vsako leto od 1662 do 1684, ne da bi omenile kakšno epidemijo.¹⁶³ Nobenega dvoma ni, da bi kostanjeviški mestni očetje poročali o še tako omejeni umrljivosti ali kužni zapor, saj poleg požarov in poplav niso pozabili navesti vrste drugih manj pomembnih dogodkov in nevšečnosti, kot denimo neprijetno sosesčino Uskokov ali slabe letine.

Ceprav nimamo prav nobenih poročil, je malo zatem zelo verjeten izbruh neke vrste epidemije na drugem koncu Dolenjske. Pozornost namreč pritegne povečano število umrlih na **Kočevskem**, od koder od leta 1599 ne poznamo vesti o morebitni kugi. V prvi mrliški matični knjigi župnije Kočevje, sicer najstarejši tovrstni knjigi z Dolenjskega, izstopajo prva štiri leta od začetka 1669 do konca leta 1672, ko je bilo pokopanih 317 oseb, od tega 44 iz mesta Kočevje. Naslednjih šest let od 1673 do vključno 1678 je število umrlih in pokopanih za primerjavo znašalo le 287 in med njimi samo 27 iz mesta. Nesorazmerje med številoma umrlih v prvih štirih in nadaljnjih še-

stih letih vodenja mrliške matice sicer ni posebno veliko, pokažejo pa se bistvene razlike pri številu umrlih po posameznih letih in zelo velika nihanja v umiranju mestnega prebivalstva. Mesto Kočevje je leta 1669 zabeležilo kar 20 smrtnih primerov od skupno 73 umrlih v župniji, leta 1670 so umrle samo štiri osebe in 1671 le dve, nakar so v naslednjem letu (1672) zopet pokopali 18 Kočevcev. Zgovorna je ugotovitev, da v 17. stoletju v samem mestu nikoli niso našli več kot 12 smrti in še to število pade v čas vrhunca štajerske kuge leta 1680 in 1681.¹⁶⁴

Kočevska župnija je tudi edini primer vodenja evidence umrlih med obravnavanimi mesti in trgi med **kugo 1679–1683**. Resda se je kuga Kranjske tedaj v veliki meri ognila po zaslugi nagle in učinkovite zaščite, medtem ko je hudo prizadela slovensko Štajersko,¹⁶⁵ toda ravno Kočevska utegne biti tisto območje na Kranjskem, ki ga je črna smrt vendarle obiskala. O kočevskih krošnjarih kot prenašalcih bolezni s popotovanjem po severnih deželah lahko samo domnevamo, ne da bi o tem in sploh o kugi na Kočevskem obstajalo kakršnokoli sodobno poročilo. V prid epidemiji govori visoko število umrlih, in sicer leta 1680 v celotni kočevski župniji 89 ter kar 138 leto pozneje. Tudi v mestu Kočevje je obe leti umrlo po 12 ljudi. Kljub visokim številkam tako na prelomu iz šestdesetih v sedemdeseta leta kakor v začetku osemdesetih let 17. stoletja pa v mrliški matični knjigi pogrešamo kakršno koli obstransko opazko, da je šlo resnično za kugo ali določeno infekcijo.¹⁶⁶ Tudi ranocelnikove smrti v času največje umrljivosti ne moremo obravnavati drugače kot hipotetično posledico okužbe zaradi zdravljenja obolelih.¹⁶⁷ Kaj je povzročilo povečano umiranje, ostaja torej odprto vprašanje. Zdi se, da to ni mogla biti kuga, kakršno so poznali na Štajerskem in Goriškem, če je le verjeti Valvasorjevi navedbi o ljubljanski Rokovi procesiji leta 1683 v zahvalo Bogu, ki je »celotno kranjsko deželo čudežno obvaroval pred nagnusno kugo, razširjeno po vseh sosednjih deželah.«¹⁶⁸ Konec koncev pa bi kuga vendarle zlahka prišla na Kočevsko, tipično tranzitno in krošnjarsko območje, tako kot je denimo leta 1682 s Hrvaškega preskočila na Goriško in zlasti v Gorici zahtevala visok krvni davek.¹⁶⁹

¹⁶¹ Prav tam, str. 110 in 111. – O gradnji črnomaljske cerkve piše Leopold Podlogar takole: »1646 se je ob času hude kolere (sic!) zidala cerkev sv. Sebastijana v mestni lozi. Za prezbitarij se je porabila prejšnja kapelica, zidana po letu 1510« (Podlogar, *Kronika mesta Črnomlja*, str. 64).

¹⁶² Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 112, citira »zapisnik kostanjeviške opatije«, ki ga danes pogrešamo. Ohranjena je samo računska knjiga opata Jurija Zagožna 1638–1659 (SI AS 746, Cistercijski samostan Kostanjevica, knj. 8).

¹⁶³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, fasc. 104, lit. L II–2, 31. 3. 1686. – Prim. Dimitz, *Zur Geschichte der Städte*, str. 79–80; Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 59–60.

¹⁶⁴ NŠAL, *ŽA Kočevje, Matične knjige, M 1666–1724*. – Številke o umrlih v mestu so zlasti za sedemdeseta in osemdeseta leta zelo zanesljive, saj v mrliški matici le redko manjka kraj bivanja umrlega. Desetletno povprečje 1671–1680 med prebivalci mesta znaša sicer 10,9 umrlih, vendar predvsem zaradi visoke umrljivosti v začetku sedemdesetih let, v desetletju 1681–1690 samo 4,2 osebe, v letih 1691–1700 pa na leto 5,3 smrtnih primerov.

¹⁶⁵ O štajerski kugi gl. Umek, *Kuga na Štajerskem*, 80 f.

¹⁶⁶ NŠAL, *ŽA Kočevje, Matične knjige, M 1666–1724*.

¹⁶⁷ 14. junija 1681 je preminil 73-letni meščan in mestni kirurg Bernard Jager.

¹⁶⁸ Valvasor, *Die Ehre VIII*, 822.

¹⁶⁹ Prim. Jelinčič, *Črna smrt v Gorici*, str. 116 sl.; Waltritsch, *Prvi goriški kronist*, 196.

Označevanje okuženih hiš v Gorici.

Da se je dolgotrajna kuga Kranjski izognila, se je bilo treba zahvaliti predvsem naglim, strogim in zato učinkovitim ukrepom zoper njeno širjenje. Razumljivo je, da se s kužnimi zaporami na deželnih mejah v prvi vrsti niso strinjali tisti, ki jih je ustavitev prometa prizadela pri opravljanju poklicne dejavnosti. Posledice zaprtja so tako ali drugače občutili zelo široki sloji prebivalstva, zato je bilo temu primerno veliko nasprotovanja in kršenja prepovedi v raznih oblikah tihotapljenja ljudi in blaga mimo kužnih straž.

Na vrhuncu štajerske epidemije sredi leta 1681 si kaže kot primer varnostnih ukrepov in njihovih kršitev ogledati utrinek iz življenja obmejnega **Krškega**, od vseh dolenjskih mest življenjsko najbolj navezanega na zaledje onstran Save. Po kratkotrajnem odprtju kranjsko-štajerske meje aprila 1681¹⁷⁰ je z najvišjega mesta že konec junija prišel ukaz, da zaradi kuge pri Radgoni in v celjski četrti nihče s štajerske strani ne sme na Kranjsko, tudi če bi imel »fede«, podložni-

kom pa so strogo prepovedali čolnariti po mejni reki Savi.¹⁷¹ Malo zatem so bili v začetku julija na osmih kranjsko-štajerskih mejnih prehodih imenovani kužni komisarji (*contagions commissarien*), večinoma iz vrst večjih zemljiških gospodov, ki so jim na vsakem prehodu dodelili od enega do štiri stražnike. Dolenjsko so varovale straže v Litiji, Radečah, Impolci, v Sevnici na štajerski strani Save in v Krškem.¹⁷² Krški kužni komisar Orfej grof Strassoldo je vzel nalogo očitno zelo resno, saj je konec julija poročal deželnemu glavarju in stanovom o svojem ukrepu, ki je služil »kot kazen in drugim za zgled, da ne bodo tako zlahka občevali s sumljivimi ljudmi«. V Krško je namreč prišel neki jermenarski pomočnik s Ptuja, ki ga je Strassoldo, ker je slišal o razsajanju kuge v ptujski okolici, nemudoma poslal nazaj na Štajersko in opozoril tamkajšnje straže v Vidmu in Rajhenburgu, da prišlek nima »fede«. Čeprav komisar ni videl v tem nikakršne nevarnosti, je nekaj Krčanov, ki so s

¹⁷⁰ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 538, fasc. 308b, pag. 417, 18. 4. 1681.

¹⁷¹ Prav tam, pag. 655–661, 28. 6. 1681.

¹⁷² Prav tam, pag. 687–688, 4. 7. 1681.

fantom občevali in pili, ukazal zastražiti v dveh hišah v mestu, v katerih so sicer živeli, mestni sodnik pa mu je za to odstopil stražnike. Poverjenikom deželnih stanov je komisar nato naslovil vprašanje, ali naj zastražene izpusti oziroma kako naj z njimi ravna.¹⁷³

Previdnejši od Krčanov so bili Novomeščani, ki jih je mogel krški primer tudi česa naučiti. Zanimivo je poročilo kužnega komisarja iz Brežic, poslano konec novembra 1681 krškemu komisarju grofu Stras-soldu. Mestni sodnik Novega mesta je brežiškega komisarja obvestil o odpovedi novomeškega letnega sejma na adventno nedeljo in ga prosil, naj o tem obvesti Hrvate ter poskrbi, da ne bo mogel nihče priti čez Savo na sejem. Komisar je obvestilo sicer poslal v Samobor, vendar to ni zaleгло, saj se je veliko Hrvatov vendarle skrivaj napotilo v Novo mesto preko Gorjancev. Brežiški komisar je nato pisal novomeškemu sodniku, naj vsako sumljivo osebo spravi v lazaret (*in ein Lasareth schaffen*) in kaznuje, odvzeto blago pa kot tihotapljeno sežge.¹⁷⁴

Štajerska kuga 1679–1683 je Kranjsko sicer najbolj prizadela posredno s povzročitvijo gospodarske škode. Dolgotrajna zopora deželnih meja in prepovedi sejmov ter vseh oblik množičnega zbiranja ljudi so močno škodile trgovini in sejamskim krajem, zlasti mestom in trgom. Prepovedi sejmarjenja so denimo močno udarile po mestni blagajni Novega mesta, od tod prošnje vicedomu, naj mestnemu sodniku za leti 1681 in 1682 spregleda dolžno remanenco.¹⁷⁵ Nekaj let zatem, leta 1686, je mestno predstojništvo Krškega med vzroki opustelosti mesta na prvem mestu navedlo prav kugo na Spodnjem Štajerskem. Krčani zaradi nje niso mogli niti do svojih zemljišč onstran Save in še manj hoditi na štajerske tedenske in letne sejme.¹⁷⁶

Kuga v Črnomlju in okolici 1691–1692

Nalezljive bolezni so se na Slovenskem do konca 17. stoletja pojavljale le še sporadično, tem huje pa so divjale na sosednjem Ogrskem in Hrvaškem, kar je potegnilo za seboj večkratno zoporo deželnih meja. Huda kužna epidemija na Ogrskem in Hrvaškem je leta 1690 ogrozila vzhodne predele mejnih avstrijskih dežel, morila na Dunaju in v štajerski Radgoni ter se naslednjega leta 1691 pojavila na skrajnem jugovzhodu Kranjske, na črnomaljskih tleh.¹⁷⁷ Šele o tej kugi imamo zadovoljivo bero verodostojnih poročil, večinoma nastalih neposredno po njenem zatrtju. Med njimi najdemo sploh edine ohranjene sezname obolelih in umrlih oseb med katero od kužnih epidemij.

Kranjska je znala širjenje okuženosti tudi tokrat uspešno zaježiti, saj je imela za seboj koristne izkušnje iz nedavne štajerske kuge. Tako so črnomaljsko območje nemudoma izolirali od ostale Kranjske ter na prehodih proti Hrvaški in ponekod v notranjosti postavili stalne kužne straže. Promet potnikov in blaga s celotno Kranjsko sta ustavili tudi Goriška in Beneška republika,¹⁷⁸ čeprav sta imeli do Črnomlja in Hrvaške razmeroma daleč, za sanitarni kordon pa Kranjsko. V Gorici so se namreč še dobro spominjali usodnih posledic pomanjkljive budnosti leta 1682.

Do pojava kuge v Črnomlju in okolici je nesporno prišlo tako, da so epidemijo zanesli iz okoliških hrvaških krajev, kjer je v tem času razsajala v Karlovcu. Od tam so prihajala sicer protislovna poročila o sami naravi bolezni; enkrat naj bi bila epidemija prava kuga, drugič pa samo legar.¹⁷⁹ Za kakšno obliko bolezni je šlo v Črnomlju in okolici, prav tako ni jasno izpričano. Seznam ozdravljenih deli bolnike na dve kategoriji: na tiste s karbunklji (*carbuneli*) in one z nevarnejšimi buboni (*bubones*), pri nekaterih pa je šlo očitno za oba pojava hkrati.¹⁸⁰ Črnomaljska kužna epidemija je hkrati prva in zadnja, o kateri poznamo razne podrobnosti, sanacijske ukrepe, odmeve v okolici in tudi natančno specifikacijo obolelih in umrlih, o čemer kaže zato spregovoriti nekoliko obširneje.

Sámo dogajanje v mestu in okolici je v času izbruha bolezni in njenega vrhunca slabo dokumentirano. Poročila se namnožijo šele ob zatonu kuge in zlasti naslednje tedne v zvezi s sanacijskimi ukrepi. Tako ne vemo niti, kdaj natanko je bolezen izbruhnila in kdaj doživela vrhunec. Vsekakor je bilo to najpozneje decembra 1691, verjetno pa že kakšen mesec prej. Novembra je denimo že popustila epidemija v hrvaškem Plaškem, kjer je zadnji bolnik umrl 12. decembra. Novomeški zdravnik dr. Janez Krstnik Novak, ki je tam opravil svojo nalogo, je o zadevi malo zatem poročal kranjskim stanovom z gradu Pobrežje ob Kolpi. Pri tem je zatrjeval, da v Gradacu, na Metliškem in v deželskem sodišču Pobrežje ni razsajala kuga (*alda khein Pest gewesen*), čeprav so med njegovimi maloštevilnimi bolniki nekateri res umrli, tako žena in sin barona Gusiča, kaplan ter neko turško dekle (vojni plen), ki je preminilo prvo. V času poročanja je skrbel le še za tri paciente, medtem ko naj bi bili vsi ljudje v gradu Gradac in zunaj njega ter v Pobrežju povsem zdravi, zato je prosil, da ga odpustijo brez nadaljnje karantene.¹⁸¹

¹⁷⁸ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 548, fasc. 311, pag. 305–306, 21. 1. 1692.

¹⁷⁹ Prav tam, pag. 361, 31. 1. 1692.

¹⁸⁰ Prav tam, pag. 593–595, ad 25. 2. 1692. – Na kombiniranem sumarno-poimenskem seznamu je 27 oseb s karbunklji in 80 z buboni, kar skupaj znaša 107 ozdravljenih oseb, vendar je na koncu seznama naveden seštevek samo 87 oseb. 20 ljudi je torej očitno imeli oboje simptome.

¹⁸¹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 549, fasc. 311, pag. 1721–1722, s. d. (po 12. 12. 1691).

¹⁷³ Prav tam, pag. 959–960, 30. 7. 1681.

¹⁷⁴ Prav tam, šk. 539, fasc. 308 b, pag. 1373–1376, 27. 11. 1681.

¹⁷⁵ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, fasc. 133, lit. R I–9, 18. 8. 1681, s. d. 1682.

¹⁷⁶ Prav tam, šk. 171, fasc. 97a, lit. G VIII–8, 13. 4. 1686.

¹⁷⁷ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 128.

Črnomelj po Valvasorju desetletje pred kugo 1691; sredi mesta stoji župnijska cerkev sv. Petra in Pavla s pokopališčem, kjer so pokopavali kužne mrlice.

Stanovski poverjeniki njegovi prošnji kajpak niso ustregli, saj sta v tem času doživela pravo kugo Črnomelj in njegova okolica. Za kužnega komisarja so deželne oblasti imenovali barona Janeza Sigmunda Geymana, komendnika metliško-črnomaljske komende, ki se je zadrževal v Metliki in od tam občasno hodil v okuženi Črnomelj na ogled. Črnomaljsko mesto so tako kot okužene vasi stražile v ta namen poslane vojaške straže, na kužnem območju pa sta delovala zdravnik in ranocelnik – kirurg, ki sta stanovala pri komisarju v metliški komendi.¹⁸² Strogi varnostni ukrepi zoper širjenje bolezni so se pri tem kmalu pokazali kot neživljenjski, čeprav za varnost dežele vsekakor potrebni. Kužni komisar in zdravnik Andrej Koppeniager sta imela nenehne težave s Črnomaljci, ker niso hoteli upoštevati prepovedi prehajanja v mesto in iz njega. Ko sta pozimi zamrznila rečici Lahinja in Dobličica, ki s treh strani obdajata mesto, in je bilo iz njega mogoče zlahka uhajati čez vodo, so morale straže ponoči patroljirati vzdolž

vode. Po besedah kužnega komisarja komendnika Geymana pa so bili stražarji »slabi ljudje«, ki so držali z »upornškimi Črnomaljci«, zaradi česar je komisar celo pretepel njihovega korporala.¹⁸³ Na Geymanov ukaz sta doktor Koppeniager in ranocelnik Janez Jakob Ubec pozaprila hujšakače »zagašenih zločinov opozicije«, ko pa sta jih nekaj izpustila iz zapora, so se ponoči skrivaj izmuznili mimo straž in obiskali svoje vinograde v okuženih vaseh. Nazaj grede v mesto so s streljanjem pregnali tudi stražo pri Rožancu, ki jih je med potjo zalotila in hotela ustaviti.¹⁸⁴

Vse to se je dogajalo zadnje dni leta 1691 ali prve dni naslednjega leta, ko kuga ni imela več prave moči in so Črnomaljci že laže zadihali. Med silvestrovim in sv. Tremi kralji je v predmestju oziroma v mestnem lazaretu umrlo le še pet ljudi in v vasi Tušev Dol eden.¹⁸⁵ Zadnja črnomaljska žrtev kuge, neka stara ženska, je preminila 11. januarja 1692,

¹⁸³ Prav tam, pag. 47–49, 6. 1. 1692.

¹⁸⁴ Prav tam, pag. 235, 3. 1. 1692.

¹⁸⁵ Prav tam, pag. 239–240, 6. 1. 1692.

¹⁸² Prav tam, šk. 548, fasc. 311, pag. 317, 21. 1. 1692.

nakar ni nihče umrl ali na novo zbolel, tako da je bilo deset dni pozneje v vseh okuženih krajih le še 9 bolnih oseb, od tega 4 v črnomaljskem predmestju. Komisar Geyman je zdaj stal predvsem pred nalogo, kako obleči približno sto ozdravelih bolnikov, katerih stara oblačila in predmete so iz varnostnih razlogov skupaj z imetjem umrlih sežigali. Deželni stanovi so komisarju obljubili pomoč v obliki sredstev za nakup blaga za izdelavo novih oblačil, pri čemer je upravitelj gospodstva Poljane ob Kolpi skušal spretno izkoristiti stisko, saj je komendniku ponujal sukno in platno po občutno previsoki ceni.¹⁸⁶ Deželni stanovi so Geymanu za obleke revnih ljudi namenili 300 goldinarjev nemške veljave, ga pozvali, naj kupi blago po čim ugodnejši ceni, premožnejše meščane in podložnike pa napotili, da si priskrbijo obleko na lastne stroške.¹⁸⁷ Ko se je kužni komisar 1. februarja vnovič mudil v Črnomlju, je kljub mrazu ukazal visoko nasuti grobove, da ne bo iz njih čutili smrada in da se izognejo nadaljnjemu kužnemu zlu. Vsi bolni so medtem ozdraveli, zato je deželnim stanovom poročal, da potrebuje novo obleko 91 ozdravelih oseb, ki nimajo prav nobenih sredstev in jih poimensko navaja zdravnikov seznam. Toda ker so bili prehodi v druge dele dežele zaprti, je ob naraščajoči draginji nastalo pomanjkanje tega in onega artikla. Po predračunu – 6 goldinarjev in 15 krajcarjev za celotno oblačilo na osebo – bi lahko iz 300 goldinarjev oblekli samo 48 ljudi, medtem ko je zmanjkalo sredstev za preostalih 43 revnih oseb. Mednje komisar ni vštél tistih, ki so si lahko obleko kupili sami, zato pa družinske člane obolelih, čeprav so ostali zdravi v okuženih hišah. Deželne stanove je končno prosil, naj ukažejo takojšnji začetek karantene, da se po njenem koncu čimprej odprejo prehodi, saj zaradi njihovega zaprtja trpi škodo vsa dežela.¹⁸⁸

Po treh dneh so deželne oblasti 7. februarja sporočile, da nimajo pomislekov glede začetka karantene, ki naj traja 40 dni, nakar bodo glede na razmere odločile, ali se prehodi odprejo ali pa se določi še ena krajša karantena. Medtem naj kužni komisar kupi sukno in platno za obleko vseh 91 ljudi ter predloži specifikacijo, na podlagi katere bo dobil povrnjena sredstva iz urada deželnega glavnega prejemnika.¹⁸⁹ Kužni komisar je imel tiste dni polne roke dela. Dva do trikrat na teden je jahal v Črnomelj, poskrbel za izdelavo obleke, ukazal izprazniti vse okužene hiše in jih nekajkrat dnevno pokaditi ter visoko zasuti kužne grobove.¹⁹⁰ Mesec dni pozneje, 3. marca 1692, je deželni vicedom že lahko poročal vladi v Gradec, da so oboleli prestali prvo od treh predpisanih karanten. Druga nastopi 10. marca in za njo še tretja, najkrajša.

Po koncu prve karantene so stara oblačila vpričo kužnega komisarja zažgali, bolnike pa s pomočjo deželnih stanov na novo oblekli. Skupno grobišče so medtem zasuli višje od okolice, in ga zavarovali z visokimi deskami, da z njim ne bi prišli v stik ljudje in živali. Zaradi bližajoče se pomladi, ko se zemlja začne odpirati, ga bo treba še na debelo posuti z apnom.¹⁹¹ Konec marca so v ta namen začeli postavljati posebno apnenico, v kateri so žgali prepotrebno apno, ki je moralo biti še sveže žgano posuto po grobovih.¹⁹²

Toda šlo je za dve vrsti grobov in dve lokaciji pokopavanja, od katerih je ona na pokopališču pri župnijski cerkvi sredi mesta povzročala preglavice tudi pozneje. Komendnik metliško-črnomaljske križniške komende baron Geyman se je s Črnomaljci zapletel v spor zaradi pokopavanja še leto dni po odložitvi mandata kužnega komisarja. Meščanom je namreč odrekel pokope pri župnijski cerkvi sv. Petra in Pavla v mestu, ker so med kugo tam pokopavali umrle. V nedatirani pritožbi deželnemu komendniku v Ljubljani so Črnomaljci kugo imenovali zgolj »domnevna kužna bolezen« (in der vermeindten contagion kbrankheit) in navedli, da so na pokopališču pokopali samo 12 otrok, vse ostale umrle pa na ločenem kraju zunaj mesta, čeprav naj bi v Karlovcu in drugod pokopavali kar na pokopališčih. Bili so prepričani, da jim hoče komendnik samo nagajati, češ da jim je že prej povzročal škodo in jim s pravdanjem nakopal visoke stroške. Na to je komendnik Geyman poročal deželnemu komendniku, da je v Črnomlju morila prava kuga (*würkliche pest*) in da so pri župnijski cerkvi v resnici pokopali več kot 30 ljudi. Za pokopavanje je zato meščanom določil podružnico sv. Marije v Vojni vasi, čemur pa so se uprli in samovoljno še naprej pokopavali v mestu. Vse tri deželne oblasti – deželni glavar, vicedom in poverjeniški urad deželnih stanov – so na komendnikov odgovor dva dni pozneje odgovorile z ukazom črnomaljskemu mestnemu sodniku in svetu, naj za pokope vendar uporabljajo pokopališče v Vojni vasi, ki leži prav na mestni meji. S kopanjem novih grobov pri župnijski cerkvi bi namreč lahko naleteli na trupla umrlih za kugo, kar bi ogrozilo varnost vse dežele.¹⁹³ Črnomaljci so se morali ukazu nedvomno ukloniti, v veljavi pa je ostal le določen čas, dokler se je bilo pač bati vnovičnega izbruha epidemije. Pozneje so namreč vse do leta 1802 spet pokopavali pri župnijski cerkvi sredi mesta.¹⁹⁴

Nič manj strogi niso bili preventivni ukrepi, zavajajoči žive ljudi. Ko niti s Hrvaškega ni bilo več slišati ničesar o kugi, je komendnik Geyman 10. marca 1692 prosil deželne stanove, naj odpokličejo zdravnika Koppeniagerja, padarja in 13 kužnih

¹⁸⁶ Prav tam, pag. 315–316, 21. 1. 1692.

¹⁸⁷ Prav tam, pag. 330, 23. 1. 1692.

¹⁸⁸ Prav tam, pag. 381–384, 4. 2. 1692; pag. 387–390, Specification etc.

¹⁸⁹ Prav tam, pag. 407–410, 7. 2. 1692.

¹⁹⁰ Prav tam, pag. 523–527, 11. 2. 1692.

¹⁹¹ Prav tam, šk. 687, fasc. 393, 3. 3. 1692.

¹⁹² Prav tam, šk. 548, fasc. 311, 24. 3. 1692.

¹⁹³ Prav tam, šk. 550, fasc. 311a, str. 691–704, 17. 5. 1693, 19. 5. 1693, s. d.

¹⁹⁴ Podlogar, *Kronika mesta Črnomlja*, str. 68.

Popis vseh umrlih na črnomaljskih tleh

Kraj	Skupaj umrlih	Umrlih moških	Umrlih žensk	Umrlih otrok	Družine z umrlimi člani	Povsem izumrle hiše
Mesto Črnomelj	47	10	16	21	21	0
Predmestje Črnomlja	92	23	31	38	36	3
Skupaj Črnomelj	139	33	47	59	57	3
Tušev Dol	37	6	7	24	11	2
Talčji Vrh	32	9	7	16	9	0
Otovec	24	5	7	12	7	1
Naklo pri Sv. Jakobu	5	1	1	3	1	0
Sela	6	1	1	4	1	0
Svibnik	4	0	1	3	1	0
Butoraj	5	1	1	3	1	0
Skupaj	252	56	72	124	88	6

stražnikov.¹⁹⁵ Stanovski poverjeniki so mu že čez dva dni, neposredno po prejemu dopisa, ukazali, naj za stražnike poišče primerno bivališče pri Semiču, kjer morajo preživeti še dodatno 14-dnevno karanteno. Kužnemu komisarju so določili za karanteno njegovo siceršnje domovanje – komendo v Metliki, kjer sta mu naslednja dva tedna delala družbo tudi zdravnik in padar. Hkrati so mu sporočili, da so zaradi ugašitve kuge v Karlovcu umaknili mejne straže proti Hrvaški in ponovno odprli prehode.¹⁹⁶ V samem Črnomlju je medtem še vedno veljala karantena, kar v spremenjenih razmerah kajpak ni bilo prav nič prijetno. Komendnik je zato 16. marca 1692 prosil v imenu Črnomaljšev, naj se jim dovoli opravljanje spomladanskih del na poljih in v vinogradih. Stanovi so v to privolili, vendar s pridržkom, da sicer smejo tudi trgovati s sosedi na domačih črnomaljskih tleh, ni pa jim dovoljeno zapuščati območja. Na vnovično Geymanovo prošnjo, naj se jim omogoči nemoteno gibanje, saj večinoma živijo od lončarstva in tovarništva, hrane pa jim bo zmanjkalo prej kot v 14 dneh, so stanovi 27. marca odgovorili, da se prehodi proti Črnomlju in Karlovcu lahko odprejo čez osem dni.¹⁹⁷ To se je 9. aprila končno tudi zgodilo. Hkrati je komendnik pri stanovskih poverjenikih izprosil, da smejo metliško karanteno zapustiti dr. Koppeniager, padar in novomeški zdravnik dr. Novak,¹⁹⁸ ki se je slednjima pridružil, potem ko je bil sprva v karanteni na gradu Pobrežje.¹⁹⁹

Ostaja nam še poglavitno vprašanje naše obravnave, **demografske posledice črnomaljske kuge**. Ko se ne bi ohranil seznam umrlih in bi bili odvisni zgolj od zgornjih dveh navedb o 12 oziroma več kot 30 pri župnijski cerkvi pokopanih Črnomaljših, bi lahko sklenili, da vseh žrtev kuge v tem belokranjskem me-

stu ni moglo biti dosti več kot 30. Dejansko pa je bilo njihovo število kar nekajkrat višje in trimesno. Po seznamu žrtev kuge (*in der Laidigen Contagion abgestorbenen*), ki ga je deželni stanovom 25. februarja 1692 poslal kužni komisar komendnik Geyman, je na črnomaljskih tleh – v mestu, predmestju in sedmih vaseh, večinoma zahodno od Črnomlja – pomrlo kar 252 ljudi, od tega v črnomaljskem mestu in predmestju dobra polovica – 139 ali 55,2 %.²⁰⁰

Seznam umrlih oseb na črnomaljskih tleh povzema naslednja preglednica, v kateri smo mrtve razdelili na moške, ženske in otroke. Med skupnimi žrtvami izstopa zlasti visok delež odraslih Črnomaljšev. Ta ni toliko opazen pri umrlih moških, ki jih je bilo v mestu in predmestju 23,7 %, v sedmih vaseh pa 20,4 % vseh tamkajšnjih umrlih. Veliko večje razlike se kažejo pri ženskah in otrocih. Če je med vaščan-kami delež žensk znašal dobro petino (22,1 %), je bil med Črnomaljkami višji od ene tretjine (33,8 %). Razlika v umiranju odrasle in otroške populacije se pokaže zlasti pri naslednjem razmerju: po vaseh so otroci predstavljali kar 57,5 % vseh žrtev, v mestu in predmestju pa le 42,4 %. Zanimiva je ugotovitev, da so med mestom in predmestjem razlike v odstotkih nebitvene. V ožjem mestu so denimo odrasli predstavljali 55,3 % vseh umrlih, v predmestju zunaj obzidja pa 58,7 %.

Naslednja ugotovitev, pomembna tudi za presojanje demografskih posledic drugod, zadeva število povsem izumrlih hiš. V seznamu je izrecno označenih šest takih hiš (*das haus ganz ausgestorben* oziroma *völlig abgestorben*), od tega tri v predmestju in tri v dveh okoliških vaseh, kar dokaj ustreza proporcionalni delitvi umrlih med Črnomljem in podeželjem. Glede na število vseh hiš, iz katerih so odnesli kužne mrličke (57), je torej presenetljivo malo hiš izgubilo vse prebivalce. Delež izumrlih hiš med vsemi hišami

¹⁹⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 548, fasc. 311, pag. 647–648, 675–678, 10. 3. 1692.

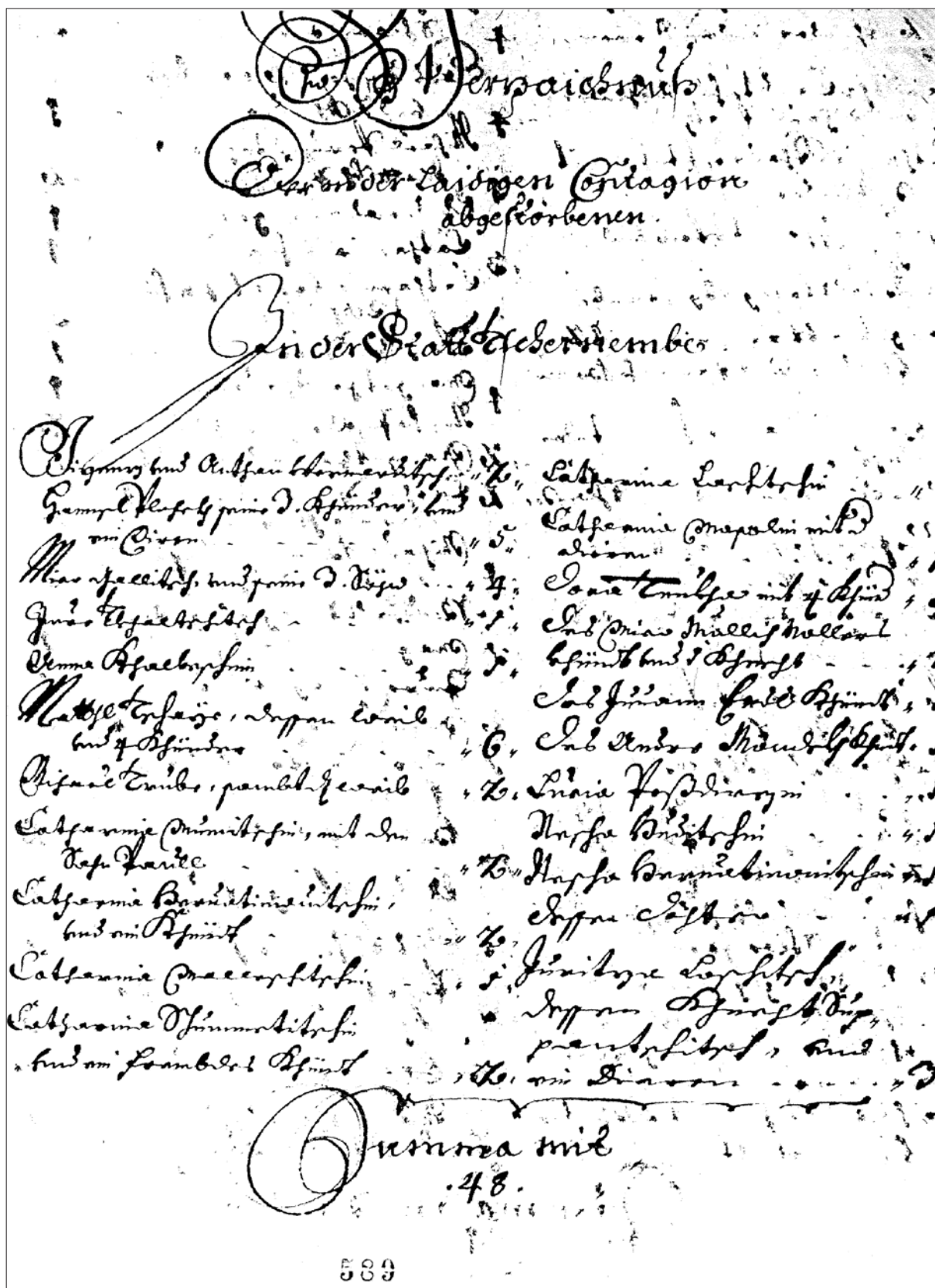
¹⁹⁶ Prav tam, pag. 679, 12. 3. 1692.

¹⁹⁷ Prav tam, pag. 683–686; 20. 3. 1692; pag. 691–692, 24. 3. 1692; pag. 739–740, 27. 3. 1692.

¹⁹⁸ Prav tam, pag. 769–770, 31. 3. 1692, 7. 4. 1692, 9. 4. 1692.

¹⁹⁹ Prav tam, pag. 331, 23. 1. 1692, pag. 371–372, 31. 1. 1692.

²⁰⁰ Prav tam, pag. 585–588, 25. 2. 1692; pag. 589–592, ad 25. 2. 1692, Verzeichnuß der in der Laidigen Contagion abgestorbenen.

Seznam za kugo umrlih Črnomaljcev z dne 25. 2. 1692.

Umrli v Črnomlju

Število umrlih oseb/ število družin	1 oseba	2 osebi	3 osebe	4 osebe	5 oseb	6 oseb	10 oseb
Mesto Črnomelj	8	8	1	1	2	1	
Predmestje Črnomlja	13	8	6	6	1	1	1
Skupaj Črnomelj	21 (36,8 %)	16 (28,1 %)	7 (12,3 %)	7 (12,3 %)	3 (5,3 %)	2 (3,5 %)	1 (1,8 %)

Ozdraveli po seznamu z dne 4. 2. 1692

Kraj	Skupaj ozdravelih	Ozdravelih moških	Ozdravelih žensk	Ozdravelih otrok	Število hiš z ozdravelimi
Mesto Črnomelj	3	0	3	0	2
Predmestje Črnomlja	43	15	18	10	21
Skupaj Črnomelj	46	15	21	10	23
Pri Sv. Nikolaju	2	2	0	0	2
Tušev Dol	16	3	7	6	8
Talčji Vrh	15	3	7	5	8
Otovec	8	1	2	5	8
Sela	1	0	0	1	1
Svibnik	3	1	1	1	1
Butoraj	1	0	0	1	1
Skupaj	92	25	38	29	52

Število ozdravelih po seznamu 25. 2. 1692			Seštevek ozdravelih z obeh seznamov	
Kraj	ozdraveli s karbunklji	ozdraveli z buboni	skupaj ozdravelih oseb	število družin z ozdravelimi člani
Mesto Črnomelj	–	–	3	2
Pri mestu Črnomelj	13	38	74	38
Skupaj Črnomelj	13	38	77	40
Tušev Dol	6	18	33	12
Talčji Vrh	6	15	19	11
Otovec	2	4	9	10
Sela	0	1	2	2
Svibnik	0	2	2	1
Butoraj	0	2	4	2
Skupaj	27	80	146	78

z mrličmi znaša v Črnomlju namreč komaj 5,2 %, delež umrlih v teh hišah (10) pa le malo več (7,2 %). Tri izumrle predmestne hiše poleg tega tudi niso štele veliko prebivalcev, in sicer največ štiri. Izumrla družina Rupe je izgubila zakonski par in mater enega od zakoncev, v družini Babner so umrli mož, žena in otrok, štiričlanska družina Jakša pa je dala zakonski par z dvema otrokoma. Delež izumrlih hiš med vsemi hišami, ki so imele mrtve, je tudi na podeželju pomembno nizke. Takih domov je bilo 9,7 %, medtem ko predstavlja 15 njihovih prebivalcev 13,3 % vseh podeželskih žrtev.

Kuga torej še zdaleč ni bila selektivna morilka, ki bi z matematično natančnostjo pomorila določene družine, druge pa pustila nedotaknjene. Nasprotno, okužila je veliko več domov, kot pa jih je zaradi epidemije na koncu ostalo praznih. Kot je razvidno iz naslednje tabele, je v skoraj dveh tretjinah hiš (64,9 %), v katerih so popisali mrliča, umrla samo ena ali dve osebi. Dobra tretjina hiš (36,8 %) je dala

sploh samo enega umrlega in le dobra desetina (10,5 %) pet ali več kužnih mrličev, ne da bi katera od teh povsem izumrla. V eni od hiš s šestimi umrli so sicer preminili starši in štirje otroci, v drugi zakonski par s tremi otroki in hlapcem, medtem ko je šlo pri hiši z najvišjim številom mrličev (10) za razširjeno družino Jurija Črnugla, ki je v register umrlih vpisala gospodarja, njegove tri sinove, dve ženski in štiri otroke.

Razsežnosti črnomaljske kuge nazorno prikazuje še dva seznama. Prvi, nastal 4. februarja 1692, popisuje ozdravele po spolu, drugi, dokončni, sestavljen 25. februarja, pa glede na bolezenske simptome – karbunklje oziroma bubone.²⁰¹ Kot vse kaže, nista popolna ne prvi ne drugi, saj se v drugem pojavlja le manjši del imen iz prvega in obrnjeno. Taka ugotov-

²⁰¹ Prav tam, pag. 387–390, ad 4. 2. 1692; pag. 593–596, ad 25. 2. 1692.

vitev je narekovala natančno analizo osebnih imen in priimkov, pri čemer naletimo še na eno težavo: pri vsaki družini je s polnim imenom praviloma navedena le ena oseba. Drugi družinski člani so v prvem seznamu označeni zgolj kot otroci, ženske, sinovi, hlapci itd., v mlajšem popisu pa je navedeno sploh samo njihovo skupno število.

Končni seznam, ki ga je kužni komisar baron Geyman poslal deželnim oblastem 25. februarja 1692, deli ozdravele glede na bolezenske simptome. Poleg tega ne razlikuje med mestom in predmestjem, temveč ju združuje pod skupnim imenom »Bey der Statt Tschernembl«. V naslednji preglednici zato na levi strani predstavljamo številčne podatke mlajšega seznama, na desni pa združujemo število ozdravelih iz obeh seznamov, pri čemer je bilo treba odšteti tiste osebe oziroma družine, ki se pojavljajo v obeh popisih. Tako smo prišli do precej višjega števila umrlih Črnomalčev (77), kot ga ponuja prvi od obeh popisov (46). Pri tem pa končnega seštevka ni moč razdeliti na mesto in predmestje zaradi njunega nerazlikovanja v zadnjem seznamu.

V podanih številkah so zajete vse razsežnosti epidemije. 146 ozdravelih v mestu, predmestju in sedmih vaseh predstavlja glede na 252 umrlih zgovorno nizek delež komaj dobre tretjine (36,7 %) skupaj 398 obolelih. Dva od treh okuženih sta bila torej zapisana gotovi smrti. S kakšnimi bolezenskimi znaki so ljudje umirali, ostaja neodgovorjeno vprašanje, medtem ko je vsaj za večji del ozdravelih znano, pri kom je zdravnik ugotovil bubone (13 oseb), simptome bubonske kuge, in pri kom karbunklje (38 ljudi). Za črnomaljsko mesto in predmestje znaša število vseh umrlih in ozdravelih 216, od katerih predstavlja 77 preživelih bolnikov skoraj natanko enak delež okuženih (35,6 %) kot za celotno območje.

Končno kaže še ugotoviti, koliko črnomaljskih družin je kuga prizadela oziroma, povedano drugače, koliko družin je imelo v času kuge bolnike ali umrle ter kolikšen delež celotnega prebivalstva je odpadel na okužene. Rezultati primerjave vseh treh seznamov so razumljivo nekoliko relativni, saj družin ni mogoče kompletirati zgolj po enakem priimku. Takih primerov, kjer iz priimka in lokacije (mesto, predmestje) sklepamo, da je šlo za isto družino, je skupaj 20. V največ toliko družinah je del družinskih članov umrl, del pa ozdravel. Tako lahko ugotovimo, da je kuga obiskala najmanj 77 družin oziroma hiš, a dejansko raje kakšno več, vendar zanesljivo ne več kot 97. V 57 družinah so namreč našli mrliča, v 40 družinah ozdravele osebe, pri čemer je šlo v največ 20 primerih za isto družino.

Kot rečeno, za Črnomelj vse do srede 18. stoletja nimamo nikakršnega popisa hiš ali hišnih gospodarjev, na podlagi katerega bi lahko izračunali tudi potencialno število celotnega prebivalstva. Terezijanski kataster iz leta 1752 specifikira skupaj z gradom 104 hiše, in sicer 74 v samem mestu ter 30

v predmestju,²⁰² kar pri količniku 5,5 oseb na hišo znaša okoli 572 prebivalcev. Vendar pa je Črnomelj, tako kot vsa dolenska mesta, premogel v preteklosti več naseljenih hiš in več ljudi. Leta 1744 je mestno predstojništvo za čas pred nedavnim požarom (1740) specifikiralo 117 domov in poudarilo, da so mnoge hiše v predmestju za vedno izginile zlasti zaradi požarov med 1660 in 1730.²⁰³ Pri preverjanju povedane se je mogoče opreti samo na pavšalno navedbo vicedomske komisije iz leta 1573, češ da je v mestu okoli 100 hiš, neupoštevaje tiste, ki pripadajo plemičem in deželanom.²⁰⁴ 180 let pozneje, leta 1752, je bilo mestu pomenljivo podsodnih le 80 hiš, od tega 50 v mestu in vseh 30 v predmestju.²⁰⁵

Za čas tik pred kugo v letih 1691–1692 moramo tako v primerjavi s sredo 18. stoletja računati z več hišami in z gostejšo poseljenostjo, še posebej zunaj mestnega obzidja. Zgovorno je že dejstvo, da je bilo leta 1752 v predmestju samo 30 hiš, seznam za kugo umrlih pa tu popisuje mrliča iz 36 družin in ozdravele iz 38 hiš, kar po analizi imen navzve približno 46 prizadetih domov. Če vzamemo, da je pred kugo število vseh naseljenih domov znašalo vsaj 117, kolikor naj bi jih bilo pred letom 1740, je Črnomelj leta 1691 premogel kakih 650 prebivalcev. 216 okuženih oseb bi tako predstavljalo približno tretjino vsega prebivalstva, 139 umrlih dobro petino, najmanj 77 okuženih hiš pa skoraj dve tretjini obstoječih domov. 57 hiš z mrliča prav tako vodi k shrhljivi ugotovitvi, da je smrt pogledala v vsako drugo črnomaljsko hišo. V samem mestu, kjer je kosila v 21 družinah, je zdesetkala nekako četrtno hiš, medtem ko v predmestju praktično ni bilo hiše brez mrliča. Za primerjavo lahko navedemo 487 mrličev v Gorici med kugo leta 1682, kar je glede na 3500 do 4000 mestnih prebivalcev predstavljalo le kakšno osmino celotnega življa.²⁰⁶

Sodobne specifikacije torej nedvoumno pričajo, da kuga v Črnomlju še zdaleč ni bila nedolžna. V tej luči je treba presojeti tudi pol stoletja mlajši lapidarni opis epidemije izpod peresa mestnega predstojništva. Črnomaljski mestni očetje, ki so leta 1744 v poročilu vicedomu pojasnjevali razloge opustelosti in revščine svojega mesta, so med drugim zapisali, da se vicedom gotovo spominja, kako je mesto leta 1691 zaradi

²⁰² SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 243, No. 6, 10. 8. 1752.

²⁰³ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 279, fasc. 142, lit. T II–4, s. d. (Berichts copia); lit. T II–5, 22. 5. 1744, s. d. (1744, Specification). – V predmestju je obstajalo 21 naseljenih hiš, od požara leta 1740 je znotraj obzidja ostalo 15 pustot, 7 stavbišč je bilo pustih že okoli petdeset let, v predmestju pa so našli 16 pogorišč in pustot.

²⁰⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 279, fasc. 142, lit. T II–4, Berichts copia. – Ukaz o komisiji je nadvojvoda Karel izdal 13. oktobra 1573 (StLA, I.Ö. HK-Rep. 1573, fol. 411).

²⁰⁵ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 243, No. 6, 10. 8. 1752.

²⁰⁶ Jelinčič, Črna smrt v Gorici, str. 119. Prim. Waltritsch, Prvi goriški kronist, str. 194 sl.

kuge povsem izumrlo (*ganz abgestorben*) in opustelo (*verwiestet*).²⁰⁷

Črnomaljski kugi na rob, tej zadnji moriji na Kranjskem v 17. stoletju, naj končno namenimo nekaj besed še **dogajanju v okolici**, ki je bila posredno močno prizadeta zaradi protikužnih ukrepov. Dežela je živela v strahu, gibanje ljudi in blaga so omejili s prepovedmi, kranjske meje pa zaprli in zastražili. V krajih, kjer niso neposredno občutili divjanja epidemije, so se tako kot že v času prejšnjih kug toliko bolj zoperstavljali neživljenjskim, gospodarstvu škodljivim omejitvam. Tako so Novomeščani navzlic prepovedi imeli letni sejem, na katerega so dovolili vstop tudi sumljivim Hrvatom brez zdravstvenega potrdila. Ko je za to izvedela notranjeavstrijska vlada v Gradcu, je 3. septembra 1691 od kranjskega vicedoma zahtevala, naj takoj odstavi mestnega sodnika in izvede nove predčasne volitve. To bi se gotovo tudi zgodilo, če ne bi bile redne sodniške volitve ravno pred vrati. Takratnega mestnega sodnika je očitno prav neposlušnost stala vnovične izvolitve, saj so Novomeščani za svojega predstojnika izbrali drugega someščana.²⁰⁸

Novomeška in širša dolenska okolica sta tudi sicer zaradi omejitev gibanja blaga in ljudi doživeli kar nekaj izgredov. Januarja 1692 so stražniki pri Čatežu zaplenili voz medu, last ljubljanskega trgovca Ederja, saj vozniki niso imeli »fede«, domnevno pa so prihajali s Hrvaškega. Podobno so zasegli volovski tovor kož, usnjenih podplatov, slanine in svinjskega mesa, ki sta ga s Hrvaškega tovorila dva Ribničana. Zaplenjeno blago je bilo v vasi Mraševo sežgano, medtem ko sta se Ribničana rešila z begom v hribe.²⁰⁹ Stanovski poverjeniki so za njima poslali tiralico in ribniškemu gospodstvu ukazali, naj javno zagrozi s kaznijo vsakomur, ki bi hodil na Hrvaško in v druge okužene kraje.²¹⁰ Nekako v istem času so čateški stražniki onemogočili prehod nekaj osebam, ki so bile v stiku z Uskoki (*mit dennen Balachen*) in so jih zato napotili nazaj »na Vlaško« (*in die Balachey*). Nekemu Uskoku (*Besiakh*), živečemu v goricah nad Kostanjevico, so zaplenili hišo in pred njo na njegove stroške namestili dva stražnika, ker je mož vzdrževal nenehne stike z Uskoki in jih na svojem domu tudi prenočeval. Na Gorjancih so sicer stale stalne straže, a je stražarjem sredi zime trda predla, saj zemljiška gospodstva Kostanjevica, Šrajbarski turn, Prežek in Pleterje niso dopustila postavitve stražarskih hišic in oskrbe z lesom,²¹¹ nakar so stanovi ostro pokarali gosposčinske upra-

vitelje.²¹² Še posebej pa jih je vznemirila vest o dveh možeh, ki jima je uspelo priti s Hrvaškega globoko na Kranjsko. Neki pek iz Siska je najprej pri Brežicah zaman poskušal legalno prestopiti štajersko-kranjsko mejo, nato pa naj bi prešel čez Savo pri Mokronogu in prispel v Kranj, kjer je imel hišo in družino. Nekdo drug, po imenu Bach, menda z ribniškega konca, je v hrvaškem Klanjcu kupil konje in prišel na Kranjsko po stranpoteh.²¹³ Deželni stanovi so nato mestu Kranj in ribniškemu gospodstvu ukazali preiskavo in aretacijo obeh mož, kar bo služilo kot svarilo drugim kršiteljem.²¹⁴

Taki in podobni ukrepi so očitno v precejšnji meri tudi zalegli. Če so Novomeščani denimo prejšnje poletje še smelo kršili prepoved sejma, so postali zdaj previdnejši kot kdajkoli. Tako 26. februarja 1692, ko je bilo črnomaljske kuge že dolgo konec, niso hoteli spustiti v svoje mesto trgovskega pomočnika, zaposlenega pri novomeškem trgovcu Jaksetu.²¹⁵ Fant jim je sicer pokazal »fede«, izdano dva dni prej v Metliki, ki pričuje, da se je tam (po sili razmer) zadrževal tri mesece in da mu je odhod dovolil višji kužni komisar.²¹⁶ Novomeško mestno predstojništvo je bilo kljub temu neizprosno, nakar je zavrneni izprosil podpis pri komisarju Mordaxu in mu je brez vedenja mestnih očetov uspelo priti v mesto. Enako je brez ustreznega »fede« storil tudi metliški izstavitelj njegovega zdravstvenega spričevala s še nekim drugim novomeškim meščanom.²¹⁷ Novomeščani so se zategadelj pritožili pri stanovskih poverjenikih, ki so jih pomirili, da ni več nevarnosti, saj se bodo prav kmalu odprle deželne meje s Hrvaško. In vendar so mestnega sodnika in svet hkrati pozvali, naj se meščani do izdaje ustreznega dovoljenja izogibajo stikov s Hrvati.²¹⁸

Zadnji udarci kužnih epidemij v začetku 18. stoletja

Osemnajsto stoletje je bilo zadnje, ko je kuga obiskala slovenske dežele. Najhuje je divjala v letih 1711–1716, medtem ko se je pozneje pojavila le izjemoma zdaj tu zdaj tam, predvsem pa še desetletja povzročala strah, ker je pogosto divjala v sosednjih deželah na vzhodu in jugovzhodu tik do slovenske etnične meje. Ko so denimo v začetku leta 1701 zanesli kugo iz evropske Turčije na Hrvaško v Gradiško, so morali na Kranjskem preventivno zapreti meje in prepovedati vse sejme. Najbolj ogrožena je bila ponovno mejna Bela krajina, kjer so se še dobro spominjali kužne morije pred desetimi leti. Kranjski

²⁰⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 279, fasc. 142, lit. T II–5, 22. 5. 1744.

²⁰⁸ Prav tam, šk. 257, fasc. 133, lit. R III–1, 3. 9. 1691, 19. 11. 1691.

²⁰⁹ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 548, fasc. 311, pag. 309–310, 21. 1. 1692.

²¹⁰ Prav tam, pag. 343–344, 23. 1. 1692.

²¹¹ Prav tam, pag. 310, 21. 1. 1692.

²¹² Prav tam, pag. 345–346, 23. 1. 1692.

²¹³ Prav tam, pag. 311, 21. 1. 1692.

²¹⁴ Prav tam, pag. 341–342, 23. 1. 1692.

²¹⁵ Prav tam, pag. 611, 26. 2. 1692.

²¹⁶ Prav tam, pag. 579, 24. 2. 1692.

²¹⁷ Prav tam, pag. 611, 26. 2. 1692.

²¹⁸ Prav tam, pag. 641–644, 28. 2. 1692.

deželni stanovi so »za metliška in črnomaljska tla« imenovali kužnega komisarja Franca Karla pl. Gusiča, ki je z okrepljenimi stražami na Kolpi preprečeval, da bi bolezen s Hrvaškega prestopila deželne meje.²¹⁹

Strah pred okužbo ni bil majhen, kot vselej ob podobni nevarnosti pa so ga še stopnjevala tako ali drugače pogojena lažna poročila. Vse tri deželne oblasti, deželni glavar, vicedom in stanovski poverjeniški urad, so denimo 2. aprila 1701 ukazale sodniku in mestnemu svetu **Novega mesta**, naj za 14 dni nemudoma zapreta v mestni stolp nekega Strupija, ki naj bi kot tamkajšnji someščan kršil prepoved prehajanja na Hrvaško. Mestne oblasti so bile deležne graje, ker so mu dovolile, da se je vrnil v mesto, potem ko je potoval skozi Karlovac v Zagreb na sejem in po isti poti nazaj. Strupi je nato iz zapora naslovil pismeno prošnjo na deželne oblasti, naj ga ukažejo izpustiti in mu dovolijo vrnitev v Karlovac, saj sploh ni meščan Novega mesta, temveč karlovški trgovec. Z drugimi trgovci iz Karlovca je res potoval na zagrebški sejem, ne da bi jih na poti kdo ustavljal zaradi dovoljenja. Za prepoved prehajanja in straže menda sploh ni vedel, v Novo mesto pa je prišel samo na obisk k staršem. Neposredno zatem, 12. aprila, je deželni glavar vse straže odpravil, ker je kuga v Gradiški prenehala.²²⁰

Iz naslednjih let o epidemijah na Slovenskem ni poročil, čeprav so kuga, črne koze in druge nalezljive bolezni razsajale v mnogih evropskih deželah, predvsem na Balkanu, Ogrskem in Poljskem. Počasi, a nezadržno se je črna smrt medtem bližala osrčju Evrope. Na Slovenskem so bile v letih 1708–1716 njene oznanjevalke in zaveznice še številne naravne nesreče. Zlasti na Kranjskem so razsajale živinske bolezni, v vseh avstrijskih deželah pa več let črne koze.²²¹

Leta 1710 je prišla črna smrt kar s treh strani tik do meja slovenskih dežel, in sicer z vzhoda, severa in juga. Okuženi so bili namreč mnogi kraji na Ogrskem, Hrvaškem in Beneškem, zaradi česar je ukazala vlada zapreti in zastražiti deželne meje. V vseh večjih krajih so morali magistrati urediti kontumačne hiše in lazarete. Tudi ko je graška vlada konec leta 1710 za preprečitev epidemije imenovala »kontagij-ski glavni deputaciji« v Gradcu in Celovcu, so ljudje kljub strogim ukrepom še naprej hodili na okužena območja, saj niso verjeli, da jim grozi prava (azijska) kuga, temveč le navadna vročinska bolezen. V prejšnjih časih so namreč kužne epidemije ponavadi izbruhtle nenadoma in z vso silovitostjo, tokrat pa je prišla smrt v povsem drugačni obliki. Bolniki niso imeli izrazitih in splošno znanih kužnih znakov. Ti simptomi so se zdaj pojavili navadno šele po smrti in tudi umiranje ni bilo tako naglo kot prej, saj so okuženci umrli šele teden do dva po izbruhu bolezni.²²²

Viri domače provenience o varnostnih ukrepih v dolenskih mestih so za ta čas skopi. **Krška** kapucinska kronika iz leta 1757 omenja kugo na dveh mestih. Leta 1709, ko je pustošila na Ogrskem, so pri mestnih vratih postavili straže, leta 1712 pa po ukazu deželnih stanov nihče ni smel priti v Krško brez zdravstvenega spričevala. Tisto leto je namreč smrt kosila na Ogrskem in tudi po sosednjem Štajerskem, ki ga je od Krškega ločila samo Sava.²²³

Tri leta pozneje je Kranjska zadnjič videla epidemijo, ki jo viri označujejo kot **kugo leta 1715**. Že v letih 1710–1712 je prišla z Ogrskega v Slovenske gorice in se dve leti do 1714 zadržala na Ptujju. Iz Spodnje Avstrije so jo nato v letih 1714 in 1715 zanesli na Zgornje Štajersko in od tam v mariborsko in celjsko okolico. Poleti 1715 se je s Štajerskega razširila na Koroško, kjer je ostala do srede leta 1716, sredi leta 1715 pa je bila tudi že na Kranjskem. Varnostni ukrepi in razne prepovedi so v deželi trajali že dve leti, vse odkar se je začelo umiranje v sosednjih deželah. Kljub odredbam se je »kuga« spomladi 1715 pojavila na Dolenjskem, zlasti v okolici Stične, Novega mesta in Šentruperta, medtem ko so v Ljubljani že od novega leta razsajale vročinske bolezni.²²⁴

Sodobna poročila o povečani umrljivosti na Dolenjskem so tudi tokrat nadvse skopa, vendar jih je mogoče neposredno potrditi s podatki iz mrljskih matičnih knjig. Mnoge dolenske župnije so zdaj že vodile mrljske matice, a se veliko knjig žal ni ohranilo. Vzrok smrti v njih v tej dobi praviloma še ni naveden, pa tudi sicer bi morali pod pojmom kuga ali epidemija, kot kaže ljubljanski primer, videti več različnih bolezni. Za mesta so na voljo samo podatki o umrlih v Višnji Gori, Kočevju in deloma v Novem mestu, od trgov pa sta z matičnimi knjigami dokumentirana dva, Žužemberk in Litija.

Preden se osredotočimo na matične knjige dolenskih župnij, si pogledajmo dogajanje v **Ljubljani** in podatke iz tamkajšnjih matic. Kot vedno ni manjkalo pretiravanj, ki so se z geografsko oddaljenostjo samo še povečevala. Cesarski dvor je denimo v maju 1715 spraševal kranjske deželne stanove, ali v Ljubljani resnično vsak dan umre 20–30 oseb in ali je res, da umirajo nenadno z buboni, tako da leži na ulicah in cestah veliko nepokopanih trupel.²²⁵ Ljubljanski zdravniki so na dezinformacije podali povsem drugačno poročilo. Večina obolelih, deležnih oskrbe, je namreč ozdravela, ni pa bilo moč oskrbeti vseh tistih kmečkih ljudi, ki jih je v mesto pregnala lakota. Dva ali največ trije so resnično omagali na ulici, vendar ne zaradi bolezni, temveč od lakote. Za pomoč revnim

²¹⁹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 129.

²²⁰ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 687, fasc. 393, 3. 3. 1701, 2. 4. 1701.

²²¹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 129.

²²² Prav tam, str. 130.

²²³ Kapucinski samostan Krško, Archivum loci Ppff. capucinarum Gurkfeldi erectum anno Domini MDCCCLVII, pag. 45 in 47. – Prim. objavo: Benedik–Kralj, *Kapucini na Slovenskem*, str. 460, 462.

²²⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 130–132.

²²⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 688, fasc. 393, 13. 5. 1715.

je bil sicer urejen lazaret, kjer so za bolnike skrbeli zdravniki in padarji.²²⁶ Sedem zdravnikov je potrdilo, da od januarja razsajajo vročinske bolezni, pri čemer je večina obolelih, ki je dobila ustrezna zdravila, tudi ozdravela. Na srečo pri nobenem bolniku ni bilo zaznati bubonov, le pri redkih pa prave kužne mozolje. Prav tako ni šlo za nenadno umiranje, ampak je smrt zvečine nastopila šele po tednu ali celo dveh.²²⁷ Skupno se je v lazaretu znašlo približno 400 ljudi, od katerih jih je do srede maja umrlo 39. Zdravnik Janez Leopold Raditsch je še potrdil, da so bolezenski simptomi, izvzemši karbunklje in bubone, enaki onim, ki jih je sam v letih 1713–1714 videl pri bolnikih na Dunaju in v Pragi. Zato je svetoval, naj na šentpeterskem pokopališču kopljejo globlje grobove in jih posipajo z apnom, da poleti ne pride do nevarnega razpadanja trupel.²²⁸

Zgovorni priči umrljivosti v Ljubljani sta mrliški matici stolne župnije sv. Nikolaja in predmestne župnije sv. Petra. Glede na predhodno leto (1714), ko so v stolni župniji pokopali 124 ljudi, se je njihovo število leta 1715 povzpelo za 71,7 % na 231, od katerih jih je 125 umrlo v mesecih od marca do junija, največ aprila (36) in maja (41).²²⁹ V predmestno-podeželjski in teritorialno precej večji šentpeterski župniji se je množično umiranje začelo že jeseni 1714, kar je zagotovo posledica slabih letin in lakote. Če so leta 1713 vpisali v mrliško matico 339 pokopov, se je njihovo število naslednje leto dvignilo na 634, v kužnem letu 1715 pa je znašalo že 951 ali kar 2,8-krat več kot dve leti prej. Tako kot v ožjem mestu je zaznati vrhunec umiranja v mesecih april (134) in maj (201). Že marca 1714 se omenja smrt štirih vojakov v lazaretu (*in lazareth*), kjer so se smrti začele množično vrstiti od 28. aprila 1715. Največ umrlih v lazaretu je zabeleženih v maju in juniju, pri čemer sta ime in priimek umrlega ob množici anonimnih smrti le izjema. Pogosto je v enem dnevu preminilo pet oseb, 20. maja šest brez navedbe imena, 16. junija pa največ, in sicer sedem beračev. Zadnjega mrljica v lazaretu beleži mrliška matica 5. septembra, skupaj v letu 1715 natanko 100 in od tega kar 57 označenih kot berači. Mimo teh so ljudje in še posebej berači množično umirali tudi zunaj lazareta, tako da so večkrat v enem dnevu zabeležili po osem pogrebov.²³⁰

Ljubljanske številke in poročila so ob pomanjkanju poročil z Dolenjskega uporabno izhodišče za primerjave s številom umrlih, ki ga ponujajo mrliške matice petih dolenjskih župnij. Iz vseh matičnih knjig župnij Novo mesto-kapitelj, Višnja Gora, Kočevje, Žužemberk in Šmartno pri Litiji izhaja evi-

dentno povečano umiranje. Najhuje je moralo biti v **Novem mestu**, kjer je bilo prebivalstvo tudi sicer najbolj zgoščeno, umrljivost pa največja tako po absolutnem številu kot po deležu umrlih v celotnem prebivalstvu župnije. V novomeški mestni župniji, omejeni na prostor znotraj obzidja, naj bi po navedbi s prve strani najstarejše mrliške matične knjige samo leta 1715 umrlo in bilo pokopanih 331 oseb.²³¹ Žal razpolagamo samo s tem sumarnim podatkom, ne pa z evidenco vseh pokopanih. Šele množično umiranje je namreč spodbudilo prošta Jurija Franca Ksaverja de Marottija, da je 5. julija ukazal svojim duhovnikom, naj začnejo pisati mrliško matico in po natančno predpisanem obrazcu poimensko vpišejo vsakogar, ki umre na mestnih tleh in v okolici. Z vpisovanjem so pričeli že naslednji dan, vendar si vpisi zaradi vsaj enega manjkajočega lista kontinuirano sledijo šele od februarja 1716.²³² Podatek o 331 pokopanih ni preverljiv, a je zelo verjeten. Kot pričajo mrliške matice iz drugih župnij, je namreč glavni val umiranja prešel Dolenjsko že spomladi, popisanih (samo) 34 umrlih oseb pa pade šele v dva poletna meseca. Poleg tega je treba upoštevati, da vsi tu pokopani niso bili Novomeščani. Od skupnega visokega števila umrlih moramo odšteti delež tujcev, pri čemer gre analogno z Ljubljano računati zlasti s povečanim številom beračev in vojakov, ki jih je bilo nadpovprečno veliko že med 34 umrlimi od julija do septembra 1715.²³³ Glede na sumarno navedbo iz iste mrliške matice o 110 umrlih oseb leta 1705 (*hic sepulti*), se je torej leta 1715 število umrlih skoraj potrojilo. Če pa vzamemo letno povprečje 47,8 umrlih v naslednjih desetih letih 1716–1725, je število pokopanih v epidemičnem letu višje skoraj za šestkrat.

Postavlja se vprašanje, kolikšen delež novomeškega prebivalstva predstavlja 331 umrlih oseb, med katerimi le manjši del odpade na one, ki jih nista ugonobila epidemija in pomanjkanje. Upošteva, da je mesto leta 1754 štel 1485 prebivalcev in le eno mestu podsodno hišo manj kot leta 1726 (249), lahko za začetek 18. stoletja upravičeno sklepamo o zelo podobnem demografskem stanju. 331 mrličev, domačih in tujih, ki jih je v mesto privedla stiska, bi torej v mestu z manj kot 1500 prebivalci pomenilo dobro petino umrlih, kar je zelo blizu izračunanemu črnomaljskemu deležu med kugo v letih 1691–1692.

Tisto leto je bila smrt zelo neusmiljena tudi na **Kočevskem**. Na tleh mestne župnije Kočevje je umrlo 246 oseb, od katerih jih je le 145 navedenih posamič. Poleg teh so duhovniki brez plačila štolnine

²²⁶ Prav tam, 20. 5. 1715.

²²⁷ Prav tam, 18. 5. 1715.

²²⁸ Prav tam, s. d., prezentirano 22. 5. 1715.

²²⁹ NŠAL, ZA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735.

²³⁰ NŠAL, ZA Ljubljana – Sv. Peter, Matične knjige, M 1690–1736, M 1715–1743.

²³¹ KANM, šk. 58, M/1 1704–1728: »Anno 1715 – In D(omi) no obierunt provisi sacramentis, ac tumulati illor(um) 331.2

²³² Za leto 1715 sta se ohranila samo dva lista, na katerih je zabeležena smrt 34 oseb: 18 meseca julija, 12 avgusta in 4 septembra.

²³³ Med 34 pokopanimi osebami je bilo 5 beračev, 3 tujci in 2 vojaka, skupaj 9 nedomačinov, od tega 6 brez znanega imena, označenih kot N. ali N. N.

pokopali 82 ubožnih odraslih in otrok, medtem ko iz zanikrnosti niso zabeležili pokopa 19 otrok. Zgoranje navedbe iz mrliške matične knjige kažejo na izredne razmere, ki so vladale izključno v letu 1715. V mrliških maticah, vodenih od 1669 naprej, namreč nikoli ne naletimo na sumarne podatke o nevpisanih umrlih osebah, čeprav je Kočevska doživljala razne epidemije tudi prej in pozneje. Tolikšnega števila umrlih kot leta 1715 najbrž ni videla nobeno leto ne v 16. ne v 17. stoletju. Glede na desetletno povprečje 1705–1714 – 93,8 smrtnih primerov na leto – se je torej število umrlih leta 1715 povečalo za 262 odstotkov. Med 145 poimensko navedenimi umrlimi jih na mesto Kočevje odpade sicer samo 23, kar glede na prejšnja leta ne predstavlja prevelikega povečanja; desetletno povprečje 1705–1714 znaša namreč 13,1. Upoštevati pa je seveda dejstvo, da je med 101 anonimno umrlo osebo tudi mesto prispevalo svoj delež, tako da je bilo lahko število umrlih mestnih prebivalcev bistveno višje.²³⁴

Natančni podatki o umrlih so razvidni tudi iz mrliške matice župnije **Višnja Gora**.²³⁵ V letu 1715 je v tej župniji umrlo skupno 115 oseb, od tega vsaj 52 ali blizu polovica, ki jih matica označuje kot otroke in mladoletne. Kar 58 ali dobro polovico (51 %) so jih pokopali v dveh spomladanskih mesecih: marca 24 in aprila 34. Po majskem zatišju je smrt poleti pobrala 30 oseb, in sicer junija 11, julija 9 in avgusta zopet 11 ljudi. Mesto Višnja Gora je bilo kljub povečani umrljivosti manj prizadeto kot okoliško podeželje. Razen aprila in julija, ko je umrlo po 5 oseb, namreč ni občutilo hujšega. V celem letu je umrlo 17 domačinov, kar sicer znaša dvakratno letno povprečje prejšnjih dveh let (8,5), zaostaja pa za bistveno večjim porastom umrljivosti na ravni celotne župnije, kjer je v letih 1713 in 1714 umrlo 78 oziroma 63 oseb. Prav tako ni opaziti povečanega števila umrlih tujcev in beračev, za katere mestece pač ni moglo biti pričakovani cilj rešitve.²³⁶

Visoko umrljivost sta leta 1715 beležila tudi župnija in trg **Žužemberk**. Smrt je množično kosila od februarja do avgusta in dosegla vrhunec meseca maja, ko je umrlo 64 ljudi ali skoraj četrtina od skupno 279 umrlih v tem letu. Glede na prejšnja leta je bil dvig umrljivosti podobno izrazit kot na Kočevskem. Enako hudo sta trpela okolica z 209 smrtnimi primeri kakor tudi trg, kjer je smrt zahtevala 68 življenj.²³⁷ Če število umrlih primerjamo s 521 prebivalci, kolikor jih je ta največji dolenski trg štel leta 1754,²³⁸ je

pomrla približno osmina Žužemberčanov. Delež je v resnici previsok, saj je bil trg v začetku 18. stoletja precej bolj obljuden kot pol stoletja pozneje. Okoli leta 1703 je namreč domačemu gospodarstvu pripadalo 130 podložnih enot, po terezijanskem katastru pa le še 96.²³⁹

Močan dvig umrljivosti so leta 1715 zabeležili tudi v župniji Smartno pri **Litiji**. V drugi polovici leta 1714 in v prvi polovici leta 1715 je umrlo okoli 294 oseb, kar je 2,8-krat več od 10-letnega povprečja 1711–1720 (okoli 821 ljudi), brez epidemičnega leta pa kar 5,4-krat več od povprečja (54,1 na leto). Zanimivo je, da se je umiranje skoraj povsem izognilo trgu Litija, kjer so konec leta 1714 umrle tri osebe, naslednje leto pa niti ena.²⁴⁰ Tako kot drugod so v letih 1714–1715 pokopali neobičajno veliko beračev. V mrliški matici naletimo tudi na beležko načina smrti. Potem ko je 26. avgusta 1714 preminil hlapec Andreja Bratuna s Kresniškega vrha, je naslednji dan nagle smrti (*repentina quasi morte*) umrl pri istem gospodarju še drugi hlapec.

Koliko ljudi sta epidemija in lakota pobrali v drugih mestnih in trških župnijah, zaradi neohranjenih mrliških matic ni ugotovljivo, lahko pa bi umrljivost spremljali še v nekaterih dolenskih in drugih kranjskih podeželskih župnijah, kar bi zahtevalo veliko potrpežljivega dela. Raziskava bi sicer podala kompleksnejšo podobo umiranja na raznih koncih dežele, zelo malo ali sploh nič pa si lahko od nje ometamo konkretnih poročil o naravi bolezni. Pri t. i. kugi leta 1715 je šlo torej za povezavo dveh tesnih zveznic: epidemije, ki je utelešala več različnih bolezni, in lakote, nastale zaradi slabih letin ter motenj v gospodarskih in komunikacijskih tokovih.

V zvezi z epidemijo leta 1715 se kaže pomuditi še pri **Kostanjevici**, edinem dolenskem mestu, v katerem viri nikoli ne omenjajo izbruha kakšne kužne bolezni. Vse kaže, da je mestece ob Krki navzlic izpostavljeni obmejni legi in bližini več kot neprijetnih žumberških Uskokov z nemalo sreče prebrodilo vsa nevarna obdobja velikih epidemij, saj bi v nasprotnem glede na strukturo ohranjenih virov iz njih zanesljivo izvedeli da še tako omejeno žetev črne smrti. Doba, ki je z viri slabše dokumentirana, za Kostanjevico pa usodna, je nastopila šele v prvi četrtini 18. stoletja, v katero pade ne le epidemično leto 1715, temveč na Dolenskem tudi dve drugi povišani umrljivosti, o katerih bo še tekla beseda. V mestecu se je v tem času drastično namnožilo število opustelih

²³⁴ NŠAL, ŽA Kočevje, Matične knjige, M 1669–1724.

²³⁵ NŠAL, ŽA Višnja Gora, Matične knjige, M 1713–1748.

²³⁶ Oba smrtna primera tujcev v mestu časovno sploh ne sovpadata z obdobjem povečanega umiranja. V začetku marca je v mestu umrl neki berač, konec septembra pa je nepričakovana smrt dohitela žensko iz sosednje šmarske župnije.

²³⁷ NŠAL, ŽA Žužemberk, Matične knjige, M 1710–1724.

²³⁸ Popis duš po posameznih krajih, vključno s trgov Žužemberk, obravnava samo podložnike žužemberškega gospodarstva (ÖStA, HHStA, FAA, A–IX–22, Conv. 1, Seelen Conscrip-

tion 20. 6. 1754), kar pa pomeni tako rekoč vse trško prebivalstvo razen prebivalcev gradu, župnišča in edine tuje enklave – hube, podložne domačemu župniku (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 32, N 183).

²³⁹ ÖStA, HHStA, FAA, A–15–84, Urbar Seisenberg ca. 1703, s. p. – SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, N 183, No. 20, s. d. (okoli 1755).

²⁴⁰ Morda je bil kak Litijan med osmimi otroki, ki so označeni brez imena in kraja zgolj kot »prolis« ali »infans«.

domov, tako da je po popisu, nastalem leta 1727 ali malo pred tem, premoglo le še 46 naseljenih hiš in kar 31 pustot, kar pomeni dobri dve petini izpraznjenih ter propadlih domov (40,3 %).²⁴¹ Zlasti zaradi sovpadanja z epidemijo leta 1715, ki je v sosednjem Novem mestu pobrala petino prebivalcev, navajajo prejšnje ugotovitve k domnevi, da je eden glavnih razlogov nenadne opustelosti Kostanjevice prav v smrti dobršnega dela prebivalstva. In vendar vse kaže, da temu ni bilo tako, čeprav se je epidemija leta 1715 zaradi splošne razširjenosti zelo verjetno oglasila tudi v tem mestecu. Poročila Kostanjevičanov o vzrokih vidnega propadanja njihovega mesta v prvi polovici 18. stoletja namreč nikjer ne omenjajo kakšne kuge, temveč pripisujejo krivdo trem požarom, od katerih zadnji iz drugih virov ni znan in ga je mogoče postaviti v čas med 1703 in 1714. Po davčnem registru leta 1702 je brez imen popisanih še 81 obdavčencev in v sočasni vizitaciji vsega tri zapuščene hiše,²⁴² leta 1714 pa govori poročilo mestnega predstojništva že o 26 popolnoma opustelih hišah in o revščini, ker je mesto v zadnjih šestdesetih letih trikrat povsem pogorelo.²⁴³ Strukturna kriza, značilna za dolenjska mesta nasploh, je mnogim pogorelcem očitno vzela voljo, da bi si postavili nove domove, in jih pognala po svetu.

Zadnja velika kužna epidemija na slovenskih tleh je prenehala v začetku leta 1717, potem ko je trajala okoli šest let. Čeprav so bili primeri prave (azijske) kuge tudi drugod po tem letu le še sporadični, je kuga do srede 18. stoletja povzročala obilo skrbi in stroškov. Zaradi pogostih pojavov v sosednjih deželah na vzhodu in jugu sta namreč znatno trpela promet in trgovina. Prvič po veliki epidemiji so se glasovi o kugi na Turškem in Ogrskem razširili že sredi leta 1718, nakar je na Balkanu in Ogrskem morila še v letih 1720–1724. Pomenljivo je, da se je tedaj pri nas, zlasti na Dolenjskem, pojavila bolezen, imenovana »pleuriditis maligna«, zato so se kranjski deželni stanovi bali razširitve kuge tudi na Kranjsko.²⁴⁴

Omenjenemu, poblize neznanemu vnetju, gre pripisati povečano umrljivost, ki jo izkazujejo matične knjige nekaterih obravnavanih župnij v začetku dvajsetih let 18. stoletja. Sicer pa mrliške matične knjige tudi v tem času nikoli ne govorijo o vzrokih smrti. Hudo je bilo zlasti na **Kočevskem**, kjer je število smrtnih primerov leta 1721 glede na povprečje prejšnjih let spet poskočilo za nekajkrat. V celotni župniji je umrlo 166, v mestu Kočevje pa 24 oseb, od tega največ otrok.²⁴⁵ Porast je leto poprej, leta 1720, opaziti v **Novem mestu**, kjer so pokopali 73 oseb ter 75 leta 1724.²⁴⁶ V župniji **Višnja Gora** se je umrljivost nekoliko dvignila v letih 1721 in 1722, pri čemer mestno prebivalstvo ni bilo prizadeto bolj kot prejšnja in naslednja leta.²⁴⁷ Kar pet let zapored je beležil visoko število smrtnih primerov žužemberški župnik, zlasti leta 1721 in 1724, ko je umrlo 95 oziroma 96 oseb. Trg **Žužemberk** je leta 1721 doživel podobno, a nekoliko manjšo morijo kot v kužnem letu 1715. Izgubil je 41 prebivalcev (leta 1715 – 68), 23 oseb iz trga pa so pokopali tudi leta 1724.²⁴⁸ Ali je izumrla tudi kakšna družina, ne vemo; sama hišna posest se je do leta 1731 glede na stanje okoli 1703 zmanjšala za (samo) pet domov.²⁴⁹ Visoko število smrtnih primerov so v letih 1721 in 1724 beležili v župniji **Metlika**, kjer se najstarejša ohranjena mrliška matica z letom 1720 šele začelja. Naslednje leto je umrl 101 človek, nakar so jih tri leta pozneje, leta 1724, pokopali 136.²⁵⁰

Veliko bolje kot za leto 1715 so dokumentirani vzroki povečane umrljivosti na **Metliškem** leta 1724. Tja so kranjski deželni stanovi poslali zdravnika Franca Ksaverija Zalokarja, ki je po vrnitvi v Novo mesto v svojem poročilu 26. februarja 1725 kot poglavitni vzrok epidemije grajal predvsem slabe higienske razmere.²⁵¹ Deset preteklih dni je v metliški, črnomaljski, semiški in viniški župniji vizitiral bolnike in podal natančen opis bolezenskih znakov, od kraja do kraja zelo različnih. Pravzaprav je šlo za sočasen izbruh več bolezní; poleg glavne »pleuriditis maligna«, sta odrasle morila še pljučnica in nalezljivi katar, otroke pa vnetje zadnjice. Zdravnik Zalokar je nadalje opisal, kako zlahka se bolezen »pleuriditis maligna« prenaša z dihanjem majhnih hišah, ki jih je srečal na svojem obhodu, svoje pa je prispevalo še naglo ohlajanje in segrevanje ozračja. Drugi razlog okužbe je slaba navada tamkajšnjih ljudi, da se v svojih ozkih, močno zakurjenih sobah v mrličevi navzočnosti dobesedno pražijo ob razbeljeni žerjavici. Nemalokrat so poleg še jagnjeta in druga živina, po

²⁴¹ Popis je bil v vicedomskem arhivu pomotoma uvrščen med novomeške akte: SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 255, I/133, lit. R I–9, Specification der hernach benannten bürgerlichen häyßer welche bewohnt sein. – Datiranje popisa v čas malo pred 1727 so omogočile navedbe vdov, za katere iz poročne matične knjige vemo, kdaj so se vnovič poročile (NŠAL, ŽA Kostanjevica, Matične knjige, R 1723–1770, v njej: P 1726–1770, M 1745–1770).

²⁴² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 185, fasc. 104, lit. L II–7, Stüfft register der Statt Landtstraß v(on) 1702, 30. 4. 1703.

²⁴³ Prav tam, lit. L II–1, 5. 8. 1714. – Medtem ko poznamo požara leta 1663 in 1674, ki sta upepelila skoraj polovico oziroma petino domov (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L II–2, 31. 3. 1686, 9. 8. 1686), tretji – zadnji požar iz virov ni znan. Valvasor ni o njem vedel ničesar, čeprav je bil sicer na tekočem s požari v drugih mestih, ki so izbruhnili zadnja leta pred izidom Slave. Prav tako ne govorijo o posledicah ognja obsežna navodila mestnemu predstojništvu leta 1691 (prav tam, 28. 7. 1691) niti spisi omenjene vicedomske vizitacije leta 1703.

²⁴⁴ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 132.

²⁴⁵ NŠAL, ŽA Kočevje, Matične knjige, M 1669–1724.

²⁴⁶ KANM, šk. 58, M/11704–1728.

²⁴⁷ NŠAL, ŽA Višnja Gora, Matične knjige, M 1713–1748.

²⁴⁸ NŠAL, ŽA Žužemberk, Matične knjige, M 1710–1724.

²⁴⁹ ÖStA, HHStA, FAA, A–15–84, Urbar Seisenberg ca. 1703, s. p.; A–15–97, Urbar Seisenberg 1731–1733, fol. 1–32.

²⁵⁰ ŽA Metlika, Matične knjige, M 1720–1739.

²⁵¹ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 132.

obilni mrtvaški pojedini, ki ji Hrvati²⁵² pravijo »karmina«, kjer se pogrebci navzamejo okuženega zraka, pa se iz vroče izbe odpravijo ven na mraz. Zalokar je v imenu deželnih oblasti prepovedal tovrstne pojedine ob mrličih in prinašanje ognja v sobe, potem ko se je v neki izbi v mestu Črnomelj do smrti opekelnik otrok. Ukazal je tudi ločevanje mrtvih od živih, saj se je zgodilo, da je med spovedovanjem bolnika pod njegovo posteljo ležal mrtvec. Še največkrat so bolni ozdraveli, če so jim takoj po izbruhu bolezni puščali kri. V več vaseh so dnevno umrle po 2 do 3 osebe, a največ 6 v isti župniji v enem dnevu. Natančen poimenski seznam umrlih je poročevalec sestavil na podlagi mrljskih matičnih knjig. Od Novega leta do 17. februarja je v župniji Metlika umrlo 59 oseb, v župniji Črnomelj 52, v župniji Semič 19, v župniji Podzemelj 25, v župniji Vinica pa eden od petih obolelih že za božič prejšnje leto. Mesti **Metlika in Črnomelj** sta bili prizadeti različno, vendar slednje še zdaleč ne tako hudo kot med kugo v letih 1691–1692. V metliškem predmestju je umrlo 8 oseb in v mestu samem 6 skupaj z dvema novorojenima otrokoma vkvartiranih vojakov. Manjše črnomaljsko mestje je izgubilo 15 prebivalcev, od tega 5 otrok, predmestje pa 6 odraslih in enega otroka.²⁵³

Do srede 18. stoletja opazimo v obravnavanih dolenskih župnijah še nekaj sočasnih porastov umrljivosti, ki jih lahko pripišemo tej ali oni nalezljivi bolezni oziroma lakoti, poročil o vrsti bolezni pa mrljske matične knjige ne dajejo. Najizrazitejši primer množičnega umiranja, o katerem so se razširili neresnični »kužni glasovi«, je zaslediti med jesenjo 1736 in pomladjo 1737 v **Novem mestu**. Od 22. novembra 1736 do 20. marca 1737 je za neimenovano boleznijo umrlo 47 vojakov, njihovih žena in oseb iz polka Franca Lotarinškega, nekajkrat tudi po dva ali celo trije vojaki na dan. Vojaštvo ni bil edini socialni sloj, ki ga je epidemija zajela, bilo pa je njen prinašalec in najštevilnejša žrtev. V mesecu januarju in deloma februarju se je v primerjavi s povprečjem prejšnjih let več kot podvojilo tudi število umrlih domačinov, kar kaže na razširitev okužbe med civilno prebivalstvo.²⁵⁴ Ukrepi za preprečitev širjenja bolezni so morali biti dovolj strogi, glasovi o nevarnosti pa močno prenapihnjani. Na poverjeniški urad kranjskih deželnih stanov sta se v zvezi z novomeško epidemijo v marcu ločeno obrnila poverjeniški urad deželnih stanov Goriške in zdravstveni odbor mesta Koper v beneški Istri. Koprčani so prosili za poročilo, ali sta Kranjska in posebej Novo mesto resnično zaprta. Goriški stanovski poverjeniki so od zdravstvenega odbora v beneški Palmanovi celo prejeli dopis, da so na Kranjskem uvedli zaporo, ker naj bi v Novem mestu umrlo

30 oseb. Strah pred kugo je bil velik in upravičen, saj je isto leto morila v turški Bosni. Kranjski stanovski poverjeniki so na koprsko in goriška povpraševanja odgovorili, da gre za izmišljotino in hudobijo tistih, ki so razširjali vesti o nalezljivi kužni bolezni in zapori. V resnici je prejšnje leto s sedmimi četami polka vojvode Lotarinškega prišlo z Ogrskega na Kranjsko nekaj bolnih mož, ki so jih nastanili v Novem mestu. Umrli so za »ogrsko vročico«, a nihče nenadoma in nepreviden. Odkar se je moštvo po prestanih naporih odpočilo, že od jeseni ni slišati o tej bolezni. Poročilo, napisano 25. marca 1737, je resnico nekoliko prikrojilo, saj se je val množičnega umiranja končal šele pet dni pred tem. Konec istega leta pa je Beneška republika na mejah s Kranjsko še zadnjič uvedla mejno zaporo zaradi goveje kuge in epidemije, ki je morila v karloškem generalatu.²⁵⁵

Za Kranjsko je poleg posameznih kužnih primerov na Goriškem leta 1732 predstavljala zadnjič neposredno nevarnost kuga v ogrskih in hrvaških pokrajinah med letoma 1738 in 1741. Povzročila je visoke izdatke za varnostne ukrepe in popolno prenehanje trgovine. Poslednji primer zapiranja meja proti Hrvaški in kužne zapore sploh pade v leto 1744, ko so oblasti epidemijo kmalu zatrle. Ogrsko, Hrvaško, Dalmacijo in turško Bosno je kuga obiskovala še skoraj do konca 18. stoletja. Zaradi nje sta v sosednjih avstrijskih dednih deželah trpela promet in trgovina, hujših posledic pa ni bilo.²⁵⁶

Od srede 18. stoletja se je kuga kot taka in tudi kot oznaka za epidemijo umaknila novim in starim epidemičnim boleznim, ki so se že prej mestoma skrivale pod njenim imenom. Na prehodu v zdravstveno ugodnejše obdobje brez pravih kug kaže na Dolenjskem omeniti zlasti epidemijo griže v drugi polovici petdesetih let.²⁵⁷ Ta sicer ni zahtevala toliko žrtev kot nekatere kužne epidemije, a je v več dolenskih mestih in trgih v letih 1757–1758 pobrala tudi po nekaj deset odraslih in otrok.²⁵⁸ Vendar pa posledic te in poznejših epidemij še zdaleč ni mogoče primerjati s starejšimi kužnimi epidemijami. Pri slednjih sta že strah pred okužbo in dejanska nevarnost hitrega širjenja vznemirjala dežele daleč od žarišča epidemije. Gospodarske posledice zaradi zaprtja prometnic in ohromitve utečenih življenjskih tokov in funkcij so bile tako praviloma nesorazmerno večje od samih demografskih posledic, ki se v primerjavi z vznemirjenjem v domači in okoliških deželah pogosto, a neupravičeno zdijo skorajda zanemarljive.

²⁵⁵ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 688, fasc. 393, Zapora v Beneški Istri 1732, 1737.

²⁵⁶ Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 132–133. – SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 688, fasc. 393.

²⁵⁷ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 120, fasc. XXXIX, Sanitetne zadeve, 30. 8. 1756, 6. 9. 1756.

²⁵⁸ Prim. Golec, *Prebivalstvo in družba*, str. 99 sl.

²⁵² Mišljeni so Belokranjci (Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 24).

²⁵³ SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 688, fasc. 393, Sanitetno poročilo iz Bele krajine 1725.

²⁵⁴ KANM, šk. 66, M/3 1736–1752.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg.

AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani

AS 166, Mesto Višnja Gora

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko:

AS 746, Cistercijanski samostan Kostanjevica

AS 774, Gospodstvo Ribnica

AS 1074, Zbirka urbarjev

AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Histo-ričnega društva za Kranjsko

DOZA – Deutschordens-Zentralarchiv, Wien

Abt. Österreich, BÖ = Abteilung Österreich, Ballei Österreich

KANM – Kapiteljski arhiv Novo mesto

Kapucinski samostan Krško

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana

ŽA – Župnijski arhivi: ŽA Črnomelj, ŽA Kočevje, ŽA Kostanjevica, ŽA Ljubljana–sv. Nikolaj, ŽA Ljubljana–sv. Peter, ŽA Mokronog, ŽA Šmartno pri Litiji, ŽA Višnja Gora, ŽA Žužemberk.

ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien

FAA – Fürstlich Auerspergsches Archiv

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz

I.Ö. HK – Archiv der innerösterreichischen Hofkammer

I.Ö. HK-Rep. – Repertorien der innerösterreichischen Hofkammer

I.Ö. HK-Akten – Innerösterreichischen Hofkammer-Akten

ŽA Metlika – Župnijski arhiv Metlika

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Benedik, Metod in Kralj, Angel: *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska province*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 1994 (Acta ecclesiastica Sloveniae, 16).

[Dimitz, August]: *Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurkfeld. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 15, 1860, str. 84–85.

[Dimitz, August]: *Beiträge zur fünfhundertjährigen Gründungsfeier von Neustadt (Rudolfswerth) in Unterkrain. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 20, 1865, str. 25–44.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Vierter Theil*. Laibach: Kleinmyr & Bamberg, 1876

Dimitz, August: *Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain, II. Landstraß. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 19, 1864, str. 79–80.

Dular, Jože: *Metlika skozi stoletja*. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 1978.

Dular, Jože: *Metlika skozi stoletja*. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 1986.

Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Golec, Boris: *Prebivalstvo in družba dolenskih meščanskih naselij od 15. do srede 18. stoletja*. Ljubljana, 1997 (magistrska naloga).

Jarc, Janko: *Iz preteklih stoletij Novega mesta. Novo mesto. Kulturnozgodovinski vodnik* (ur. Tone Knez). Novo mesto: Dolenjski muzej, 1976, str. 17–96.

Jelinčič, Zdravko: *Črna smrt v Gorici leta 1682. Kronika* 2, 1954, št. 2, str. 115–121.

Koblar, A.[nton]: *Iz kronike krškega mesta. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 9, 1899, str. 19–24.

Koblar, Anton: *O človeški kugi na Kranjskem. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 1, 1891, str. 39–55.

Koropec, Jože: *Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj. Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 45–59.

Koropec, Jože: *Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje* 50, NV 15, 1979, št. 1–2, str. 51–77.

Luschin v. Ebengreuth, A.[lfons]: *Ein Protokoll der Stadt Stein. Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 18, 1905, str. 38–67.

Milkowicz, Wlad.[imir]: *Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains. Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 2, 1889, str. 3–40; 3, 1890, str. 41–52.

Podlogar, Leopold: *Kronika mesta Črnomlja in nje-ga župe*. Ljubljana: Samozaložba Tomo Zupan, 1906.

Podlogar, Leopold: *Požari v Metliki. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 7, 1907, str. 46.

Smole, Majda: *Kuga na Kranjskem v 16. stoletju. Kronika* 5, 1957, št. 2, str. 97–98.

Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.

- Umek, Ema: Kuga na Štajerskem v letih 1679–1683. *Kronika* 6, 1958, št. 2, str. 80–84.
- Valenčič, Vlado: Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane. *Kronika* 5, 1957, št. 3, str. 111–123.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Vrhovec, Ivan: *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana: Matica slovenska, 1891.
- Vrhovec, Joh.[ann]: Die Pest in Laibach. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 12, 1899, str. 25–40, 83–99, 129–141; 13, 1900, str. 17–24.
- Waltritsch, Marko: Prvi goriški kronist Giovanni Maria Marusig in njegovi opisi nasilnih smrti v Gorici v 17. stoletju. *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Izola, 22. – 24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1999, str. 189–200.
- Zupanič Slavec, Zvonka: Epidemije na Slovenskem. Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod! *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Izola, 22. – 24. 10. 1998* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1999, str. 201–210.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Seuchen in Unterkrain (Dolenjska) zwischen Überlieferung und Realität

Unterkrain war jenes slowenische Land, das in der frühen Neuzeit am häufigsten von verschiedenen Epidemien heimgesucht und neben Istrien am stärksten betroffen wurde. Vor allem seine Städtchen, überwiegend sehr klein und unbedeutend, erlitten unter den slowenischen Binnenstädten zweifelsohne die schlimmsten Folgen der Seuchen. Auch sonst hatten Städte und Märkte im Vergleich zum flachen Land eine schwerere Last an den Epidemien zu tragen wegen ihrer Transitlage und Bevölkerungsdichte. Die schwerste Last in Unterkrain trug Rudolfswerter (Novo mesto), die zweitbedeutendste Stadt in Krain und die einzige unter den sieben Städten in Unterkrain mit mehr als tausend Einwohnern. Angesichts der Kleinheit der Stadtsiedlungen überraschen in den Quellen umso mehr die außerordentlich hohen Zahlen der Toten, wie sie anderswo in Krain nicht zu verzeichnen sind. Gerade die Glaubwürdigkeit und Bedeutung der Zahl der Toten stellt eine der Hauptfragen dar, die angesichts der ungünstigen Struktur und Natur der Quellen einigermaßen zufriedenstel-

lend im vorliegenden Beitrag beantwortet werden soll. Weniger greifbar sind die Dimensionen der wirtschaftlichen und sozialen Folgen der Epidemien, die sich mit zuverlässigen Parametern praktisch nicht erfassen lassen. Aus diesem Grunde werden die deskriptive Ebene und der Wortschatz zeitgenössischer Berichte nur mit knapper Not überschritten. Ebenso weiß man fast nichts über die Krankheitssymptome einzelner Seuchen, mit deren Hilfe man einzig auf die eigentliche Krankheit schließen könnte. Hinter dem Begriff der Pest stecken im behandelten Zeitraum neben der echten Pest noch etwa zehn ansteckende Krankheiten.

Sehr wenig ist über das Geschehen selbst in einer Zeit bekannt, wo die Pest wütete. Davon zeugen nur die Richter-Rechnungen von Weichselburg (Višnja Gora) aus der Zeit von drei kleineren Epidemien in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts sowie Berichte des sog. Contagions-kommissars in Tschernembl (Črnomelj) aus den Jahren 1691–1692, zu denen auch die einzigen erhaltenen Listen der Toten gehören und jener Angesteckten, die genesen sind. Gerade für jene Städte, von denen uns neuere Berichte über eine hohe Zahl von Toten zur Verfügung stehen, gibt es keine derartigen Berichte aus erster Hand. Summarische Angaben über die Zahl der Todesfälle in größerem oder kleinerem zeitlichen Abstand von den Städten selbst vermittelt wurden, mußten daher mit allerlei anderen zeitgenössischen Quellen konfrontiert werden.

Mit besonderer Aufmerksamkeit und zugleich Vorsicht sind die genauen, nicht abgerundeten Zahlen zu betrachten, bei denen man den Eindruck gewinnt, daß sie auf zeitgenössischen Spezifizierungen beruhen mußten. Die augenscheinlichsten Übertreibungen stellen summarische Angaben über gut 800 tote Rudolfswerter im Jahre 1599 dar, davon 149 Hausbesitzer, und über nicht weniger als 1.200 Pestopfer in Mottling (Metlika) in den Jahren 1646–1647. Im Fall der Stadt Rudolfswerter hätten die Toten mehr als die Hälfte der Bevölkerung ausgemacht, doch eine Namensanalyse der Besitzer der verödeten Häuser zeigt, daß man höchstens mit einigen hundert Gestorbenen rechnen kann. Mottling hätte mehr Einwohner verloren, als die Stadt Mitte des 17. Jahrhunderts überhaupt gehabt haben kann (um 900). Viel realistischer sind die Angaben über die 322 an der Pest gestorbenen Rudolfswerter im Jahre 1625, ferner über »nur 18 Tote« im Jahre 1648 und über 331 Begräbnisse im ganzen Jahr 1715, in dem die letzte Seuche wütete.

Nichtnumerische Quellenangaben über den Tod einer großen Zahl von Menschen oder sogar über das Aussterben einer Stadt (Tschernembl) sind nur eine Art Ausdrucksstil und nicht wortwörtlich zu verstehen. Darunter befinden sich auch evidente Unwahrheiten, die für die höheren Behörden außerhalb Krains bestimmt waren, wie etwa die von 1599,

daß die Hälfte der Bürger und Inwohner in Weichselburg tot sei oder in derselben Zeit, es habe viele Tote gegeben unter den angesehensten Bürgern von Gottschee (Kočevje). Die Heranziehung von Steuerregistern und anderer zeitgenössischer Quellen aus der Epidemiezeit oder unmittelbar danach offenbart ganz andere Tatsachen: von der Pest wurden die beiden Städte nur gestreift, Gottschee vielleicht sogar umgangen.

Außer Rudolfswert trafen die Pestepidemien noch drei Unterkrainer Städte schwer: die Epidemie 1646–1647 Gurkfeld (Krško) und Mottling, für welche Zahl und Anteil der verstorbenen Einwohner nicht feststellbar sind, und eine lokal begrenzte Pestepidemie Tschernembl in den Jahren 1691–1692. Hier erkrankten 216 und starben 139 Menschen (64,4%), ca. ein Fünftel der gesamten Stadtbevölkerung. Mindestens ein Fünftel der verstorbenen Einwohner kann auch in Rudolfswert für die Jahre 1625 und 1715 festgestellt werden, falls die 322 bzw. 331 Personen nicht eher ein Viertel darstellten oder sogar einen noch höheren Anteil, der sich schon einem Drittel nähert.

Erst die letzte Epidemie von 1715 kam in den Sterbebüchern in mehreren Unterkrainer Pfarren verfolgt werden. Allem Anschein nach handelt es sich außer in Rudolfswert zwar nicht um hohe, dennoch um nicht unbeträchtliche Menschenopfer. Das war zugleich die letzte große Epidemie, die in den Quellen als Pest bezeichnet wird. Bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts wurde Krain nur noch durch

Ausbruch der Pest in seiner östlichen Nachbarschaft beunruhigt. Obwohl die Pest nicht mehr im Lande wütete, richtete sie nach wie vor wegen der teilweisen oder vollständigen Lähmung des Waren- und Personenverkehrs auch in Unterkrain großen wirtschaftlichen Schaden an.

Es ist durchaus verständlich, warum die demographischen Folgen in den Quellen immer mit den wirtschaftlichen in Zusammenhang gebracht werden. Dem Ausbruch der Epidemie an einem bestimmten Ort folgte nämlich die Karantäne oder die sog. Bandisierung des Seuchengebiets. Dies bedeutete, daß alle Art Kommunikationen, wie Handels- und Verkehrsverbindungen, abgebrochen wurden. Seuchewachen, die in anderen potentiell gefährdeten Gebieten von Landes- oder einzelnen Ortsbehörden aufgestellt wurden, verwehrten Personen und Waren, die ohne Gesundheitszeugnisse, die sog. Fedi waren, den Zugang. Der Ausbruch einer auch lokal begrenzten Epidemie hatte die Sperre der Landesgrenzen zur Folge und bedeutete eine starke Einschränkung bzw. die völlige Lähmung des Verkehrs. Darunter litt auf die eine oder andere Weise die gesamte Landeswirtschaft. Vor allem wegen der langdauernden Sperren mußten verschiedene Wirtschaftszweige erhebliche Verluste hinnehmen, das hatte eine Verarmung bestimmter Bevölkerungsschichten zur Folge, führte zu Steuerunfähigkeit, die in letzter Konsequenz das Landesärar zu spüren bekam, ferner gab es Mangel an Lebensmitteln und anderen Waren und letztlich auch echte Hungersnöte.

UDK 616.932:94(497.4)"18"

Katarina Keber

dr., višja znanstvena sodelavka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: katarina.keber@zrc-sazu.si

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-2586-4983>

Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi*

IZVLEČEK

Proti epidemiji kolere, ki je Evropo prvič dosegla v začetku tridesetih let 19. stoletja, se je habsburška oblast borila z enakimi sredstvi kot v 18. stoletju proti kugi. S sistemom zdravstvenih kordonov so najprej zaščitili državne meje, po pojavu bolezni znotraj monarhije pa tudi meje posameznih dežel. Iz primera zdravstvenega kordona na kranjsko-brvaški meji, ki je bil vzpostavljen za zaščito pred epidemijo v ogrskem delu države, je razviden sistem rastelov in karanten ter vzroki, ki so vodili k vsesplošnemu nadaljnjemu opuščanju zapiranja meja kot sredstvu za obrambo pred kolero.

KLJUČNE BESEDE

kolera, epidemije, zdravstveni kordon, Kranjska, 19. stoletje

ABSTRACT

CARNIOLA'S DEFENSE MECHANISM FOR PROTECTION AGAINST THE FIRST CHOLERA EPIDEMIC IN EUROPE

The Habsburg authority fought against the epidemic of cholera, which firstly reached Europe at the beginning of the 30ies of the 18th century, with identical means as they did in the 18th century against plague. With a system of sanitary cordons, they initially protected the state borders, and after the occurrence of the disease within the monarchy, borders of separate provinces as well. From the example of a sanitary cordon on the Carniolan-Croatian border, which was established for the protection against the epidemic in the Hungarian part of the state, the system of controlled passages through sanitary cordons (rastel) and quarantines is evident, and causes that lead to general further discontinuation of closing borders as a means of defence against cholera.

KEY WORDS

history of medicine, epidemics, Cholera, sanitary cordon, Carniola, 19th century

* Prispevek je ponatis iz *Kronike* 53, 2005, št. 3, str. 351–364.

V tridesetih letih devetnajstega stoletja je Evropa doživela prvo epidemijo azijske kolere. Do širitve bolezni iz Azije v Evropo je po vsej verjetnosti prišlo zaradi intenzivnejših trgovskih stikov in povečanega prometa med angleškim imperijem in Indijo oziroma zaradi angleške ekspanzije na vzhod. Kolera se je iz Indije širila po dveh glavnih poteh in sicer bodisi preko Perzije in ob reki Ural navzgor v Rusijo ter naprej v Evropo bodisi iz smeri Meke preko pristaniških mest Konstantinopol v Turčiji in Aleksandrije v Egiptu. Prvič se je bolezen v Evropi pojavila v okviru druge pandemije¹ v letih 1826–1837, ki v splošnem predstavlja prvo pravo izkušnjo večine sveta s kolerom. Iz območja okoli Črnega morja se je bolezen v Evropo razširila iz dveh strani in sicer preko Poljske, ko se je leta 1830 pojavila v vzhodni Galiciji, in na območje obdonavskih kneževin.² Leta 1831 je zajela Sankt Peterburg, Berlin in Hamburg, se pojavila na Finskem ter v Angliji. V Habsburški monarhiji je bolezen prizadela poleg Dunaja še Galicijo, Moravsko, Šlezijo, Sedmograško, Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, Štajersko ter češki in predvsem ogrski del monarhije. V dobrih šestih letih se je kolera razširila po vsej stari celini ter Severni in Latinski Ameriki.³

Politika oblasti

Ob pojavu kolere v Habsburški monarhiji leta 1831 je državna oblast ukrepala v dveh stopnjah. Prva je bila izključno preventivne narave, ko so poskušali zaščititi meje države pred neznano boleznijo iz sosednjih držav. V ta namen so po vzhodni meji monarhije vzpostavili sistem mejnih zdravstvenih kordonov.⁴ Druga faza obrambe pa je imela poleg preventivnega tudi že kurativni značaj. Začela se je, ko je kolera predrila mejne zaščitne mehanizme in se razširila znotraj monarhije. Z izolacijo okuženih predelov so oblasti poskušale omejiti širitev v ostale dele države, notranjo zaščito dežel pa vzpostaviti z ustanavljanjem kriznih, začasnih zdravstvenih oblasti s skoraj neomejenimi pooblastili, v obliki deželnih zdravstvenih komisij. Slednje so v že okuženih predelih poskušale organizirati pomoč in zdravljenje bolnikov. Prva stopnja obrambe proti epidemiji bo predstavljena na primeru organizacije zdravstvenega kordona na kranjsko-hrvaški meji.

Kuga in zdravstveni kordoni

Celotni sistem obrambe je v Habsburški monarhiji temeljil na predpisih in praksi, ki so se v prejšnjih stoletjih izoblikovali v boju proti epidemijam kuge.⁵ Zdravstveni kordoni in karantena so bili tudi na Kranjskem preizkušeno zaščitno sredstvo proti kugi, znan je primer zapore meje na Karavankah med letoma 1713 in 1716 zaradi kuge na Koroškem.⁶ Tako so zaščitni ukrepi proti koleri v času njene prve evropske epidemije v Habsburški monarhiji temeljili na *Pest-Reglementu*, patentu Marije Terezije z dne 2. januarja 1770, oziroma Splošnem zdravstvenem zakonu o boju proti kugi.⁷ Pred tem so veljali različni kužni redi (*Infections-Ordnung*), prvega je izdal cesar Ferdinand I. leta 1551. *Pest-Reglement* v prvem delu ureja organizacijo zdravstvene službe v monarhiji, v drugem delu pa predpisuje posebno organizacijo zdravstvene službe v Vojni krajini.⁸ Slednja se je iz *sprva strogo vojaške formacije sčasoma preoblikovala v zdravstveno preventivno ustanovo, ki je s posebnimi organizacijskimi oblikami in kontumacijskimi napravami varovala ne le Avstrijo, temveč tudi vso Evropo pred vpadom kuge in drugih nalezljivih bolezni ter epizootij, ki so se nenehno širile iz turškega sultanata*.⁹ Zdravstveni kordon v Vojni krajini je postal stalna institucija z letom 1728. Protikužna zapora se je izkazala za učinkovito, saj je v drugi polovici 18. stoletja kuga kordon predrila samo petkrat in le enkrat resneje ogrozila monarhijo.¹⁰

Zdravstveni kordon, ki so ga vzpostavili leta 1831 za zaščito pred kolerom, je bil torej organiziran na podlagi določil *Pest-Reglementa* iz leta 1770 po zgledu kordona v Vojni krajini in je veljal do 14. oktobra 1831, ko ga je cesar nadomestil s predpisi za epidemične bolezni.¹¹ Ukinili so vse posebne ukrepe kot so bile zapora meje oziroma zdravstveni kordon in karantenske postaje, ter začeli kolero obravnavati kot

¹ Robert Pollitzer je širitve kolere razdelil v sedem pandemij oziroma epidemij svetovnih razsežnosti. V okviru druge pandemije so epidemije leta 1832 v Angliji, na Irskem, v Franciji s Parizom, v Quebecu, Montrealu, New Yorku in Philadelphii; leta 1833 v Španiji, na Portugalskem, Karibih in v Latinski Ameriki; leta 1835 v Italiji ter v naslednjih letih v Sredozemlju – leta 1836 prva epidemija kolere na Kranjskem.

² Krebs, *Die geographische Verbreitung der Cholera*, str. 8.

³ *The Cambridge World History of Human Disease*, str. 645–648.

⁴ Sanitarni oz. zdravstveni kordon je pas ozemlja, čez katerega je prehod prepovedan zaradi širjenja nalezljivih bolezni.

⁵ Peter Baldwin pogojuje odločitev za posamezne zaščitne ukrepe v različnih evropskih državah s prejšnjimi izkušnjami s preventivo, z razumevanjem prenosa bolezni, z geografskimi danostmi in ekonomijo. Značilno je, da so ob prvi epidemiji kolere leta 1831 strog institut karantene uvajale avtorske države vzhodne Evrope, kot so bile Rusija, Prusija in Avstrija. Zahodna Evropa je uvajala veliko milejšo obliko karantenske politike v kombinaciji z drugimi ukrepi. Izjemo so predstavljala velika pristaniška mesta, kot sta bila Hamburg in Marseille (Brunton, *Dealing with disease*, str. 194–195).

⁶ Koblar, *O človeški kugi na Kranjskem*, str. 45. Gl. tudi: Žontar, *Zapora proti kugi*.

⁷ Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 90; Kobal, *O koleri na Kranjskem*, str. 74. Izraz *Pest-Reglement* povzeman po Kobalu, medtem ko Grmek govori o *Normativum sanitatis*.

⁸ SI AS 1079, Zbirka normalij, t. e. 4, patent Marije Terezije z dne 2. januarja 1770; Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 78.

⁹ Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 73.

¹⁰ Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 74; Grmek, *Sanitarni kordon Vojne krajine*, str. 457–458.

¹¹ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 738: razglas ilirskega gubernija z dne 17. november 1831; SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2413.

vsako drugo epidemično bolezen na osnovi normativa iz leta 1806.¹² Normativ tako ni več predpisoval posebnih državnih obrambnih ukrepov in je v svojih desetih členih vseboval zgolj splošne preventivne in kurativne ukrepe, ki naj bi se jih držal vsak posameznik v času nalezljivih bolezni. Vseboval je določilo, da bolezen ni nova in da se je že pojavljala ob podobnih vremenskih razmerah in okoliščinah, da pa bo z boljšim vremenom in božjo pomočjo pregnana (*Die Krankheit ist nicht neu, sondern wir sahen selbe bey einer ähnliche lange anhaltenden Witterung und unter gleichen Umständen immer entstehen. Wir dürfen auch, da die Jahreszeit nun so weit vorgerückt und bereit besseres Wetter eingetreten ist, es mit Zuversicht erwarten, dass Gott diese Krankheit bald gänzlich von uns hinwegnehmen werde*).¹³ Ljudem so svetovali zmeren in zdrav način življenja s poudarkom na čistoči stanovanja in okolja, predpisovali postopke ravnanja v primeru obolenja in ljudi prepričevali, naj bodo dobre volje in da naj imajo trdno vero v boga.¹⁴

Razmere, ki so terjale spremembo v samem razumevanju narave bolezni in posledično tudi spremembo obrambne strategije proti kolери, je cesar opisal v kabinetskem pismu kanclerju združene dvorne pisarne grofu Mitrowskemu.¹⁵ Iz pisma je razvidno, da je do spremembe v veljavi predpisov prišlo iz več razlogov. Najpomembnejši je bil ta, da so se obrambni mehanizmi, ki jih je predpisoval *Pest-Reglement*, v primeru epidemij kolere izkazali za popolnoma neučinkovite. Sredi oktobra 1831, potem ko se je epidemija kolere kljub vzpostavljenim zdravstvenim kordonom znotraj monarhije že dodobra razširila, je oblast spoznala, da kordoni in mreža karantenskih ustanov v boju proti novi nalezljivi bolezni ne zaležejo. Obrambni sistem, ki je po eni strani zaradi gradnje potrebne infrastrukture in zaposlovanja ljudi izčrpaval državno blagajno, je po drugi strani med

deželami zaviral promet in trgovino ter tako do neke mere povzročal stagnacijo gospodarstva in s tem nezadovoljstvo ljudi. Slednje, ki je izviralo tudi iz neučinkovitega zdravstvenega sistema in splošnega nezaupanja do oblasti, je večkrat preraslo v nemire. Jasno je, da je bil temeljni namen normativa z dne 27. februar 1806 predvsem delovati pomirjevalno na ljudi, ki naj bodo bogaboječi in naj ne spreminjajo svojih siceršnjih življenjskih navad. Trditev, da bolezen ni nekaj novega in neznanega, je imela prav tako pomirjevalen namen. Ljudje naj bi verjeli, da oblasti razmere obvladajo in da bolezen morda le ni tako nevarna, kot se je sprva zdelo.

Prvi zaščitni ukrep cesarja Franca I. je bil leta 1830 vzpostavljeni vojaški kordon na meji z Rusijo, ki je sprva veljal za uspešnega, saj se je širitev bolezni začasno ustavila.¹⁶ Znotraj meja Habsburške monarhije je kolera prvič izbruhnila na vzhodu Galicije spomladi leta 1831, zato je dal cesar za zaščito zahodne Galicije in ostalih delov države vzpostaviti vojaška zdravstvena kordona na rekah Visli in San, ki pa širjenja bolezni nista uspela zadržati. Tudi tretji in četrti kordon, ki sta pred Galicijo ščitila severni in jugozahodni del Ogrske – desni breg Donave, sta se izkazala za neučinkovita, ko je drugo žarišče izbruha bolezni znotraj monarhije hitro postala celotna Ogrska.¹⁷ Ko so 13. junija 1831 zabeležili prvi primer kolere na Ogrskem, so oblasti poleg že obstoječih dveh vojaških kordonov ob reki San do njenega izliva v Vislo in vzdolž meja Moravske in Šlezije, ki sta ščitila avstrijske dežele pred okuženo Galicijo, vzpostavile še verigo vojaških kordonov za zaščito dežel pred kolero z madžarske strani.¹⁸ Zaradi pojava kolere v severnih madžarskih komitatih je cesar ukazal vzpostavitev zdravstvenega kordona, ki bi se priključil že vzpostavljenemu vojaškemu kordonu proti Galiciji, le-ta se je začel pri izlivu reke San v Vislo in potekal do ogrske meje. Nanj je ukazal hitro priključiti že obstoječe deželne mejne kordone (*Zoll-Linie*) proti Ogrski, in sicer na mejah Moravske, Spodnje Avstrije, Notranje Avstrije, Kranjske in avstrijskega Primorja. Deželne mejne kordone so preoblikovali v zdravstvene kordone, katere so zasedle vojaške enote in kjer so se vzpostavile zdravstvene ustanove.¹⁹ Izgradnja obrambnega sistema zdravstvenih kordonov, ki so se začeli ob moravski meji z Galicijo, se je torej nadaljevala ob spodnjeavstrijski, notranjeavstrijski, kranjski in avstrijsko-primorski meji z Ogrsko.²⁰

¹² *Laibacher Zeitung, Amts-Blatt* 1. 12. 1831, št. 144, str. 1221–1222; SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 739: *Unterricht in Bezug des Benehmens bei epidemisch ansteckenden Krankheiten von 27. Februar 1806*.

¹³ *Laibacher Zeitung, Amts-Blatt* 1. 12. 1831, št. 144, str. 1221–1222.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2413. V slovenskem prevodu: »Ko je epidemična kolera grozila, da bo vdrla v moje države, so bili tako narava kot tudi nastanek in način širjenja te bolezni dvomljivi. Previdnost, modrost in skrb za zdravje mojih podložnikov so povzročili ukrepe, ki so na podlagi izkušenj ščitili pred najnevarnejšo od vseh nalezljivih bolezni. Tako so stopili v veljavo predpisi Pest-Reglementa. Toda neupoštevanje predpisov je bolezen gnalo nezadržno naprej. Ustanove in ukrepi so imeli pomanjkljivosti, ki so se pokazale za bolj nezdave kot sama stiska, ki jo je povzročila bolezen. Zapore so še posebno ogrozile zdravje v zaprtih krajih, kjer so tamkajšnje čete pogostje obolevale in tako širile tisto bolezen, pred katero naj bi varovale. Strah pred nevarnostjo okužbe, ki je povzročil vse te ukrepe, je mnoge bolnike oropal nujne nege in oskrbe ter preprečeval medsebojno pomoč; nenazadnje so ti ukrepi vplivali tako na trgovino in promet kot tudi na obrt – pokopali so blaginjo posameznika in oropali tisoče zaslužka...«

¹⁶ *Illyrisches Blatt*, 1. 10. 1831, št. 40, str. 157, »Über die Aufhebung der Sanitäts-Cordone gegen die Cholera«; *Laibacher Zeitung*, 7. 6. 1831, št. 45, str. 461.

¹⁷ *Illyrisches Blatt*, 1. 10. 1831, št. 40, str. 157, »Über die Aufhebung der Sanitäts-Cordone gegen die Cholera«.

¹⁸ Prav tam, str. 157–159.

¹⁹ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16142.

²⁰ *Laibacher Zeitung*, 19. 7. 1831, št. 57, str. 226–227; Birkner, *Die bedrohte Stadt*, str. 22.

Ogrska v ozračju strahu in negotovosti

V Habsburški monarhiji je za Kranjsko neposredno najbolj nevarno žarišče kolere predstavljala Ogrska. Epidemija se je začela junija 1831 v mestu Tisza Ujlak ob zgornji Tisi, v komitatu Ugocser, odkoder so jo vzdolž reke Tise razširili splavarji soli.²¹ Do sredine julija je bolezen dosegla reko Donavo, do začetka septembra so bili okuženi tako rekoč že vsi deli Ogrske.²² Epidemija je dosegla višek med 13. junijem in 27. septembrom, ko je v 2269 madžarskih krajih in mestih za kolero zbolelo 218.183 ljudi in jih od tega 87.391 umrlo.²³ Samo v mestu Pešti je med julijem in septembrom od približno 3700 obolelih umrlo 1648 ljudi.²⁴ Skupno je v letih 1831/1832 na Ogrskem z 8.750.000 prebivalci za kolero obolelo 435.330 ljudi oziroma 5 % celotne populacije in jih od tega 188.000 umrlo. Mortaliteta je bila 43%.²⁵

O dogajanju na Ogrskem je ljubljanski gubernij obveščala dunajska združena dvorna pisarna. Glavna problema, ki sta trla ogrske oblasti, sta bila pomanjkanje zdravnikov in nepoznavanje narave bolezni, kar je bilo sicer značilno za večino okuženih držav in območij. Poleg velikih razdalj in slabih prometnih povezav je zdravnike ovirala tudi preprosta miselnost ljudi. Kmečko prebivalstvo je praviloma bolj zaupalo nasvetom duhovščine in bilo mnenja, da jim zdravniki in oblast prikrivajo resnico o bolezni. Odraz nemoči in strahu ogrskega podeželskega prebivalstva v času epidemije je bil denimo kmečki upor, tako imenovani *kolera felkeles*, v katerem je sodelovalo kar 45.000 ljudi.²⁶

17. julija 1831 so izbruhnili nemiri tudi v Pešti. Z uporom so začeli študentje, ker so jim zaradi epidemije začasno prekinili študij in se v velikem številu zbrali pri mostu čez Donavo. Povod so bile govorice, da v Pešti vse od prekinitve povezave z Budo na desnem bregu Donave, ko so oblasti zaprle most, kolere v mestu ni več in da ljudje obolevajo za neko drugo boleznijo. Zato so študentje od oblasti zahtevali zdravstvene prepustnice, ki bi jim omogočile vrnitev domov. Ker jim oblasti niso ugodile, so se odpravili na most z namenom, da ga prečkajo, pri čemer se jim je pridružila še množica radovednežev in brezdelnežev. Oblasti so jim naposled prehod dovolile in most med Pešto in Budo znova odprle. Medtem ko so se študentje mirno razšli, pa je ostala množica začela z izgredi. Opustošenje se je končalo z razbitimi šipami javnih in zasebnih zgradb, nekaj izropanimi točilnicami ter popolnim uničenjem stavbe karantene. Me-

stne oblasti so za vzpostavitev reda in miru na pomoč poklicale vojsko, ki je množico razgnala, pri čemer je bilo sedem ljudi ubitih, več ranjenih ter okoli dvesto ljudi zaprtih.²⁷

Del javnosti na Kranjskem, pri čemer je bila večina ljudi seveda izvzeta, je imel o epidemiji kolere na Ogrskem možnost izvedeti iz časopisov *Laibacher Zeitung* in *Illyrisches Blatt*. Njuni članki so opisovali potek epidemije, obveščali o naraščajočem številu obolelih in umrlih ter opisovali iskanje učinkovitega zdravila. Medtem ko je *Illyrisches Blatt* objavljaj bolj problemske in poučne članke o koleri, so ljudje v časopisu *Laibacher Zeitung* lahko našli zbirne podatke o obolelih in umrlih za večino okuženih držav in večjih mest, objavljene gubernijske okrožnice, označila deželne zdravstvene komisije in cesarjeva uradna pisma. Sklop člankov Pisma iz Pešte (*Briefe aus Pesth*) prikazuje ozračje strahu in negotovosti, ki je vladalo na ulicah Pešte. Ljudje so v mestnih lekarnah preventivno prekomerno nakupovali najrazličnejša zdravilna sredstva in preparate, kolera in zdravilo zanjo pa sta postala osrednji temi tako pouličnih govoric kot tudi razprav in debat v gledališčih, kavarnah, pivnicah in gostilnah (*Auf allen Strassen, im Theater, in allen Kaffeh-, Wein- und Bierhäusern, wurde nur über zwei Dinge abgehandelt; das erste war die Cholera selbst, und das zweite die Präservative; ein Jeder hatte andere Recepte, und ein Jeder glaubte im Besitz des Besten zu seyn...*). Govorilo se je o posameznih smrtnih primerih in o domnevno vrtoglavih številkah umrlih med večinoma revnejšimi sloji. Vsesplošno psihozo je Georg von Klepetz opisal kot kulminacijsko točko največjega strahu (*Kulminations-Punkt der höchsten Angst*).²⁸

Zdravstveni kordon na kranjsko-hrvaški meji

... bolezen že dalje bližje pribaja. Kakor se je bila po Ogrskem razširila, so naš ljubi cesar hitro začeli skrbeti, tudi Kranjce in Korošce te nesreče obvarovati; zato je na hrvaški meji veliko soldatov, ki nobenega človeka ne pustijo skozi, kateri, kakor pri kugi, ni 20 dni na kontumazii pridržan, zato da se zagotovo ve, da ne bo v našo deželo bolezen zanesel...²⁹

Kranjski obrambni sistem proti koleri leta 1831 je bil, kot že rečeno, del širših notranjih državnih obrambnih ukrepov za zaščito avstrijskih dežel pred širitvijo kolere z Ogrske. Obstoječi sistem carinskih nadzornih postaj in mejnih kordonov (*Zoll Cordons Linie*) so po celotni meji z Ogrsko preoblikovali v

²¹ Eckstein, *Die epidemische Cholera*, str. 13.

²² Jankovich, *Die epidemische Cholera*, str. 101.

²³ Jovin, *Epidemija kolere*, str. 26.

²⁴ Eckstein, *Die epidemische Cholera*, str. 26.

²⁵ Lukács, Az 1831–1832 évi magyarországi kolerajárvány, str. 131 (za prevod se zahvaljujem Évi Lengyel).

²⁶ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2371.

²⁷ *Laibacher Zeitung*, 2. 8. 1831, št. 61, str. 241.

²⁸ *Illyrisches Blatt*, 8. 10. 1831, št. 41, str. 163–164, »Aus Pesth«; *Illyrisches Blatt*, 22. 10. 1831, št. 43, str. 169–172, »Neuere Notizen über die Cholera«; *Illyrisches Blatt*, 29. 10. 1831, št. 44, str. 173–174, »Neuere Notizen über die Cholera«.

²⁹ Potočnik, *Potrebno poduzbenje sa kmeta*, v nagovoru. Glej: Studen, Prva slovenska knjižica o obrambi pred kolero, str. 183–184.

zdravstvene kordone, pri čemer so na njih povečali število vojakov. Za notranjeavstrijsko kordonsko linijo so poleg že obstoječega mejnega kordona uporabili štiri dodatne bataljone. S strani Dvornega vojnega sveta (*Hofkriegsrath*) je bilo poveljujočim generalom v deželah zaukazano, da mora imeti vojska natančen pregled nad celotno mejno črto in da mora skrbeti za nepretrganost kordona ter v ta namen imenovati posebnega komandanta. Deželni stanovi so bili obvezni sodelovati pri logistični podpori vojske, kot je bila na primer gradnja vojaških stražarnic.³⁰ Na kranjsko-hrvaški meji so za potrebe zdravstvenega kordona nameravali uporabiti tam že obstoječi bataljon pod poveljstvom Seldenhofna, ki je sicer tvoril varnostni kordon proti roparjem in razbojnikom v novomeškem okrožju.³¹

Pri prvih ukrepih v prvi polovici julija 1831, ki jih je ukazala dunajska Centralna zdravstvena dvorna komisija, najprej še ni šlo za popolno zaporo prometa med Ilirijo in Ogrsko oziroma med Kranjsko in Hrvaško ter Primorjem. V carinskih uradih na meji (*Gränzzollamt*) v Jesenicah na Dolenjskem, Metliki in Sv. Matiji (Gornji Rukavac), torej na edinih dovoljenih vstopnih mestih na Kranjsko s hrvaške strani, so sprva izvajali le čiščenje živine in prekaževanje pošte.³² V tej zvezi se še posebej omenja kraj z mitnico Sv. Matija, kamor je istrsko oz. pazinsko okrožje poslalo svojega okrožnega komisarja. Tu so namreč prekaževali pošto, ki je prihajala z Reke in je izvirala tudi iz že okuženih predelov, kot sta bila Banat in Temišvar.³³

Organizacija zdravstvenih kordonov v monarhiji je temeljila na sodelovanju tako vojaških kot tudi civilnih oblasti. Vojaške oblasti so določile komandanta kordona, kateremu so bili podrejeni vsi pazniki (*Grenzaussichtsposten*). Poleg vojaškega komandanta so enakopravno soodločali okrožni komisarji in okrajne gosposke.³⁴ Pri vzpostavitvi kranjskega kordona so poleg okrožnih organov sodelovale tudi carinske oblasti. Ker je bilo za vzpostavitev in delovanje celotnega mejnega obrambnega sistema potrebno zagotoviti precejšnje število ljudi, so se kadrovske oprli na že obstoječi sistem obmejnih carinskih nadzornikov in nadzornikov za trgovino s tobakom (*Gränzzoll- und Tabak gefälls Aufsichts Postirungen*); ti državni uradniki so bili sicer podrejeni Kameralni upravi posrednih davkov.³⁵ Posadka, ki je nadzirala

mejo, je bila tako sestavljena iz 209 tako imenovanih »dohodkovnih nadzornikov«³⁶ (*Gefällsaufseher*) in mejnih strelcev (*Gränzzäger*) ter 307 vojakov iz mejnega kordona,³⁷ ki so bili že prej dodeljeni obmejni carini in posebnim pobiralcem davka na tobak. Večina »dohodkovnih nadzornikov«³⁸ in mejnih stražnikov je bila odsluženih vojakov.³⁸

Mejna črta, ki je potekala od Jesenic na Dolenjskem do Reke (ogrsko Primorje), je morala biti v celoti nadzorovana, tudi v težje dostopnih in prehodnih predelih. Za nadzor celotne meje je bilo predvidenih 516 ljudi, večinoma, kot že rečeno, odsluženih vojakov. Pojavljalo se je mnenje, da je učinkovit nadzor fizično nemogoče izpeljati, četudi bi šlo za vojake redne vojske. Poleg tega bi jih zaradi nenehne straže lahko bila naenkrat aktivna samo polovica. Kljub pomislekom so se dejavnosti nadaljevale, odposlanstvo treh okrožnih komisarjev je obiskalo Kostanjevico, Metliko in (Ilirsko) Bistrice, da bi v dogovoru z mejnimi carinskimi uradniki in v stiku z okrajnimi gosposkami začelo izvajati predpisane ukrepe. V ta namen so prepotovali in pregledali celotno mejno črto. Okrožnim komisarjem so bili dodeljeni posebni uradniki (*Gefällsbeamte*), ki so zaradi poznavanja terena in lokalnih razmer razporejali dohodkovne nadzornike. Da bi mejno črto od Jesenic do Reke lažje nadzorovali, jo je Kameralna uprava posrednih davkov razdelila v štiri odseke, za katere so bili odgovorni okrožni komisarji. Prvi odsek, ki je bil pod nadzorstvom komisarja za potrošnino (*Verzehrungssteuer*) Donatija iz Krškega, je potekal od Jesenic do Luže pri Metliki, drugi del od Luže do Kostela je nadzoroval Joseph Walmisberg iz Novega mesta, pomočnik inšpektorja za tobak,³⁹ za tretjega od Kostela do Babnega polja je bil odgovoren mitničar Fleischmann iz Babnega polja, za zadnji odsek, ki se je končal na Reki, pa mitničar Pober iz mitnice Sv. Matija. Zadnji, četrti odsek, ki se je večinoma na-

leta 1831 se imenuje *k.k. Vereinigte Cameral-Gefällen-Verwaltung*. Med drugimi sta ji bila podrejena Urađa za obmejno carino in davek od soli oz. *Provis. Commercial-Gränz-Zoll und Salz-Aufschlags-Aemter* v Jesenicah in Metliki, od katerih je vsak zaposloval pet uradnikov (pobiralca davka, kontrolorja, pisarja, praktikanta in paznika). Pobiralec davka v Jesenicah je bil Alois Seitz, v Metliki Leopold Gapp. Pomožni uradi za obmejno carino, davek od soli in ogrsko tridesetnino (*Gränz-Zoll-Salz-Aufschlags und zugleich ungarische Dreyssigst-Subsidiälämter*) so upravljali pobiralci davka s pomočjo enega lokalnega paznika in so bili posejani vzdolž meje z Ogrsko oz. Hrvaško še v Kostanjevici, Vinici, Osilnici, Radovici, Gabrjah, Luži, Pobrežju, Gribljah, Poljanah ob Kolpi, Travi, Babnem polju in Kermačini (*Schematismus*, str. 49–51; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 375).

³⁶ Lahko tudi finančni stražniki, omenjeni v: Granda, Bosanski roparji, str. 174.

³⁷ Kot posebna vojaška organa sta leta 1831 s sedežem v Ljubljani in Novem mestu delovala oddelka za vojaški mejni kordon (*k.k. Militär-Gränz-Cordons-Abtheilung*). *Schematismus*, str. 52.

³⁸ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16034.

³⁹ Taback Gefällen Inspectorat Adjunkten.

³⁰ Stražarnice oziroma »čardaki«³⁰ (*Czartaguen, Tscartaken*) na visokih lesenih nogah so stale v razdalji nekaj kilometrov ena od druge, med njimi so patrolirale straže. V: Borisov, *Od ranocelnistva*, str. 81.

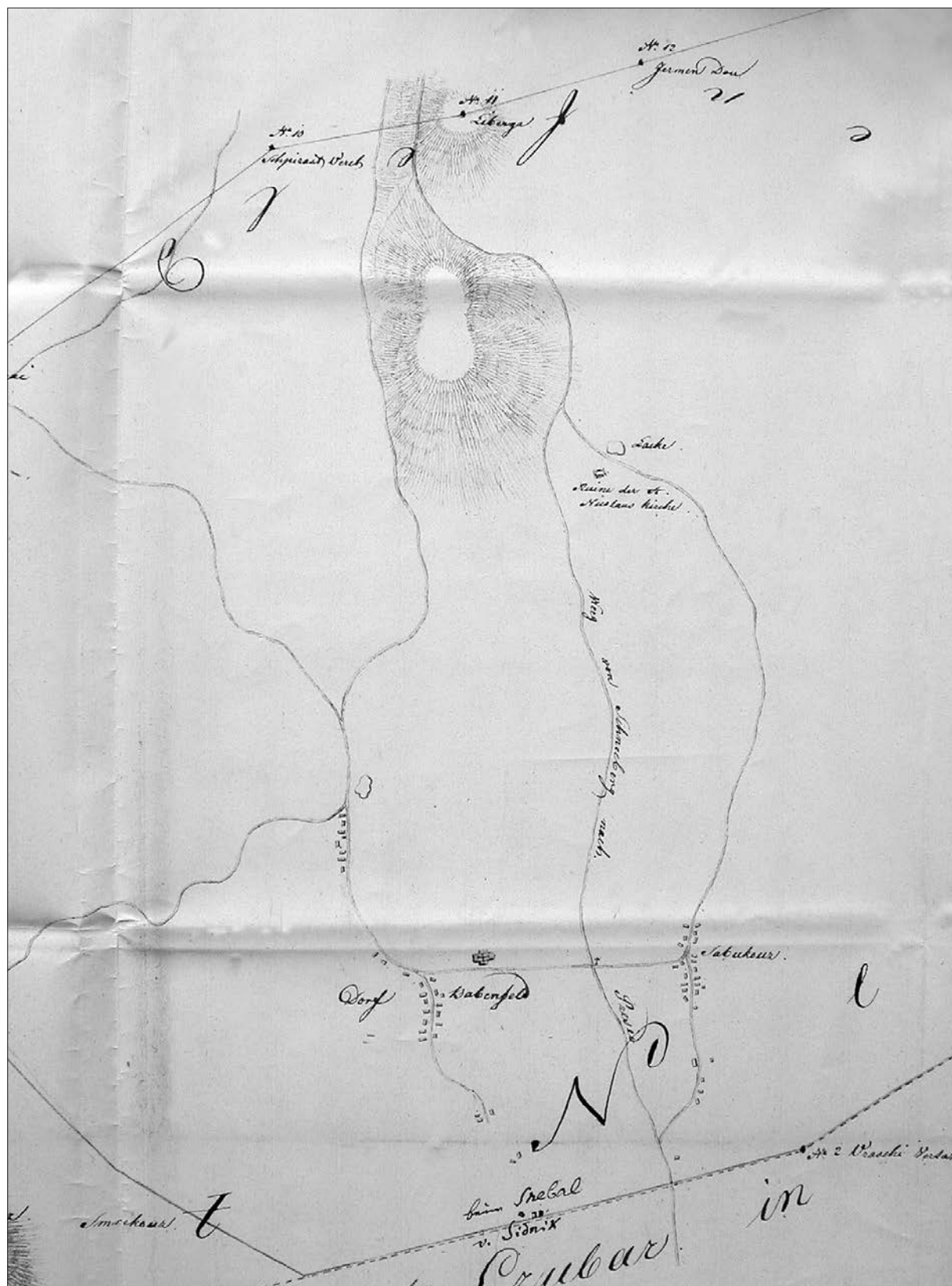
³¹ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16560, 16561.

³² SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16034.

³³ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16033.

³⁴ Rannegger, *Die Cholera in der Steiermark*, str. 74–75.

³⁵ *Cameral-Gefällenverwaltung* je začela delovati z letom 1830,

Odsek zdravstvenega kordona v delu snežniškega gospostva (SI AS 14, Reg.VIII, f. 36 (35/Chol2), št. 609).

hajal v pazinskem okrožju, so potegnili vse do morja zato, ker Istra ni imela carinskih nadzornikov (*Zoll-aufsicht*). Zaprli so mitnice Radovica, Kermačina in Gaberje.⁴⁰

Pomemben del zdravstvenega kordona je predstavljalo snežniško območje, ker je bilo zaradi gozdnatosti in hribovitosti slabo prehodno, poleg tega pa tudi odmaknjeno od tovornih in prehodnih poti ter slabo upravljano s strani snežniškega gospostva, torej že sicer slabo nadzorovano.⁴¹ Domnevamo lahko, da je bilo prav to območje najbolj »ugoden« del kordona za ilegalne prehode. Da so omenjeni odsek zato še posebno skrbno zastražili, lahko posredno sklepamo iz pogodbe v zvezi z lesom za gradnjo in za preskrbo s kurjavo stražarnic na snežniškem območju med Okrožnim uradom Postojna in gospostvom Snežnik.⁴² Pogodba je po eni strani omogočala brezplačno dobavo stavbnega lesa iz snežniških gozdov za samo gradnjo stražarnic vzdolž kordona in preskrbo z lesom za 63 kordonskih vojaških postav na področju Babnega polja, po drugi pa uporabo potrebnega zemljišča. V zameno je gospostvo po ukinitvi kordona smelo obdržati na javne stroške obdelan les, ki je bil sicer uporabljen za gradnjo stražarnic.⁴³ Deželna zdravstvena komisija je gesto snežniškega gospostva označila za »domoljubno« in jo je javno oznanila v časopisu *Laibacher Zeitung*, kjer je obenem »zaradi težkih časov in s tem povezanih velikih državnih izdatkov«, pozvala na posnemanje podobnih dejanj (*Die provinzial-Sanitäts-Commission findet sich verpflichtet, diese patriotische uneigennützige Handlung mit dem lebhaftesten Wunsche zur öffentlichen Kenntniss zu bringen, dass sie in dem gegenwertigen drangvollen Zeitpunkte, wo die Staatsverwaltung mit unermesslichen Auslagen für die Sanitäts-Anstalten in Anspruch genommen wird, eine reichliche Nachahmung finden möge*).⁴⁴ Na poziv sta se odzvala Joseph Rudesch, lastnik gospostva Ribnica, ki je za potrebe zdravstvenega kordona daroval stavbni les za gradnjo petnajstih stražarnic⁴⁵ in Auerspergovo gospostvo Poljane s sedežem v Predgradu, ki je prispevalo material za gradnjo stražarnic v tistem delu kordona, ki je prečkal gospostvo.⁴⁶

Zdravstvena zapora se je od Kranjske proti zahodu nadaljevala po meji avstrijskega Primorja z ogrskim Primorjem vse do Voloske na vzhodni istrski obali. Sprva se je kopno zavarovalo pred Kvarnerskimi otoki, kasneje so preventivne ukrepe izvajali tudi tam in za otoke ustanovili posebno otoško zdravstve-

no komisijo v mestu Krku na otoku Krku, podrejeno pazinskemu okrožnemu uradu in centralnemu zdravstvenemu magistratu v Trstu. Na otoke so poslali okrog 200 vojakov. Ladje so lahko pristajale izključno v tržaškem pristanišču, kjer je bila urejena karantena. Vojska je bila nameščena tudi v istrskih mestih, med drugim v Piranu in Kopru. Obramba proti koleri se je iz Voloske nadaljevala po morju vzdolž vzhodne in zahodne obale Istre vse do Trsta in sicer z ladjami, ki so krožile po dodeljenem območju.⁴⁷

Kranjski kordon je Ilirska deželna zdravstvena komisija na podlagi ukaza združene dvorne pisarne in ob soglasju Vojaškega poveljstva v Zagrebu ter obeh deželnih komisij v Gradcu in Trstu, razpustila 26. septembra 1831. Istočasno sta bila razpuščena tudi štajerski in primorski kordon.⁴⁸ Odslej je Kranjsko pred kolero varoval vojaško dodatno okrepljeni zdravstveni kordon na Hrvaškem, ki je potekal vzdolž rek Drave in Ilave in je tako pred kolero z Ogrske in Slavonije neposredno varoval predvsem Hrvaško. Na kranjsko-hrvaški meji so se odpravile vse omejitve in se je vzpostavilo normalno stanje. Promet je bil torej tako kot prej podvržen nadzoru obstoječih carinskih in tridesetinskih zakonov, policijskim predpisom glede prehajanja meje in zdravstvenim normam, ki so pri prehodu meje še predpisovale predložitev zdravstvenih spričeval.⁴⁹

Nezakonito prehajanje čez kordon, primer Jožefa Petelina

Posebno skrb so za oblasti predstavljali tihotapci, ki so uhajali čez kordon in s tem rušili učinkovitost obrambe proti koleri. Ljubljanski okrožni urad je na problem opozoril okrajne gosposke in jih pozval k sodelovanju pri iskanju in prijemu tujcev brez dokumentov.⁵⁰ Da so se oblasti na Kranjskem dokaj natančno držale predpisov in da so tudi posamezni kraji v notranjosti dežele vzpostavili sistem zdravstvenih straž, ki so preverjale potne liste tujcev, kaže primer Jožefa Petelina. Slednjega je vrhniška krajevna straža ustavila v noči s 15. na 16. avgust 1831. Ker je bil zadnji vpis v njegovem potnem listu z dne 1. oktobra 1830 in sicer za potovanje iz okrajne gosposke Idrija na Reko, je straža domnevala, da je Petelin na poti z Reke skrivoma prešel zdravstveni kordon. Ker naj bi v vmesnem času delal pri kamnoseku Francu Josti v Ljubljani, je okrajna gosposka Bistra pri Vrhniki zaprosila ljubljanski magistrat, naj preveri Petelinov »alibi«.⁵¹

Namen vzpostavitve zdravstvenega kordona je bil v tem, da so oblasti želele, da se ozemlje Kranjske in

⁴⁰ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16034.

⁴¹ Glej: Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače*.

⁴² SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol 2), št. 609.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ *Laibacher Zeitung*, 23. 8. 1831, št. 67, str. 265.

⁴⁵ *Laibacher Zeitung*, 11. 10. 1831, št. 81.

⁴⁶ *Laibacher Zeitung*, 6. 9. 1831, št. 71, str. 238.

⁴⁷ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 421.

⁴⁸ *Laibacher Zeitung, Amts-Blatt* 13. 10. 1831, št. 123, str. 1047.

⁴⁹ *Laibacher Zeitung*, 27. 9. 1831, št. 77, str. 309.

⁵⁰ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 270.

⁵¹ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 254.

Koroške pred boleznijo z Ogrske čim bolj zapre, in da se določijo prehodna mesta, ki omogočajo le strogo nadzorovane najnujnejše premike ljudi in izmenjavo blaga. Prehodi čez kordon so bili dovoljeni izključno na uradno določenih in zgrajenih prehodnih mestih. Prečkanje kordona kjerkoli drugje je veljalo za kaznivo dejanje. Cesar je v kazenskem zakoniku določene prestopke v zvezi s kugo razširil tudi za kolero. Javnost so o prepovedi prehodov čez kordon in sankcijah zoper kršitelje obveščali duhovniki s prižnic.⁵²

Za prestopke v zvezi z ukrepi proti nalezljivim boleznim in kaznimi zanje je veljal patent cesarja Franca I. z dne 21. maja 1805.⁵³ Patent je določal, da je v okraju, kjer se ne upošteva grozeče nevarnosti nalezljive bolezni, človek kriv težkega prestopka, če njegovo delovanje namenoma ali po pomoti povzroči oziroma širi bolezen. Med glavne prestopke so šteli prekoračitve kordona, izognitev karanteni, zanemarjanje poklicne dolžnosti zaposlenih pri obrambnih institucijah in prikrivanje nevarnosti.

Za nedovoljen prehod kordona je veljalo, če je nekdo iz območja, proti kateremu je bila odredjena karantena oziroma obrnjen kordon, le-tega prešel po suhem po prepovedanih poteh ali po morju skozi nedovoljena pristanišča; če je nekdo prečkal kordon, ne da bi se prijavil pri pristojnih uradnikih; če se je nekdo iz sumljivega območja vtihotapil v deželo in pri nadaljevanju poti navedel napačen kraj svojega izvora; če so se ljudje s pomočjo vodnikov izogibali glavnih poti; če je kdo uporabljal ponarejene dokumente oziroma izdane na drugo ime.⁵⁴ Kot kaznivo dejanje je veljalo tudi ponarjanje zdravstvenih oziroma karantenskih prepustnic, ki so imele značaj javne listine.⁵⁵ S slednjimi so ljudje na prehodih čez kordon dokazovali, da prihajajo iz neokuženih območij ali da so karanteno že prestali ter so okolici nenevarni.

Straža je lahko nemudoma streljala na vsakogar, ki je nedovoljeno prečkal kordon in se ni odzval na njena opozorila.⁵⁶ Kazen za nedovoljen prehod kordona je bila od 5 do 10 let težke ječe, pri posebnem naklepu ali ponovitvi prestopka se je ječa lahko podaljšala tudi do 20 let. Če je kdo prečil kordon iz ne previdnosti in ni povzročil nobene škode, so kazni znižali.⁵⁷

Prestopki v zvezi s karanteno so zajemali dejanja, če je kdo zapustil karanteno predčasno, če se je nekdo pred iztekom karantene brez karantenskega nadzor-

stva približeval zdravim osebam in se z njimi družil, če je oseba prevažala ljudi in blago brez potrebnih zdravstvenih spričeval in prepustnic, če je kdo v krajih v bližini kordona nudil zatočišče ljudem in blagu brez zdravstvenih spričeval ali brez dovoljenj gosposke, če je kdo skrival in prikrival stvari, ki morajo biti sicer podvržene čiščenju, ter nazadnje vsi v karanteni zaposleni uradniki in posli, ki z nevestnim delom povzročajo nevarnost.⁵⁸

Kaznivo je bilo tudi zanemarjanje poklicne dolžnosti zaposlenih v obrambnih institucijah: če uradnik prijav in poročil ni naznanjal naprej; podkupljivost zdravnikov oziroma prejemanje daril za že plačano delo; če je tisti, kateremu je bil zaupan nadzor oseb in blaga, le-te spuščal v deželo po nedovoljenih poteh ali po dovoljenih poteh pa brez prestajanja karantene, ali pa je ljudi spuščal iz karantene pred iztekom predpisanega časa; kdor je neupoštevajoč predpise izdajal zdravstvena spričevala in če sta se uradnik ali zdravnik pri svojem delu izpostavila možnosti okužbe in nista šla sama v karanteno. Kršitve iz koristoljubja so bile kaznovane s težko ječo od 10 do 20 let, navadne kršitve z ječo od 5 do 10 let. Kazen za prikrivanje kršitev je bila ječa od 1 do 5 let, pri posebno težkih okoliščinah podkupovanja pa težka ječa od 5 do 10 let.⁵⁹

V primeru večjega, že nevarnega širjenja kršitev zaščitnih ukrepov proti nalezljivi bolezni, je začasno nastopil sistem naglih sodb oziroma *Standrecht*; danes bi spadal pod izjemno kazensko pravo, ki omogoča ostrejšo kaznovalno politiko. Zaradi nevarnosti prekrškov v zvezi s prekoračitvijo kordona in izognitvi karantene je bila po tem pravu kazni smrt z ustrelnitvijo. Začetek in prenehanje veljave naglih sodb sta se morala javno oznaniti.⁶⁰ Tako je bilo z dekretom združene Dvorne pisarne javno naznanjeno, da se s 1. oktobrom 1831 končuje obdobje veljave naglih sodb v vseh deželah monarhije, ki imajo vzpostavljene kordone, in se spet uveljavlja kazni po obstoječi kazenski zakonodaji.⁶¹

Sistem rastelov⁶² in karanten

*...Vsa obleka, kar je ima kdo na sebi, in vse blago se očedi in očisti, da se kdo od nas od kaj takega bolezni ne nalezee...*⁶³

Prva dva uradna prehoda čez kordon oziroma rastela sta bila 1. avgusta 1831 odprta v Jesenicah na Dolenjskem in v Metliki.⁶⁴ Gradnja tretjega rastela

⁵² *Gesetze und Verordnungen*, Dvorni dekret z dne 27. avgusta 1831, št. 2525.

⁵³ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 147: Patent Franca I. z dne 21. maja 1805. *Laibacher Zeitung*, 15. 9. 1831, št. 74, str. 909.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ *Sanitäts- und Contumaz- Pass* – zdravstveno dovoljenje za prehod meje. Podoben pomen imajo izrazi *Gesundheitspass*, *Gesundheitscertificat* in *Gesundheits-Zeugniss* kot zdravstveno spričevalo. *Gesetze und Verordnungen*, Dvorni dekret z dne 26. julija 1831, št. 2522.

⁵⁶ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 147.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2262.

⁶² Urejeni prehodi čez kordon, kjer se je lahko trgovalo.

⁶³ Potočnik, *Potrebno poduzbenje sa kmeta*, v nagovoru.

⁶⁴ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 122; Kobal, O koleri na Kranjskem, str. 78.

v Brodu na Kolpi je zakasnila, tako da so ga odprli 15. avgusta.⁶⁵ Izbira Jesenic in Metlike se zdi smiselna, saj sta oba kraja ležala na meji ob najpomembnejših cestnih povezavah Kranjske s Hrvaško oziroma Ogrsko. Jesenice so ležale ob Zagrebški komercialni in poštni cesti, ki je iz Ljubljane tekla prek Zidanega Mostu in Novega mesta do Bregane. Skozi Metliko pa se je vila Karlovska glavna, komercialna in poštna cesta, ki se je sicer začela v Novem mestu.⁶⁶ Pomen čimprejšnjega odprtja obeh rastelov je bil v tem, da je bil zaradi siceršnje zapore meje z Ogrsko oviran promet na meji s Hrvaško in ogrskim Primorjem. Da bi ublažili motnje prometa, medtem ko je tekla gradnja rastelov, so preko zasilnih rastelov na Kranjsko spuščali le večje transporte pšenice in živine.⁶⁷

Osnovna naloga rastelov je bila, da se v imenu varnosti javnega dobrega (*Sicherheit des öffentlichen Wohls*) vsako čezmejno izmenjavo oseb, blaga in stvari podvrže karanteni. Na rastelih v Jesenicah in Metliki se je tekoče odvijal le promet z »nestruponosnim« blagom, ki je bilo oproščeno karantene in bilo tako lahko takoj prevzeto na drugi strani meje. Kaj ni bilo »struponosno«, je določal patent Marije Terezije z 2. januarja 1770 v 24. členu. Seznam, ki je vseboval 238 vrst različnega blaga, od poljskih pridelkov, prehrabenih izdelkov in zdravil do surovin in različnih obrtnih izdelkov, je bil objavljen tudi v časopisu *Lai-bacher Zeitung*.⁶⁸ Dunajska združena dvorna pisarna je poudarjala, da naj se na rastelih odvija samo nujna trgovina in naj se omejijo ostale poslovne dejavnosti, saj se ravno preko njih širi kolera.⁶⁹ Pri obeh rastelih se je trgovalo predvsem z žitom in soljo, ki sta bila oproščena karantene, ter z živino, katero so »očistili« tako, da so jo do vratu potopili v vodo. Tržni dnevi so bili natančno določeni in sicer v Jesenicah in Metliki ob ponedeljkih in četrčkih, v Brodu na Kolpi pa ob ponedeljkih in petkih. Za transporte žita, ki so jih s Hrvaške do Jesenic vozili z ladjami po Savi, je rastelska inšpekcija po pregledu tovora odredila pretovarjanje na čakajoče prazne ladje, ki so potem nadaljevale pot po reki navzgor v notranjost Kranjske. Prav tako so se na rastelu morali zamenjati gonjači živine.⁷⁰

Rasteli so imeli poleg trgovske tudi družbeno funkcijo, saj so povezovali prebivalstvo z obeh strani meje, ki sicer kordona ni smelo prečkati. Ljudem so bili ob določenih urah (med deveto in dvanajsto dopoldne in med drugo in peto popoldne) omogočeni pogovori, pri čemer so se, da se ne bi okužili, lahko pogovarjali le z določene razdalje. Vse dejavnosti pri

rastelu so se smele dogajati izključno podnevi oziroma pri dnevni svetlobi, od sončnega vzhoda do sončnega zahoda.⁷¹

Karantenske komplekse,⁷² ki so predstavljali drugo preventivno institucijo na meji, so zgradili ob rastelih. Če je rastel opravljal kontrolo prometa in nadzoroval ter omejeval trgovino, je karantena poskrbela za vse tiste ljudi in blago, ki so jih v rastelu zaradi suma, da prihajajo z območij, okuženih s kolero in če potniki niso mogli dokazati nasprotnega, zavrnil. Karanteno so tako morali prestajati vsi ljudje, ki so prihajali z okuženih oziroma sumljivih območij, in pa tisti, ki niso imeli zdravstvenih spričeval. Prav tako je moralo v karanteno vse »struponosno« blago in razne stvari (*Contumazbehandlung von Personen, Waaren und Effecten*). Med »struponosno« blago so med drugim spadali perje, žima, ščetine, lan, konoplja, surove kože, kožuhi, usnje, platno, vrvi in bombaž.⁷³ Strupeno blago so v karanteni čistili. Poseben primer je bila ovčja volna, ki sicer ni spadala med nevarno, a so jo vseeno v karanteni prezračevali tudi do 20 dni.⁷⁴

V času največje nevarnosti je prestajanje karantene trajalo 40 dni, kar pa so postopoma zniževali.⁷⁵ 26. septembra 1831 je Ilirska deželna zdravstvena komisija javno oznanila zmanjšanje karantene na kordonih proti Ogrski in Galiciji z 20 na 10 dni.⁷⁶ 10. oktobra je cesar ukazal za celotno monarhijo z izjemo Lombardsko-beneškega kraljestva in Primorja, znižanje karantene na 5 dni.⁷⁷

Poslopja za potrebe karantene so morali tako v Jesenicah kot tudi v Metliki na novo zgraditi, saj primernih prostorov ni bilo na razpolago. Oblasti so se pri vzpostavljanju karantene srečevale s številnimi težavami, še posebej ker so morali karanteno zgraditi v zgolj 14 dneh.⁷⁸ Gradnja karantene v Jesenicah je nadvse nujna (*Der Bau der Kontumaz-Anstalt von Jessenitz ist von der äussersten Dringlichkeit*), je ljubljanski okrožni urad o nujnosti takojšnje gradnje karantenskega kompleksa v Jesenicah obvestil ljubljanski magistrat.⁷⁹ Poleg tega, da je na kraju samem primanjkovalo stavbnega lesa, v bližnji okolici

⁶⁵ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 122, 314.

⁶⁶ Holz, *Razvoj cestnega omrežja*, str. 26.

⁶⁷ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 122.

⁶⁸ *Laibacher Zeitung*, 4. 8. 1831, št. 62, str. 245–246.

⁶⁹ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2326.

⁷⁰ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 122, 312, 314.

⁷¹ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 122, 312.

⁷² Kontumac (*Contumac, Contumazanallt*) pomeni zdravstveno zaporo proti širjenju nalezljivih bolezni. Karantena izhaja iz besede quarantina iz quaranta, štirideset, ker je sprva trajala 40 dni. Je varnostna zapora oziroma osamitev in zdravniško opazovanje potnikov iz okuženih krajev in s tem del sistema zdravniških ukrepov proti širjenju nalezljivih bolezni. Prva karantena je bila organizirana leta 1375 v Dubrovniku.

⁷³ Kobal, O koleri na Kranjskem.

⁷⁴ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 795, 1661, 2177.

⁷⁵ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2177.

⁷⁶ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 599.

⁷⁷ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2413; *Laibacher Zeitung*, 18. 10. 1831, št. 83, str. 338.

⁷⁸ *Laibacher Zeitung*, 4. 8. 1831, št. 62, str. 246.

⁷⁹ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 249.

prav tako ni bilo na voljo usposobljenih obrtnikov oziroma delavcev, ki so jih bili zato prisiljeni iskati v oddaljenih krajih.⁸⁰ Tesarje so tako najeli v Ljubljani in njeni okolici. Tesarskemu mojstru Koširju, je kot podizvajalcu del uspelo v 24 urah najti 30 tesarjev, od katerih jih je nazadnje delo sprejela le polovica. Kot najpogostejše razloge za zavrnitev dela pri gradnji karantenskih poslopij so tesarji navajali svojo bolezen, bolezen otrok in žene, nosečnost žene, večje število otrok, delo na kmetiji, pomanjkanje primerne obleke in že sklenjene delovne pogodbe. Visok odstotek odklonitev dela pri gradnji karanten s strani obrtnikov kaže na to, da med njimi to delo ni veljalo za priljubljeno. Koširju je ljubljanski magistrat pomagal pri najemanju transportnih čolnov, s katerimi so po Savi navzdol do Jesenic prepeljali ves potreben stavbni les, orodje in najeto delovno silo, poleg tesarjev in mizarjev tudi ključavničarje in lončarje.⁸¹ Iz seznama inventarja za jeseniško karanteno je razvidno, da je lahko karanteno naenkrat prestajalo približno 40 ljudi, ki so bili preskrbljeni z osnovnimi potrebščinami za spanje in higieno. Prostori karantene so bili namreč opremljeni s slamnjačami, mizami, stoli in klopmi, obešalniki za obleke, svečniki in »usekavniki«, nočnimi posodami, umivalniki, vrči za

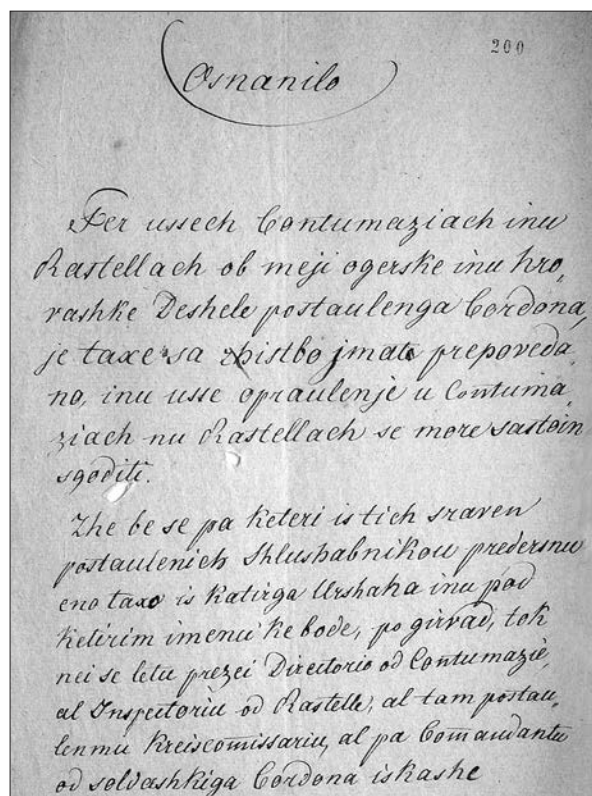
vodo, prevlekami za slamnjače, brisačami, blazinami in odejami.⁸²

Celoten postopek »čiščenja« v rastelih in karantenah je bil za ljudi in blago brezplačen. Ker so zaposleni v rastelih sprva storitve zaračunavali in je obstajala nevarnost, da bodo s tem nadaljevali, je zdravstvena oblast ljudi preko okrožnic in časopisja opozarjala na brezplačno naravo vseh dejavnosti v rastelih in karantenah. Prepovedali so pobiranje pristojbin, že pobrani denar je bilo treba vrniti. Da so bili z okrožnico seznanjeni tako zaposleni kot tudi javnost, je morala viseti ob vhodih v rastel in karanteno, v pisarnah, skupnih prostorih zaposlenih, kolibah in v skladiščih za blago. Za obveščanje širših plasti prebivalstva, so okrožnico objavili tudi v deželnem, slovenskem jeziku.⁸³

Rastel in karantena v Metliki

Kako so bila organizirana obmejna prehodna mesta čez kordon oziroma kakšen je bil videti celoten kompleks rastela in karantene, izvemo iz ohranjenega načrta za obe instituciji pri Metliki.⁸⁴ Rastel in karanteno so zgradili na levem bregu mejne reke Kolpe, ob mostu čez Kolpo. Stavbe obeh ustanov so bile v glavnem nanizane na obeh straneh Karlovške komercialne ceste, ki je tako tekla po sredi kompleksa in bila pri rastelu zaprta z dvojno zaporo. Med osmimi uslužbenci karantene so bili direktor Joseph Sterger, zdravnik Ignaz Lashan, duhovnik Andreas Tschebashegg, pisar Alois Pauer, čuvaja blaga Martin Lovich in Jochan Horlitschegg ter slugi za čiščenje blaga Wenzl Kottek in Joseph Zollner.⁸⁵

Iz hrvaške smeri, torej iz smeri vstopa na Kranjsko, potem ko se je prišlo čez most, se je ograjeni prostor rastela nahajal na desni strani. Področje rastela je bilo razdeljeno na tri dele. Tri četrtine njegove celotne površine je zavzemal z gosto pleteno ograjo obdan prostor za živino, ki so jo na prodaj pripeljali iz Hrvaške. Ostalo je bilo namenjeno dvema približno enako velikima ograjenima prostoroma. V prvega je bil vhod s Karlovške ceste in sicer je bila tu stavba Urada za tridesetnino (*Dreysigstamt*), ki je ob deževnem vremenu služila za zavetje hrvaškim trgovcem in kupcem. Izhod iz tega dela v drugi del – del za živino – je bil namenjen tistim, ki so že opravili nakup in odkoder se je gnalo živino do reke Kolpe, kjer so jo pognali v vodo, tako da je živina bredla vzdolž rečnega brega ob Kolpi navzgor in tako »očiščena«

Oznaniło (SI ZAL LJU 489, f. 348, fol. 200).

⁸⁰ *Laibacher Zeitung*, 4. 8. 1831, št. 62, str. 246.

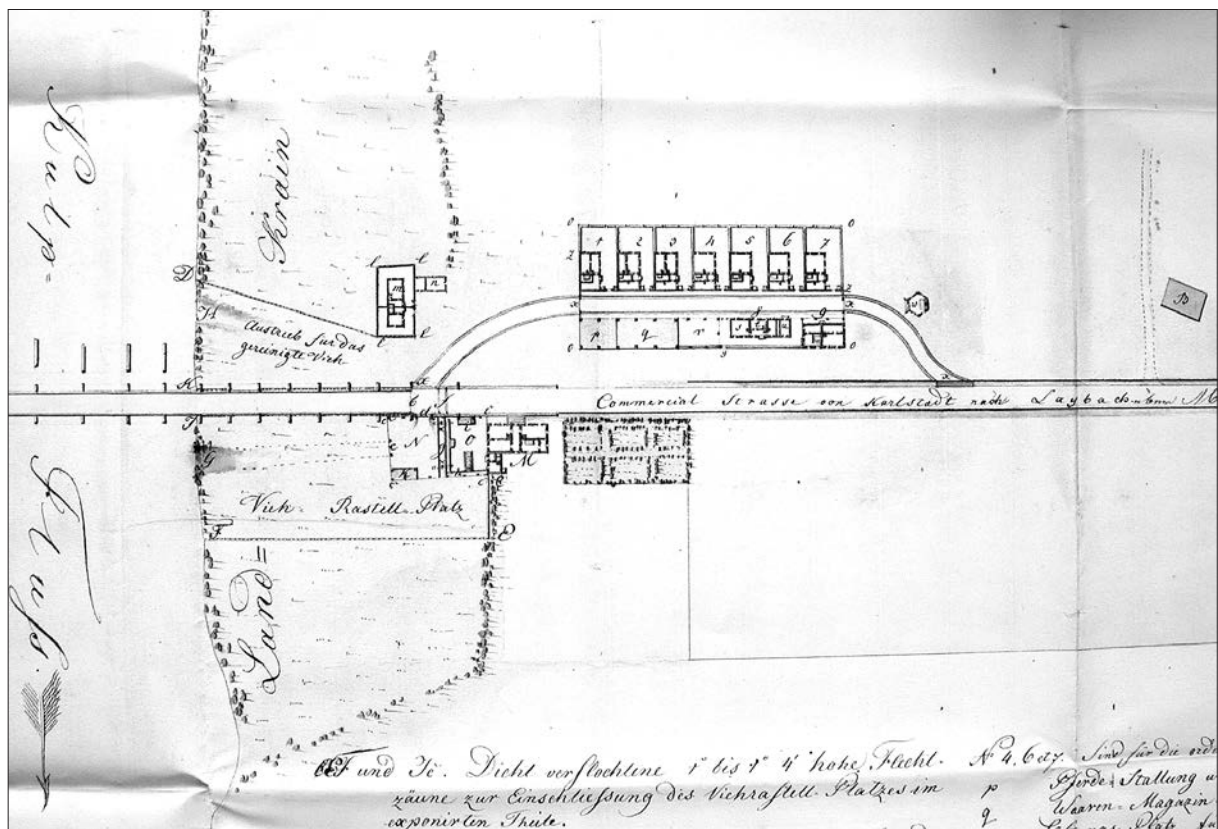
⁸¹ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 246, 247, 249.

⁸² SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 602.

⁸³ SI ZAL LJU 489, fasc. 348, fol. 196, 200; *Laibacher Zeitung*, 9. 8. 1831, št. 63, str. 737–738.

⁸⁴ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (Chol 2), št. 586: *Situations Plan des Emplacements der Contumaz Gebäude an der Kulp-Brücke bey Möttling*.

⁸⁵ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (Chol 2), št. 586: *Personal – Standes Ausweis von k.k. Contumaz Direction zu Möttling*.

Rastel in karantena v Metliki (SI AS 14, Reg. VIII, f. 36 (Chol2), št. 586).

prišla višje ob reki spet na breg v ograjen prostor na levi strani Karlovške ceste. Med obema rastelskima ograjenima prostoroma sta bili postavljeni dvojni pregradi obiti z deskami, nekaj manj kot dva metra oz. en seženj oddaljeni druga od druge, ki sta pregrajevali izpostavljen del s strani ceste. Med pregradama sta bila od enega konca do drugega postavljena dva lesena žlebova podprta s stebri, po katerih so spuščali žito in sol iz izpostavljenega dela proti notranjosti rastela. Tu so izločili vse tuje, »strupene« stvari, s katerimi je bilo prepovedano trgovati. V razdalji treh čevljev, torej skoraj enega metra od notranje pregrade je bila v tretjem, zaprtem (neizpostavljenem) delu rastela še tretja zapornica, pri kateri je sluga čistil manjše stvari, pripeljane s Hrvaške. V istem delu rastela je bila stavba, v kateri so prekajevali pisma, v njej je imel sicer sedež metliški carinski urad. Spodnji del istega dela je bil nekoliko dvignjen in namenjen kranjskim kupcem živine. Iz dvignjenega dela so izbirali živali in sklepali posle s spodaj stoječimi prodajalci.⁸⁶

Od rastela dalje, na desni strani ob Karlovški cesti, je stala stavba siceršnje mitnice, ki je bila preurejena v prostore za direktorja karantene in karantenskega zdravnika. Nekdanjo karantensko stavbo levo od Karlovške ceste so spremenili v stražarnico, ob njej

je stal lesen hlev. Območje karantenskega kompleksa se je, nekoliko odmaknjeno stran od Karlovške ceste, nahajalo na njeni levi strani. S Karlovško cesto je karantenski kompleks v obliki polkroga povezovala stranska cesta. Za prestajanje karantene je bilo na voljo sedem lesenih stavb obdanih z visokim zidom. Prve tri so bile namenjene imenitnejšim potnikom in so bile znotraj razdeljene na več manjših prostorov, tako da so bili moški in ženske ločeni, prav tako je imela svoje prostore tudi njihova služinčad. Koliba številka 5 je bila bolnišnica, po potrebi pa so v zdravstvene namene preuredili še katero od preostalih treh hiš, v katerih so sicer karanteno prestajali navadni potniki. Poleg karantenskih stavb za ljudi so zgradili hleve za konje in vozove ter skladišča za blago. Poseben prostor so uredili za prezračevanje blaga. Zadnji dve stavbi, ki sta služili za bivališče zaposlenih, njihovim skupnim prostorom, sušilnici in prekajevalnici ter karantenski gostilni, sta bili od karantenskih kolib popolnoma ločeni, tako da med ljudmi, ki so prestajali karanteno, in zaposlenimi ni prihajalo do stikov. Slednji so imeli tudi svoj posebni vhod. V bližini kompleksa je stala karantenska kapela ter hiša in gospodarska poslopja v lasti gospe Schebenig, poštno mojstrice iz Metlike.⁸⁷

⁸⁶ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (Chol 2), št. 586.

⁸⁷ Prav tam.

Posledice vzpostavitve zdravstvenega kordona

Posledice zapore meje med Kranjsko in Hrvaško so se odražale po eni strani predvsem v motnjah in upočasnitvi trgovine, po drugi pa v oviranju pretoka ljudi. Oblasti so ljudem svetovale, naj nepotrebno trgovanje in druge poslovne dejavnosti omejijo, saj se s širjenjem trgovskih stikov širi tudi kolera.⁸⁸ Posledice vzpostavitve zdravstvenega kordona niso neposredno prizadele samo ekonomije obmejnega pasu, ampak so jih občutili tudi v notranjosti Kranjske. Policijska poročila okrajnih oblastev postojnskega okrožja razkrivajo javno mnenje (*Stimmung und der herrschende Geist*) med drugim tudi o trgovini, sejmi in gibanju cen živil.⁸⁹ Tako so na območju okrajnega oblastva Snežnik od siceršnjih sedmih letnih sejmov izpeljali tri. Prva dva sejma, v Šentvidu v ponedeljek po prazniku sv. Jerneja (29. avgust) in na Blokah v četrtek, 29. septembra, nista uspela, ker je v času prvega še obstajal zdravstveni kordon, v času drugega pa so od ukinitve kordona pretekli le trije dnevi, tako da iz Hrvaške še niso utegnili prignati živine.⁹⁰ S področja vipavskega okrajnega oblastva so poročali o zvišanih cenah živine, kar so pripisovali oteženi prodaji iz Hrvaške in Ogrske. Razvidno je, da so se ljudje boleznii bali, govorili so o utesnjujočem strahu pred kolero (*die gespannte Furcht von der Brechruhr*). Kordon naj sicer ne bi povzročil padca v gospodarstvu in trgovini, čeprav je nanju z delno zaporo in omejevanjem slabo vplival (*Eine Abnahme in der Agrikultur, Industrie, im Kommerze erfolgte nicht. Aber der bevorstehende Sanität-Kordon dürfte diesfalls Einflüss äussern. Ohne Nachtheilen kann es nicht abgeben, wenn angränzende Ortschaften, Kreise, Provinzen im frühere freie Verkehre theils erschwert, theils abgesperrt werden*).⁹¹ V okrajnem oblastvu Hasberg so zaznali povišanje cen soli in po razpustitvi kordona pocenitev žita in drugih živil.⁹² Okrajno oblastvo Senožče je ugotovilo porast trgovskih dejavnosti po sprostitvi prometa s Hrvaško.⁹³ V okrajnem oblastvu Postojna je trgovina zaradi kordona utrpela nekaj škode, po njegovi ukinitvi so cene občutno padle.⁹⁴ Iz skupnega poročila za postojnsko okrožje je torej razvidno, da so slabši promet z živino poleg splošnemu pomanjkanju denarja pripisali predvsem zdravstvenemu kordonu na meji. Po celotnem okrožju so opazili, da so cene žita in drugih živil po ukinitvi kordona občutno padle, trgovina pa je postala živahnjša (*Das Kommerz schien nach der Auf-*

hebung der gegen Ungarn und Kroatien bestandenen Sanitäts Cordons in etwas aufzuleben).⁹⁵

Zaključek

Zdravstveni kordon proti nalezljivim boleznim je bil na kranjsko-hrvaški meji leta 1831 vzpostavljen zadnjič. Ob naslednjih epidemijah kolere, kar pet jih je zajelo tudi Kranjsko, jih oblasti niso več vzpostavljale. Poleg tega, da le-ti niso uspeli zadržati širjenja kolere, so za oblasti predstavljali izredno velik organizacijski in gmotni napor, ki pa vložene energije in sredstev ni upravičil. Na bližnjo in daljno okolico je zapora meje delovala slabo zaradi oviranja siceršnjega pretoka ljudi in blaga, kar je zaviralno vplivalo predvsem na trgovske tokove in posledično zviševalo cene živil. Ker so oblasti ob naslednjih epidemijah kolere spremenile taktiko obrambe in opustile drag sistem zapore meja, velja obramba proti prvi epidemiji kolere v monarhiji hkrati tudi za zadnje prakticiranje klasičnega boja proti kugi značilnega za 18. stoletje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 14 – Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII
AS 117 – Kresijski urad Postojna
AS 1079 – Zbirka normalij

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura (Reg. I)

ČASOPISNI VIRI

Illyrisches Blatt, 1831.
Laibacher Zeitung, 1831.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Birkner, Othmar: *Die bedrohte Stadt, Cholera in Wien*. Wien: Franz Deuticke, 2002.
Borisov, Peter: *Od ranocelništva do začetkov znansstvene kirurgije na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1977.
Brunton, Deborah: *Dealing with disease in populations: public health, 1830–1880. Medicine Transformed. Health, Disease and Society in Europe 1800–1930* (ur. Deborah Brunton). Manchester: The Open University, 2004, str. 180–207.
Eckstein, Friedrich: *Die epidemische Cholera beobachtet in Pest in den Monaten Juli, August, September 1831*. Pest und Leipzig, 1832.

⁸⁸ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2326.

⁸⁹ SI AS 117, Kresijski urad Postojna, fasc. 13, št. 256.

⁹⁰ SI AS 117, Kresijski urad Postojna, fasc. 13, št. 256: policijsko poročilo okrajnega oblastva Snežnik.

⁹¹ Prav tam, policijsko poročilo okrajnega oblastva Vipava.

⁹² Prav tam, policijsko poročilo okrajnega oblastva Hasberg.

⁹³ Prav tam, policijsko poročilo okrajnega oblastva Senožče.

⁹⁴ Prav tam, policijsko poročilo okrajnega oblastva Postojna.

⁹⁵ Prav tam, policijsko poročilo za postojnsko okrožje.

Gesetze und Verordnungen in Justi-Sache für die Deutschen Staaten der Oesterreichischen Monarchie von den Jahren 1831–1834.

Granda, Stane: Bosanski roparji se ne bojijo vojakov in financarjev. *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800–1860* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 174.

Grmek, D. Mirko: Sanitarni kordon Vojne krajine. *Medicinska enciklopedija*, knjiga V. Zagreb: Leksikografski zavod, 1961, str. 457–460.

Holz, Eva: *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994.

Jankovich, Anton: *Die epidemische Cholera in den Jahren 1817–1832, ihre Wesen, Ursache und rationelle Behandlung*. Ofen, 1832.

Jovin, Slavko: *Epidemija kolere v Vojvodini 1831 godine*. Novi Sad: Matica srpska, 1978.

Kačičnik Gabrič, Alenka: *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače. Problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Arhiv Republike Slovenije, 2004 (Knjižnica Kronike, 8).

Kobal, Franc: O koleri na Kranjskem. *Zbornik Slovenske Matice*, XIII, 1911, str. 61–158.

Koblar, Anton: O človeški kugi na Kranjskem. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 1, 1891, str. 39–55.

Krebs, Gertraud: Die geographische Verbreitung der Cholera in ehemaligen Oesterreich-Ungarn in den Jahren 1831–1916. *Veröffentlichung aus dem Gebiete des Volksgesundheitsdienstes*. LV Band, 6. Heft, Berlin 1941.

Lukács, Ágnes: Az 1831–1832 évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Communicationes ex bibliotheca historiae medicae hungarica*. Budapest, 1966.

Potočnik, Blaž: *Potrebno poduzhenje sa kmeta, kako naj sam sebe in svoje ljudi te strashne bolesni obvaruje, v vprasanjih in odgovorih*. Ljubljana, 1831.

Rannegger, Harald: *Die Cholera in der Steiermark 1831–1836*. Diplomarbeit, Karl-Franzens-Universität Graz, 1989.

Schematismus für das Laibacher Gouvernements-Gebieth im Königreiche Illyrien, Laibach, 1831.

Studen, Andrej: Prva slovenska knjižica o obrambi pred kolero. *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800–1860* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 183–184.

The Cambridge World History of Human Disease (ur. Kenneth F. Kiple). Cambridge: Cambridge University Press, 1994, str. 645–648.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.

Žontar, Josip: *Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713–1716. Prispevek k zgodovini blagovnega prometa in organizacije trgovine na Slovenskem v 18.*

stoletju. Tržič: Muzejsko društvo, 1957 (Knjižnica Muzejskega društva v Tržiču, 1).

ZUSAMMENFASSUNG

Der Abwehrmechanismus zum Schutze vor der ersten Choleraepidemie in Europa

In den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts wurde Europa von der ersten Epidemie der asiatischen Cholera heimgesucht. Zu einer Verbreitung der Krankheit von Asien nach Europa kam es aller Wahrscheinlichkeit nach infolge der Intensivierung von Handels- und Verkehrsbeziehungen zwischen dem englischen Imperium und Indien bzw. infolge der englischen Expansion nach Osten. Der auftretenden Choleraepidemie in der Nähe der Habsburgermonarchie im Jahr 1830 begegneten die Staatsbehörden mit sofortiger Grenzsperr. Zu diesem Zweck errichteten sie zunächst ein System von Sanitätskordons an der Ostgrenze der Monarchie, später, als die Krankheit in der Monarchie selbst ausbrach, auch Kordons zum Schutze einzelner Länder. Das gesamte Abwehrsystem beruhte auf den Vorschriften und der Praxis, die in den vorangegangenen Jahrhunderten bei der Pestbekämpfung herausgebildet worden waren.

Das krainische Abwehrsystem gegen die Cholera aus dem Jahr 1831 war Bestandteil umfassender innerer staatlicher Vorbeugungsmaßnahmen der österreichischen Länder gegen das Eindringen der Cholera Morbus von Ungarn her. Der Ausbau von Sanitätskordons, die an der mährischen Grenze zu Galizien begannen, vollzog sich weiter entlang der niederösterreichischen, innerösterreichischen, krainischen und österreichisch-küstenländischen Grenze zu Ungarn. Der Gesundheitskordon an der krainisch-kroatischen Grenze wurde aufgrund der Zusammenarbeit der Kreis- und Zollbehörden mit dem Militärkommando errichtet. Von der großen Bedeutung der Grenzsperr selbst zeugen hohe Strafen für Übertretungsfälle und standgerichtliche Urteilssprüche. Der Fall der Quarantäneanstalt Metlika (Möttling) zeigt, dass eine straffe Organisationsform solcher Komplexe einerseits nur den Verkehr mit Grundnahrungsmitteln und Vieh zuließ, während sie andererseits die Bewegung der Personen stark einschränkte.

Zum letzten Mal wurde 1831 ein Gesundheitskordon gegen die Ansteckungskrankheiten an der krainisch-kroatischen Grenze errichtet. Bei den darauffolgenden Choleraepidemien – gleich fünf such-

ten auch Krain heim – stellte die Habsburger Macht keine Gesundheitskordons mehr auf. Außer der Tatsache, dass diese die Verbreitung der Cholera nicht aufzuhalten vermochten, erforderten sie von den Behörden einen riesigen Organisations- und Geldaufwand, der die darauf verwendeten Energien und Mittel nicht rechtfertigte. Infolge des behinderten Austauschs von Personen und Waren wirkte sich die Grenzsperrung nachteilig auf die nähere und weitere

Umgebung aus. Behinderungen im Handelsverkehr hatten eine Preissteigerung zur Folge. Da die Behörden beim Ausbruch der nächsten Choleraepidemien die Abwehrtaktik änderten und das teure System der Grenzsperrungen aufhoben, gilt die Abwehr gegen die erste Choleraepidemie in der Habsburgermonarchie zugleich auch als die letzte Anwendung der klassischen für das 18. Jahrhundert charakteristischen Pestbekämpfung.

UDK 616-036.21:616.921.5(497.451)"1918"

Katarina Keber

dr., višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: katarina.keber@zrc-sazu.si

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-2586-4983>

Epidemija v šolskih klopeh*

Primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru

IZVLEČEK

Pandemija španske gripe velja za eno največjih katastrof v človeški zgodovini. V obdobju 1918–1920 naj bi po vsem svetu zbolelo 500 milijonov ljudi in jih po zadnjih ocenah umrlo med 50 in 100 milijoni. Drugi val pandemije gripe je med septembrom in decembrom 1918 prizadel tudi prebivalstvo v slovenskih deželah. Obolevanje učencev in učiteljev za špansko gripo v Ljubljani in v širšem osrednjeslovenskem prostoru je eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je do določene mere dokumentirano in ki neposredno kaže na veliko razširjenost influence. Delež učencev, ki so manjkali pri pouku, je bil v posameznih šolah različen, in sicer v razponu 16–75 % vseh šolarjev. Edini javnozdravstveni ukrep na Kranjskem med epidemijo je bilo enomesečno zaprtje vseh šol najprej v Ljubljani, nato pa še v najbolj prizadetih okrajih na Dolenjskem.

KLJUČNE BESEDE

španska gripa, otroci, šola, pandemije, epidemije, prva svetovna vojna

ABSTRACT

EPIDEMIC ON SCHOOL BENCHES. A CASE OF SPANISH FLU IN 1918 IN CENTRAL SLOVENIA

The Spanish flu pandemic is considered one of the greatest catastrophes in human history. In the period of 1918–1920, the disease infected an estimated 500 million people worldwide and, according to the most recent data, resulted in the deaths of 50 to 100 million. The second wave of the flu pandemic also reached the population of the Slovenian provinces between September and December 1918. Morbidity rates among pupils and teachers in Ljubljana and the wider central Slovenian area are one of the rare aspects of the epidemic that have to some degree been documented and directly point to the wide prevalence of influenza. The rates of school absenteeism varied between 16% and 75% of all pupils. The only public health measure to be implemented in Carniola during the epidemics was a one-month closure of all schools, first in Ljubljana and then in the most severely affected districts in Lower Carniola.

KEY WORDS

Spanish flu, children, school, pandemics, epidemics, First World War

* Prispevek je ponatis iz *Kronike* 65, 2017, št. 1, str. 67–76.

Pandemija španske gripe velja za eno največjih katastrof v človeški zgodovini.* V obdobju 1918–1920 naj bi po vsem svetu zbolelo 500 milijonov ljudi in jih po zadnjih ocenah umrlo med 50 in 100 milijoni oz. od tri do pet odstotkov takratnega svetovnega prebivalstva.¹ Bolezen se je skoraj povsod po svetu v manj kot letu dni razširila v treh valovih. Na severni polobli so jo prvič zaznali spomladi in poleti 1918, drugi val bolezni je zajel ves svet jeseni tega leta, zadnji val pa je sledil spomladi 1919. Umiranje za špansko gripo v drugem valu bolezni je doseglo skoraj vse prebivalstvo in je po vsem svetu trajalo le šest mesecev.² Za Avstro-Ogrsko velja ocena, da je epidemija influence zahtevala okrog 260.000 življenj civilistov.³ Drugi, smrtonosni val bolezni se je v monarhiji začel septembra 1918, višek je dosegel oktobra in novembra, upadel pa je decembra.⁴ Epidemija gripe, ki jo imajo nekateri za edino pravo naslednico epidemije kuge oz. črne smrti v 14. stoletju, je presenetljivo hitro poniknila v ozadje kolektivnega spomina na prvo svetovno vojno kot ena zadnjih kratkih epizod ob njenem zaključku. Dr. Josip Tičar jo je v poljudni knjigi *Boj nalezljivim boleznim* leta 1922 označil za »resno tovarišico azijske kolere in kuge, ki sta tudi v vserazsežnih pohodih ogrožali najširše množice narodov«.⁵

Da je španska gripa močno prizadela tudi prebivalstvo v slovenskih deželah, pričajo množični zapisi umrlih v mrljskih knjigah skorajda vseh slovenskih župnij. Smrtonosni drugi val španske gripe je slovensko območje kot del Avstro-Ogrske prav tako zajel jeseni, septembra 1918, in do konca decembra počasi izzvenel. Različni sočasni posredni viri razkrivajo veliko razsežnost obolenja za to boleznijo in pogosto smrtnost med obolelimi. Zdravstveni statistični podatki, ki bi pričali o obolevnosti in umrljivosti ljudi med epidemijo španske gripe na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem in v Avstrijskem primorju, niso znani, prav tako v tem trenutku ne poznamo niti grobih ocen o prizadetosti civilnega prebivalstva po posameznih deželah. Doslej edina na virih utemeljena slovenska raziskava je diplomska naloga Nine Kalčič, ki je s pomočjo mrljskih knjig ljubljanskih župnij obravnavala mesto Ljubljana. Ugotovila je, da so v kranjskem glavnem mestu med septembrom 1918 in februarjem 1919 zaradi španske gripe umrli 403 ljudje (275 zaradi gripe in 128 zaradi pljučnice). Umrljivost in verjetno tudi obolevnost je bila tu največja oktobra, ko je umrlo 63,77 % vseh umrlih

za špansko gripo v mestu. Pomembnejše ugotovitve Nine Kalčič so, da so bili v Ljubljani najbolj prizadeti mladi odrasli in otroci, da je umrlo več žensk kot moških in da izstopajo ženske med 21. in 30. letom starosti ter otroci do 10. leta starosti.⁶

Ugotavljanje števila umrlih iz mrljskih knjig otežuje različno poimenovanje te bolezni. V mrljski knjigi ljubljanske župnije sv. Jakoba tako najdemo na primer še špansko influenco, špansko bolezen, hripo, špansko hripo, influenco pneumonio in pljučnico, ki je bila pogost neposredni vzrok smrti pri influenci.⁷ V mrljski knjigi Deželne bolnice v Ljubljani je med vzroki smrti navedena pljučnica kot zaplet influence, in sicer z izrazoma pneumonia »španska« in pneumonia bilateralis »španska«.⁸

Uradnega števila obolelih in umrlih ne poznamo, saj influenza na podlagi avstro-ogrške zdravstvene zakonodaje ni spadala med tiste hude nalezljive bolezni, katerih posamezne primere so morali zdravniki prijavljati in podatke sistematično zbirati. V takrat veljavnem Zakonu o zabrambi in zatiranju prenosnih bolezni z dne 14. aprila 1913 oz. v njegovem prvem členu, ki je določal prijavo primerov sedemnajstih nalezljivih bolezni, influence ne najdemo.⁹ Že med epidemijo, 19. oktobra 1918, pa je avstro-ogrsko ministrstvo za ljudsko zdravje (Ministerium für Volksgesundheit) uvedlo obvezo prijave tudi za vse primere pljučnic.¹⁰ Vprašljivo je, ali so ob koncu vojne in skorajšnjem razpadu države te podatke po deželah res začeli zbirati. Vsekakor na ta način zbranih podatkov še nismo našli.

Do leta 1918 je namreč influenza povsod po svetu veljala za nenevarno nalezljivo bolezen. Iz 19. stoletja poznamo vsaj tri epidemije, in sicer v letih 1830–1831, 1833 in prvo natančneje dokumentirano v letih 1889–1890. Čeprav naj bi zadnja v Evropi terjala vsaj 250.000 življenj, torej več kot v vseh epidemijah kolere v 19. stoletju skupaj, je bila ta bolezen nevarna predvsem za ostarele ljudi. Zato se je influence oprijel sloves sicer neprijetne, vendar nenevarne bolezni.¹¹

Raziskovanje epidemije španske gripe leta 1918 v slovenskem prostoru poleg pomanjkljive in slabo ohranjene zdravstvene dokumentacije otežujejo zapletene geopolitične razmere v letih 1918/1919, saj je epidemija izbruhnila ob koncu prve svetovne vojne,

* Članek je bil v krajši obliki predstavljen na 38. zborovanju Zveze zgodovinskih društev Slovenije – Zgodovina izobraževanja, na Ravnah na Koroškem, 30. 9. 2016.

¹ Johnson, Mueller, *Updating the Accounts*, str. 105; Opdycke, *The flu epidemic of 1918*, Introduction.

² Crosby, *Influenza*, str. 810.

³ Schmied-Kowarzik, *War Losses (Austria-Hungary)*, str. 8.

⁴ Prav tam.

⁵ Tičar, *Boj nalezljivim boleznim*, str. 140.

⁶ Kalčič, *Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo [...]«*, str. 30–31; Kalčič, *Španska gripa*, str. 259. Po ocenah Mihe Likarja naj bi španska gripa na območju Jugoslavije terjala več kot 60.000 življenj, gl. Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, str. 126.

⁷ NŠAL, *ŽA Ljubljana – Sv. Jakob*, Matične knjige, M 1891–1920 (prepis).

⁸ NŠAL, duplikat mrljske knjige ljubljanske deželno-bolniške duhovnije, Duhovnijski urad deželne bolnice v Ljubljani, leto 1918. O pljučnici kot vzroku smrti obolelih za gripo gl. Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 227.

⁹ Državni zakonik, let. 1913, št. 67.

¹⁰ ARS, AS 33, reg. 17/8, fasc. I. 1918, št. 35067.

¹¹ Crosby, *Influenza*, str. 809.

221

Letnik 1913.

Državni zakonik

za

kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru.

Kos XXXII. — Izdan in razposlan 25. dne aprila 1913.

Vsebina: **Št. 67.** Zakon o zaobrabi in zatiranju prenosnih bolezni.

67.

Zakon z dne 14. aprila 1913. l.

o zaobrabi in zatiranju prenosnih bolezni.

S pritrditvijo obeh zbornic državnega zbora
zaukazujem tako:

I. Poglavje.

Poizvedba bolezni.

§ 1.

Bolezni, ki se morajo naznaniti.

Bolezni, ki se morajo naznaniti v zmislu tega
zakona, so:

1. škrlatica,
2. difterija (davica),
3. abdominalni legar,
4. griža (disenterija),
5. epidemsko otrpnenje tilnika,
6. porodniška mrzlica,
7. legar z marogami,
8. koze,
9. azijska kolera,
10. kuga,
11. recidivni legar,
12. gobavost (lepra),
13. egiptiško vnetje oči (trahom),
14. rumena mrzlica,
15. vrančni prisad (črtnica),
16. smrkvost,
17. steklost, ter če koga ugriznejo na steklosti
bolne ali steklosti sumne živali.

(Slovenščina.)

§ 2.

Naznanjanje.

Vsak primer obolevnosti na bolezni, ki se mora
naznaniti, smrt osebe, ki je imela tako bolezen,
ter vsaka sumnja take obolevnosti ali take smrti se
mora nemudoma naznaniti občinskemu predstojniku
tiste občine, v koje okolišu biva bolna ali bolni
sumna oseba, ali je umrla, z navedbo imena, starosti
in stanovanja bolne ali umrle osebe in kolikor
mogoče z navedbo imena bolezni. Gola sumnja po-
rodniške mrzlice ne osnuje dolžnosti naznanila.
Razentega se lahko z ukazom občine ali za določen
čas ali za določne bolezni, ki se morajo naznaniti,
zaukaže, da se primeri, ki se morajo naznaniti in ki
se tičejo učenca, učne osebe ali šolskega uslužbenca,
naznanijo šolskemu vodstvu.

Dolžnost naznanila nastopi, čim oseba, ki je
dolžna podati naznanilo, ve, da gre za primer, ki ga

50

Zakon z dne 14. aprila 1913 o zaobrabi in zatiranju prenosnih bolezni (Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 1913).

ko je hkrati prišlo do razpada Avstro-Ogrske in nastanka najprej Države SHS in nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

»Skoraj vse učiteljstvo in mladina je obolela za to boleznijo«¹²

Obolevanje učencev in učiteljev za špansko gripo je eno od redkih dogajanj v zvezi z epidemijo, ki je do določene mere dokumentirano in ki neposredno

kaže na veliko razširjenost te bolezni vsaj v osrednjeslovenskem prostoru. Nasploh so bili šolarji tudi drugod po svetu med najbolj prizadetimi skupinami.¹³ O množičnem obolevanju učencev različnih šol v Ljubljani in v drugih kranjskih okrajih izvemo iz različnih virov. Poleg ohranjenih ljubljanskih šolskih kronik za vojna leta prve svetovne vojne vsebujejo podatke o epidemiji tudi natisnjena glasila nekaterih šol in ohranjena šolska dokumentacija.¹⁴ Dokumen-

¹² ZAL, LJU 401, OŠ Zvonka Runka v Ljubljani, Kronika šišenske osem razredne deške ljudske šole v Ljubljani, šolsko leto 1918/1919, MF 25.

¹³ Phillips, Influenza pandemic, str. 4.

¹⁴ Otroci so za špansko gripo obolevali tudi v drugih slovenskih deželah kot npr. na Koroškem učenci prevajške šole, kjer je špansko gripo prebolelo 26 otrok. Gl. Doberšek, *Vpliv socialnih razmer*, str. 95.

ti, ki pričajo o pojavu gripe med šolajočimi se otroki in mladino na Kranjskem, so ohranjeni tudi v fondu Deželne vlade v Ljubljani, pri čemer gre večinoma za poročila posameznih okrajnih glavarstev.

Iz članka Zdravstvo v Ljubljani, ki je pravzaprav poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju ljubljanskega civilnega prebivalstva s konca oktobra 1918, je razvidno, da so zdravniki močno nalezljivost gripe najprej opazili prav med šolskimi otroki: »[...] Nalezljivost influence je jako velika, morda tako velika, kot pri ošpicah, katero bolezen skoraj vsakdo v svojem življenju nalezje. Ta nalezljivost se je pokazala pri sedanjí epidemiji posebno med šolsko mladino, ko se je izhajajoče od enega obolenja razvilo med njegovimi sošolci celo ognjišče ter so iskre razširjevale in raznašale kal bolezní med druge tako, da se je v najkrajšem času tekom par dni pokazalo na vsaki šoli hiter napredek okužbe. V par dneh primanjkovalo je skoraj v vsakem razredu srednjih in ljudskih šol večje število, do tretjine, oziroma polovice, otrok [...].«¹⁵ V istem članku zasledimo, da je v zadnjih treh oktobrskih tednih leta 1918 v Ljubljani za gripo zbolelo več tisoč oseb. Prevladovali so otroci do 10. leta, mladina od 10. do 20. leta in odrasli do 30. leta. Starejši so za influenco zbolevali le izjemoma.¹⁶ Prizadetost istih starostnih skupin ljudi glede obolevnosti za influenco se, kot kažejo podatki Kalčičeve iz mrliških knjig, prenese tudi na umrljivost.

Natančnejši podatki o razmerah v ljubljanskih šolah, ki jih je zbral ljubljanski mestni fizik (zdravnik) v začetku oktobra 1918, prav tako kažejo na veliko obolevanje med šolskimi otroki.¹⁷ Ker mu šole podatkov niso sporočile na poenoten način, izračun obolevnosti vseh šolskih otrok in dijakov ni mogoč. Izračunamo pa lahko delež obolelih otrok na ljubljanskih ljudskih šolah 2. in 3. oktobra 1918, saj poročilo za to vrsto šol vsebuje tudi podatke o številu vseh učencev v šolskem letu 1918/1919. Na ljubljanskih ljudskih šolah je bilo torej v prvih dneh oktobra bolnih 1.252 učencev oz. 29,7 % vseh šolarjev (vseh je bilo 4.217). Delež učencev, ki niso obiskovali pouka, je bil v posameznih ljubljanskih šolah različen, in sicer v razponu 16–75 % vseh šolarjev.

Kljub temu da podatki¹⁸ za posamezne ljubljanske šole niso bili zbrani sistematično, je njihova objava smiselna, saj iz njih neposredno spoznamo dejansko množično obolevnost med epidemijo:

- I državna gimnazija: 3. oktobra odsotnih 167 dijakov, v posameznih razredih polovica dijakov, sicer 16–20 %;
- II državna gimnazija: 2. oktobra odsotnih 27 % dijakov, v II. c nad polovico, II. b in IV. tretjina dijakov, v vseh drugih razredih posamezni;

- Nemška gimnazija: 3. oktobra v III. razredu odsotnih 75 % (od 18 dijakov), na celém zavodu odsotnih 30 dijakov od 142;
- Moško učiteljskišče: 3. oktobra odsotnih 32 dijakov, v II. letniku tretjina, v III. in IV. letniku nad polovico;
- Mestni dekliški licej: 1. oktobra odsotnih 42 % gojenk;
- Ljudska šola: odsotnih 44 % učencev.

Ljudske šole 2. in 3. oktobra 1918:

- I mestna deška šola: odsotnih 151 od 595 učencev (25,4 %);
- II mestna deška šola: odsotnih 119 od 566 učencev in 3 učitelj (21 %);
- III mestna deška šola: bolnih je 86 otrok od 217 in šolski vodja (39,6 %);
- IV mestna deška šola: bolnih 44 od 226 (19,5 %);
- Nemška mestna deška šola: bolnih 107 otrok od 237 (45,1 %) in 2 učiteljici;
- Mestna slovenska dekliška šola: odsotnih 286 deklic od 975 (29,3 %) in bolnih 8 učiteljic;
- Mestna nemška dekliška šola: bolna 302 otroka od 631 (47,9 %) in 5 učiteljic;
- Šišenska deška ljudska šola: odsotnih 63 dečkov od 354 (17,8 %);
- Šišenska dekliška ljudska šola: odsotnih 94 deklic od 416 (22,6 %).

4. oktober:

- C. kr. obrtna šola: na obeh oddelkih je obolela približno tretjina gojencev;
- Trgovski tečaj na mestnem dekliškem liceju: izostalo je 15 deklic;
- Uršulinske šole, notranje in zunanje: v posameznih razredih je izostala polovica oz. tretjina otrok, v ostalih razredih večje število deklic;
- Šola v Lichtenthurnovem zavodu: v VII razredu odsotnih 16, v drugih razredih skupaj 55 otrok;
- Šola nemškega šolskega kuratorija: bolni sta 2 učiteljici in 66 otrok;
- Nemška privatna šola za dečke (realka): izostalo je 42 otrok od 143;
- Šola nemškega Schulvereina v Sp. Šiški: odsotnih 16 otrok od 95.

Prekinitev šolskega pouka

Na Kranjskem je bil edini uradni javnozdravstveni ukrep v zvezi z množičnim obolevanjem za špansko gripo zaprtje šol oz. prekinitev pouka najprej v Ljubljani, nato pa tudi v drugih šolah. Čeprav je časopisje o množičnem obolevanju šolajočih se otrok v Ljubljani pisalo že konec septembra,¹⁹ je ljubljanski mestni fizik 3. oktobra zaradi velikega obolevanja učencev in dijakov na podlagi že omenjene poizved-

¹⁵ Slovenski narod, 31. 10. 1918, št. 256, str. 5.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ ARS, AS 33, 17/8, 1918, šk. 944, št. 33040, št. 33268.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Slovenski narod, 30. 9. 1918, št. 223, str. 5.

be odredil prekinitev pouka najprej v petnajstih ljubljanskih šolah, 5. oktobra pa še v dodatnih sedmih šolah. Pouk so prekinili najprej do 15. oktobra,²⁰ nato je 12. oktobra ljubljanski mestni magistrat zaradi »razširjenega nastopa influence in dolgo trajajoče rekonvalescence obolelih« sporazumno s c. kr. Deželnim šolskim svetom odredil zaprtje vseh srednjih ter javnih in zasebnih ljudskih šol in vrtcev do vključno 3. novembra 1918.²¹ O prekinitvi pouka je poročalo tudi časopisje, kot npr. *Slovenski narod* in *Učiteljski tovariš* (Glasilo avstrijskega jugoslovanskega učiteljstva): »Vse ljubljanske ljudske in srednje šole ostanejo zaradi španske bolezni, ki se jako hudo širi po Ljubljani zaprte do vstevši 3. novembra.«²² Prav tako so na ljubljanskih obrtno-nadaljevalnih šolah začetek pouka zaradi »močno razširjene španske hripe« prestavili na 10. november.²³

Pouka pa niso prekinili le v Ljubljani, ampak tudi v šolah drugih kranjskih okrajnih glavarstev. Tako so o množični obolevnosti v posameznih krajih Deželni vladi v Ljubljani poročala okrajna glavarstva, in sicer na podlagi podatkov posameznih šol. Okrajno glavarstvo Črnomelj je poročalo za šoli v Bojancih²⁴ in Metliki, kjer je 4. oktobra šolo obiskovala le še tretjina učencev. Tu naj bi otroci za gripo obolevali še posebej množično, nekaj je bilo tudi težjih oblik bolezni s pljučnico. Zbolela sta dva učitelja in 20 učencev.²⁵ Iz časopisja izvemo, da so bile šole v črnomaljski okolici 12. novembra še zaprte, saj je bil »pouk v doglednem času nemogoč [...]«.²⁶ S poukom so v tem okraju spet začeli 21. novembra.²⁷ »Radi španske« so šole zaprli tudi v Krškem.²⁸

Na veliko prizadetost celotnega območja Okrajnega glavarstva Novo mesto kažejo tako časopisni članki kot tudi številna poročila o zaprtju tamkajšnjih šol. Pisci časopisnih člankov opažajo, da so v Novem mestu v začetku oktobra za gripo umirale predvsem ženske, v (Dolenjskih) Toplicah pa naj bi se bolezen širila najbolj med otroki in mlajšimi ženskami. »Španska« se je širila tudi po oddaljenih občinah in vaseh. Kritični so bili do šolskih nadzorstev, ki so dopuščala, da otroci iz okuženih hiš nemoteno obiskujejo šolo.²⁹ Iz Novega mesta so poročali, da je gripa pogosta in da v nekaterih družinah množično zbolevali. Višji okrajni zdravnik dr. Ivan Vaupotič je poročal, da v visokih številkah obolevajo šolski otroci, primeri bolnih pa so tudi med gimnazijci. Zato

je 7. oktobra zahteval takojšnje zaprtje gimnazije in ljudske šole.³⁰ Gimnazijo so 9. oktobra zaprli najprej do 23. oktobra, nato so zaprtje podaljšali do 7. novembra.³¹ Pouk na deški ljudski šoli se je spet začel 11. novembra.³² Dr. Vaupotič je 10. oktobra v tem okraju zahteval še zaprtje šole v Sv. Petru pri Novem mestu (Otočcu), kjer je od 249 šoloobveznih otrok zbolelo kar 190 oz. 76,3 % učencev, oba kateheta in učiteljica.³³ 11. oktobra so zaprli tri šole v Šmihelu pri Novem mestu. Tu je bilo na deški ljudski šoli bolnih 66 oz. 46 % učencev, na dekliški ljudski šoli 42 oz. 91 % in na meščanski šoli 40 oz. 42 % učencev.³⁴ V štirirazredni ljudski šoli v Trebnjem je zdravnik ugotovil, da je od 322 šolarjev 34 % bolnih, pri obisku vsakega od njih pa se je prepričal, da so vsi zboleli za influenco.³⁵ Šolo so 16. oktobra zaprli še v Žužemberku, kjer je v štirirazredni ljudski šoli od 346 učencev zbolelo 79 otrok,³⁶ in v Vavti vasi, kjer je v I. razredu od 101 otroka zbolelo 66 šolarjev, v II. in III. razredu pa zaradi bolezni višjega učitelja in učiteljice sploh niso imeli pouka.³⁷ 17. oktobra so zaprli šolo v Toplicah, kjer je za gripo zbolela več kot polovica vseh šolarjev.³⁸ Dan kasneje so šolo zaprli še v Gabrjah v Občini Brusnice, in sicer zaradi pojava ne le gripe, temveč še škrlatinke in griže.³⁹ V drugi polovici oktobra je sledilo zaprtje šol v Orehovici, Spodnji Nemški vasi, Selu, Zagradcu, Stopičah, Ambrusu, Dobrničah, Brusnicah, Hinju (pri Žužemberku), Beli Cerkvi, Soteski, Gornji Sušici in Žvirčah (pri Žužemberku).⁴⁰ Šole so v novomeškem okraju zapirali še v začetku novembra, kot npr. v Mirni Peči, kjer je zaradi epidemije trpel pouk in je bil šolski obisk zelo nereden.⁴¹ Sledilo je zaprtje šole v Št. Lovrencu, kjer je zbolela tudi učiteljica, v Črmošnjicah, Dol. Karteljevem, kjer je za to boleznijo obolelo že 70 % šolo obiskujočih otrok, in v Prečni, kjer je »šolski obisk skrajno slab in pouk skoraj nemogoč postal.«⁴² Šole so zapirali tudi novembra, v Dvoru in v Podgradu so šoli zaprli 9. novembra, v Podgradu je k pouku prihajala le še desetina otrok.⁴³

Prav tako so vse šole, vključno z gimnazijo, zaprli v Mariboru. V začetku oktobra so ugotavljali, da se bolezen še posebej močno širi v šolah. Do 5. oktobra

²⁰ ARS, AS 33, 17/8, 1918, šk. 944, št. 33040, št. 33268; *Slovenski narod*, 3. 10. 1918, str. 4.

²¹ ARS, AS 33, 17/8, 1918, šk. 944, št. 34024.

²² *Učiteljski tovariš*, 18. 10. 1918, št. 22, str. 5.

²³ *Slovenski narod*, 18. 10. 1918, št. 241, str. 3.

²⁴ ARS, AS 33, 17/8, 1. 1918, šk. 944, št. 32139.

²⁵ ARS, AS 33, 17/8, št. 33103.

²⁶ *Slovenski narod*, 12. 11. 1918, št. 267, str. 4.

²⁷ ARS, AS 33, 17/8, št. 37496.

²⁸ *Slovenski narod*, 31. 10. 1918, št. 256, str. 5.

²⁹ *Slovenski narod*, 7. 10. 1918, št. 229, str. 5; 12. 10. 1918, št. 235, str. 4.

³⁰ ARS, AS 33, 17/8, št. 33231.

³¹ *Dolenjske novice*, 10. 10. 1918, št. 41, str. 163; 7. 11. 1918, št. 45, str. 179.

³² *Dolenjske novice*, 7. 11. 1918, št. 45, str. 179.

³³ ARS, AS 33, 17/8, št. 33781.

³⁴ ARS, AS 33, 17/8, št. 33780.

³⁵ ARS, AS 33, 17/8, št. 34073.

³⁶ ARS, AS 33, 17/8, št. 34563.

³⁷ ARS, AS 33, 17/8, št. 34564.

³⁸ ARS, AS 33, 17/8, št. 34862.

³⁹ ARS, AS 33, 17/8, št. 34863.

⁴⁰ ARS, AS 33, 17/8, št. 35446, 35447, 35448, 35527, 35528, 35529, 35668, 35912, 36039, 36040, 36041, 36042, 36043, 36044.

⁴¹ ARS, AS 33, 17/8, št. 36445.

⁴² ARS, AS 33, 17/8, št. 36446, 36447, 36522, 36523.

⁴³ ARS, AS 33, št. 36906, št. 36907.

je v mariborski gimnaziji zbolelo 140 dijakov, v posameznih razredih so imeli po 20 bolnikov.⁴⁴ Mariborski mestni svet je 19. oktobra odločil, da se v vseh ljudskih in meščanskih šolah ter vrtcih pouk prekine vsaj do 27. oktobra.⁴⁵

Časopisni članki razkrivajo, da so zaradi epidemije šole zapirali tudi drugod, tako v naši bližnji kot tudi bolj oddaljeni sosesčini. Tako so vse nemške in češke šole zaprli v Pragi (najprej med 7. in 20. oktobrom, kasneje do 4. novembra), začetek predavanj na praški univerzi pa se je prestavil na 21. oktober.⁴⁶ V Budimpešti so šole »zaradi močne razširjenosti španske bolezni« prav tako zaprli do 4. novembra.⁴⁷ Dunajski župan je vse ljudske in meščanske šole zaprl 7. oktobra, v mestu pa so hkrati zaprli vsa gledališča in kine.⁴⁸ V kontekstu epidemije španske gripe na Dunaju danes prevladuje mnenje, da so šole zaprli prepozno.⁴⁹ V nekaterih mestih, kot npr. v Seckauu na Štajerskem, so šole ostale zaprte vse do novega leta.⁵⁰ Učenci in učitelji so množično obolevali tudi v Gradcu, od koder so poročali o 40-odstotnem deležu bolnih učencev v nekaterih šolah, ponekod je zbolela kar polovica vseh učiteljev. Zato so v mestu od 9. oktobra šole najprej zaprli za tri tedne, potem podaljšano do 4. novembra. Glede na uradno objavo graškega mestnega sveta pa se je pouk v šolah začel šele z ukinitvijo vseh ukrepov proti gripi, in sicer v ponedeljek, 11. novembra. V Gradcu so bili tako zaprti vsi javni in zasebni vrtci, ljudske, meščanske in srednje šole, obrtne šole, verouk in vse plesne šole. Prepovedane so bile tudi predstave za otroke.⁵¹ O zaprtju šol so časopisi poročali še za Linz,⁵² Beljak⁵³ in Trst, v slednjem so bile šole zaprte od konca oktobra in vsaj do 15. novembra.⁵⁴ V Celovcu so bile šole zaprte vsaj do 4. novembra,⁵⁵ zaprli pa so tudi obe ljudski šoli v Velikovcu.⁵⁶ Šole so bile vsaj med 11. in 26. oktobrom zaprte tudi v Istri,⁵⁷ v Zagrebu so jih zaprli 10. oktobra, dan kasneje tudi v Osijeku in Sarajevu.⁵⁸

Šolski pouk pa je bil med prvo svetovno vojno prekinjan tudi iz drugih razlogov. Pouk v ljubljanskih šolah je bilo težko organizirati zaradi velike koncen-

tracije vojaštva v mestu. Iz šolskih kronik nekaterih ljubljanskih šol je razvidno, da so šole pouk v času vojne izvajale bodisi v manjšem delu šolskih prostorov bodisi v povsem drugih stavbah ali več stavbah naenkrat, in sicer po prilagojenih urnikih, saj je večja šolska poslopja zasedala vojaštvo in vojaške bolnice.⁵⁹ Pouk so ponekod prekinjali tudi zaradi drugih nalezljivih bolezni, kot npr. septembra 1918 zaradi griže in škrlatinke v nekaterih vaseh na Dolenjskem (Biška vas, Zabrdje, Stan in Stara gora).⁶⁰ Na Dunaju so med 14. decembrom 1918 in 7. januarjem 1919 zaprli vse šole zaradi pomanjkanja premoga za kurjavo.⁶¹

Nazaj v šolo

Za šolajoče se otroke pa se je svet med enomesečnimi prisilnimi počitnicami temeljito spremenil. Če so v začetku oktobra zapustili učilnice avstro-ogrskih šol, so se sredi novembra vrnili v šolske razrede nove jugoslovanske države. V času prekinitve pouka zaradi epidemije španske gripe se je končala prva svetovna vojna, razpadla je Avstro-Ogrska in nastala je Država SHS. Da pa je življenje kljub epidemiji burno teklo dalje, nam razkrivajo tudi šolske kronike. Šolska kronika ljubljanske osemrazredne deške ljudske šole v Šiški poroča, da se je mladina kljub zaprti šoli med epidemijo španske gripe 29. oktobra, dan pred razglasitvijo Narodne vlade v Ljubljani, skupaj z učitelji zbrala v šoli in se s šolsko zastavo udeležila slavnostnega sprevoda po Ljubljani.⁶² Velike narodne manifestacije se je na ljubljanskem Kongresnem trgu udeležilo nad 30.000 ljudi.⁶³ Shoda so se udeležile tudi učenke in učiteljice I. dekliške ljudske šole. »Praznično oblečene so se zbrale deklice ob 8h v šolskem poslopju. Vse so se okrasile s slovenskimi trakovi, v rokah so nosile male slovenske zastavice.«⁶⁴ Čeprav je znano, da se je španska gripa po Evropi širila tudi zaradi množičnih shodov po premirju, pa za shod 29. oktobra v Ljubljani vsaj z vidika umrljivosti tega ne moremo trditi. Umrljivost za špansko gripo in pljučnico v Ljubljani je namreč vrh dosegla že sredi oktobra in je nato do srede novembra skokovito upadla.⁶⁵

Glede na različne napovedi o ponovnem začetku pouka na Kranjskem tega verjetno niso začele vse šole hkrati do dneva natančno, pri čemer se zdi, da so poleg epidemije na začetek pouka pomembno vplivale tudi takratne zapletene politične razmere. V časopisu *Slovenski narod* je 9. novembra Poverjenišvo za uk in bogočastje objavilo vest, da se bo pouk

⁴⁴ *Slovenski narod*, 5. 10. 1918, št. 228, str. 5.

⁴⁵ *Grazer Tagblatt*, 17. 10. 1918, str. 2; *Marburger Zeitung*, 20. 10. 1918, str. 2.

⁴⁶ *Grazer Tagblatt*, 6. 10. 1918, str. 2; *Slovenski narod*, 12. 10. 1918, št. 235, str. 4; 19. 10. 1918, št. 243, str. 4.

⁴⁷ *Slovenski narod*, 20. 9. 1918, št. 215, str. 3; 19. 10. 1918, št. 243, str. 4.

⁴⁸ *Grazer Tagblatt*, 8. 10. 1918, str. 6.

⁴⁹ Biwald et al., Spitaler, Lazarette, Hygiene, Wohlfahrt, str. 300.

⁵⁰ *Grazer Tagblatt*, 12. 12. 1918, str. 2.

⁵¹ *Grazer Tagblatt*, 6. 10. 1918, str. 2; 10. 10. 1918, str. 2; 27. 10. 1918, str. 11; 10. 11. 1918, str. 7.

⁵² *Grazer Tagblatt*, 10. 10. 1918, str. 2.

⁵³ *Grazer Tagblatt*, 17. 10. 1918, str. 2.

⁵⁴ *Slovenski narod*, 12. 10. 1918, št. 235, str. 4; *Grazer Tagblatt*, 11. 10. 1918, str. 3; 15. 11. 1918, str. 2.

⁵⁵ *Grazer Tagblatt*, 12. 10. 1918, str. 3; 18. 10. 1918, str. 2.

⁵⁶ *Grazer Tagblatt*, 20. 10. 1918, str. 3.

⁵⁷ Milovan Delić, Vijesti o španjolskoj gripi, str. 177–178.

⁵⁸ Hutinec, Odjeci epidemije »španjolske gripe«, str. 231.

⁵⁹ Gl. Šimac, Keber, *Patria ac humanitati*; *Učiteljski tovariš*, 15. 11. 1918, št. 26, str. 4.

⁶⁰ ARS, AS 33, reg. 17/8, fasc. 1918, št. 30004.

⁶¹ *Učiteljski tovariš*, 13. 12. 1918, št. 28, str. 9.

⁶² ZAL, LJU 401, OŠ Zvonka Runka, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 25.

⁶³ Perovšek, Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, str. 207.

⁶⁴ ZAL, LJU 372, I. dekliška ljudska šola v Ljubljani, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 22.

⁶⁵ Kalčič, Španska gripa, slika 2, str. 260.

Nesramnost.

Risal Henrik Smrekar.

Jetika, sifilis, španska: „Najprej nam in našim sestram odprete vrata in nas bogato gostite, nato nas pa skozi okno vun gonite! S to metlo nas pa ne užugate!“

Upodobitev španske gripe kot Španke s pabljačo (Kurent, 16. 10. 1918, št. 6, v prilogi).

na srednjih šolah in učiteljsišču začel takoj, ko bodo razmere to dopuščale, pouk na ljudskih šolah pa se bo »vršil dalje po krajevnih razmerah«. ⁶⁶ Verjetno se je na večini šol pouk spet začel sredi novembra, saj je bilo 14. novembra v časopisju objavljeno, da se »šolski pouk prične te dni na vseh šolah«. Redni pouk na obeh učiteljskih in državnih obrtni šoli v Ljubljani se je začel 18. novembra. ⁶⁷

Epidemija influence je dobršen del šolske populacije zdravstveno izčrpala, pri čemer je treba upoštevati specifične razmere ob koncu prve svetovne vojne, ko je večini prebivalstva že dalj časa primanjkovalo hrane in drugih osnovnih življenjskih potrebščin. Iz časopisnih člankov dobimo vtis, da je epidemija španske gripe prispevala k večji splošni skrbi za zdravje otrok. Ko so namreč ljubljanske šole znova začele s poukom, so v časopisju pozivali, naj se predvsem iz zdravstvenih razlogov povsod uvede nerazdeljen dopoldanski pouk. Pri dopoldanskem in popoldanskem pouku so namreč otroci morali »štirikrat prekorakati

blatne in snežne ulice, tedaj štirikrat namočiti že itak slabo obutev, štirikrat prezebat v slabi obleki«, kar je slabo vplivalo na njihovo zdravje. »Mladina trpi že tako veliko radi slabe prehrane, sedaj naj se pa izpostavlja še nepotrebni prezebi.« Hkrati bi šole ogrevali le enkrat dnevno, popoldne pa bi jih lahko temeljito zračili. ⁶⁸

Umiranje učencev in učiteljev ljubljanskih šol

Šolske kronike nekaterih ljubljanskih šol vsebujejo tudi podatke o umrlih učencih in učiteljih. Ker nimamo ocen dejanske umrljivosti za špansko gripo niti za Ljubljano niti za posamezne slovenske dežele, teh znanih posameznih primerov ne moremo vpeti v širšo statistično sliko. Brez statističnih podatkov pa primerjave med posameznimi skupinami prebivalstva glede umrljivosti niso mogoče. Kljub temu so ti podatki dragoceni, saj kažejo, da je bila umrljivost za gripo med učenci in učitelji prisotna na številnih šolah. Na šoli v Polju je med epidemijo med 5. ok-

⁶⁶ Slovenski narod, 9. 11. 1918, št. 265, str. 4.

⁶⁷ Slovenski narod, 14. 11. 1918, št. 269, str. 5.

⁶⁸ Slovenski narod, 19. 11. 1918, št. 273, str. 4.

tobrom in 14. novembrom umrlo 6 učencev drugega, petega in šestega razreda. Umrli so tudi učiteljica. »Učiteljstvo in učenci so spremili prerano umrlo učiteljico h prezgodnjemu grobu, kjer se je poslovil v imenu učiteljstva in učencev šolski voditelj [...]«. ⁶⁹ Na prvi dekliški ljudski šoli je za »hribo« zbolelo 300 učenek in 8 učiteljic, ki pa so bile v začetku novembra vse že zdrave. ⁷⁰ V kroniko šole na Prulah so zapisali, da zdravstveno stanje leta 1918 ni bilo posebno ugodno, saj je mladina bolehalo zlasti za špansko gripo, ki je povzročila smrt treh učencev iz prvega, tretjega in četrtega razreda. ⁷¹ V šoli v Zalogu pri Ljubljani je zbolelo 47 učencev in učiteljica, za nalezljivo boleznijo pa je umrl učenec drugega razreda. ⁷² Na današnji osnovni šoli Valentina Vodnika je umrl učenec drugega razreda. ⁷³ Na šoli v Šentvidu je zbolelo pet šestih otrok, španska bolezen pa je »zahtevala tudi nekaj žrtev izmed šolskih otrok«. ⁷⁴

Na šoli Ledina je zaradi gripe umrl učenec IV. c razreda, dva učenca pa sta umrla zaradi griže. »Součenci so položili prezgodaj umrlim in pridnim tovarišem cvetje na grob ter jih spremili v spremstvu svojih učiteljev s šolsko zastavo k zadnjemu počitku k Sv. Križu. Poleg roditeljev, sorodnikov in prijateljev žaluje za njimi tudi I. mestna šola.« ⁷⁵ Zapisnik učiteljske konference III. mestne deške ljudske šole (Vrtača) vsebuje podatek, da kruta španska bolezen tudi temu zavodu ni prizanesla. »Ugrabila nam je mnogoletnega tovariša učitelja dne 15. oktobra 1918, ki je služboval na tukajšnji šoli [...] 7 let in 1 mesec. Bil je miren in dober človek ter nam vsem ljub tovariš [...]«. ⁷⁶ Tudi na šoli v Spodnji Šiški so med epidemijo oboleli skoraj vsi učitelji in mladina. ⁷⁷

Med bolj prizadete šole je spadal Zavod sv. Stanislava v Šentvidu, kjer je zbolelo skoraj 200 učencev in veliko učiteljev, umrlo pa je pet učencev, učitelj, prefekt in sestra usmiljenka. V izveštjih te škofijske gimnazije najdemo natančen zapis: »V začetku meseca oktobra je nastopila v zavodu španska bolezen in se je silno hitro širila, pa v začetku ni bila vide-

ti nevarna. Dne 6. oktobra popoldne pa nenadoma umrje dijak 4. razreda [...]. Dne 7. oktobra je v ljubljanski deželni bolnici umrl dijak 5. razreda [...]. Dne 10. oktobra je umrl prvošolec [...]. Istega dne je umrl dijak 5. razreda [...]. Dne 11. oktobra jutraj pa je Bog poklical v večnost profesorja [...]. Še istega dne po 1. uri popoldne je umrl prefekt [...]. Dne 16. oktobra je umrl dijak 5. razreda [...]. Kot zadnja žrtev silne španske bolezni je 8. decembra umrla sestra usmiljenka.« ⁷⁸

Obolevanje učiteljev in učiteljic med epidemijo je razvidno tudi iz zapisov v *Učiteljskem tovarišu*, kjer so ohranjeni nekrologi umrlih slovenskih učiteljev in učiteljic ter poročila o za gripo umrlih ženah in otrocih posameznih učiteljev. Med nekaterimi objavljenimi vestmi o umrlih učiteljih in njihovih svojcih v času epidemije gripe pa vzrok smrti pogosto ni bil zapisan. V teh primerih se je po eni strani lahko prav tako skrivala gripa, po drugi strani pa je bilo umiranje ljudi v vojnem času tudi iz drugih vzrokov pogostejše kot sicer.

Zaključek

Iz drobcov dokumentov Deželne vlade v Ljubljani, ohranjenih šolskih kronik in šolske dokumentacije ljubljanskih šol ter različnih zapisov v sočasnem dnevnem časopisju lahko nedvoumno sklepamo o veliki razširjenosti epidemije španske gripe med šolskimi otroki in mladino v osrednjeslovenskem prostoru. Na ljubljanskih ljudskih šolah je bila v prvih dneh oktobra bolna skoraj tretjina vseh šolarjev. Delež učencev, ki so zaradi bolezni manjkali pri pouku, je bil v posameznih ljubljanskih šolah v razponu 16–75 % vseh šolarjev. Čeprav so podatki o obolevanju otrok po posameznih šolah razdrobljeni in zbrani nesistematično, očitno potrjujejo ne le obstoj epidemije med otroki in učitelji, ampak epidemijo, ki je jeseni 1918 zajela vse plasti prebivalstva. Zaprtje šol je bil eden od javnozdravstvenih ukrepov v Avstro-Ogrski in edini ukrep, ki so ga oblasti izvedle na Kranjskem. V istem obdobju so šole zaprli tudi v večini sosednjih avstro-ogrskih dežel in mest. Glede na močno razširjenost influence že vsaj v zadnjem tednu septembra 1918, pa se zdi, da so ta ukrep tudi na Kranjskem izvedli prepozno.

Svet se je v času prisilnih počitnic za šolajoče se otroke temeljito spremenil. V času prekinitev pouka med epidemijo španske gripe se je končala prva svetovna vojna, razpadla je Avstro-Ogrska in nastala je Država SHS. Zavedanje o množičnem obolevanju in umiranju med epidemijo je hitro poniknilo v zgoščenem vrvežu dogajanj ob koncu prve svetovne vojne.

⁶⁹ ZAL, LJU 391, OŠ Edvarda Kardelja Ljubljana Polje, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 24.

⁷⁰ ZAL, LJU 372, I. dekliška ljudska šola v Ljubljani (pri sv. Jakobu), šolska kronika za leto 1918/1919, MF 22.

⁷¹ ZAL, LJU 370, OŠ Prule, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 21.

⁷² ZAL, LJU 367, OŠ Zalog pri Ljubljani, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 21.

⁷³ ZAL, LJU 230, OŠ Valentina Vodnika, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 19.

⁷⁴ ZAL, LJU 406, OŠ Franc Rozman Stane, Ljubljana Šentvid, šolska kronika za leto 1918/1919, MF 27.

⁷⁵ SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ledina, Letno poročilo I. mestne šestrazredne ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1918/1919.

⁷⁶ ZAL, LJU 233, OŠ Vrtača, III. mestna deška ljudska šola v Ljubljani, Zapisnik II. redne učiteljske konference z dne 27. novembra 1918.

⁷⁷ SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa šole Sp. Šiška, kronika šole iz leta 1939.

⁷⁸ XIV. izveštje škofijske gimnazije v zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskem letu 1918/19, str. 16–18. Šimac, Keber, *Patriae ac humanitati*, str. 151.

Epidemija pa je ostala pozabljena tudi v kontekstu kolektivnega spomina na prvo svetovno vojno.⁷⁹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 33, Deželna vlada v Ljubljani (1861–1929).

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŽA Ljubljana – Sv. Jakob, Matične knjige, M 1891–1920 (prepis),
Mrliška knjiga ljubljanske deželno-bolniške duhovnije (duplikat), leto 1918.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 230, OŠ Valentina Vodnika,
LJU 233, OŠ Vrtača,
LJU 367, OŠ Zalog pri Ljubljani,
LJU 370, OŠ Prule,
LJU 372, I. dekliška ljudska šola v Ljubljani,
LJU 391, OŠ Edvarda Kardelja Ljubljana Polje,
LJU 401, Osnovna šola Zvonka Runka v Ljubljani,
LJU 406, OŠ Franc Rozman Stane, Ljubljana Šentvid.

SŠM – Slovenski šolski muzej

Dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ledina
Dokumentacijska zbirka, mapa šole Sp. Šiška

ČASOPISI

Dolenjske novice, 1918.

Grazer Tagblatt, 1918.

Kurent, 1918.

Marburger Zeitung, 1918.

Slovenski narod, 1918.

Učiteljski tovariš, 1918.

TISKANI VIRI

Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, let. 1913.

XIV. izvestje škofijske gimnazije v zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskem letu 1918/19.

LITERATURA

Biwald, Brigitte et al.: Spitäler, Lazarette, Hygiene, Wohlfahrt. *Im Epizentrum des Zusammenbruchs. Wien im Ersten Weltkrieg* (ur. Alfred Pfoser, Andreas Weigl). Wien: Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wienbibliothek im Rathaus, Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2013.

Crosby, Alfred W.: Influenza. *The Cambridge world history of human disease* (ur. Kenneth F. Kiple). Cambridge: Cambridge University Press, 1999, str. 807–811.

Doberšek, Karel: Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1929.

Hutinec, Goran: Odjerci epidemije »španjolske gripe« 1918. godine u hrvatskoj javnosti. *Radovi*, vol. 38, 2006, str. 227–242.

Johnson, Niall P. A. S., Mueller, Juergen: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 »Spanish« Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of medicine*, 2002, str. 105–115.

Kalčič, Nina: Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo in je ugodno vreme, tedaj je zrno veliko, zrno je debelo in močno. Ravnotako tudi influenčni bakterije. Kadar pridejo zanje ugodne razmere, tedaj se namnože in okrepe, da ne omagajo zlepa«, diplomatska naloga, Oddelek za zgodovino FF UL, Ljubljana, 2001.

Kalčič, Nina: Španska gripa=Spanish flu. *Zdravstveno varstvo*, let. 41, št. 7–8, 2002, str. 257–262.

Likar, Miha: *Usoda nalezljivih bolezni*. Ljubljana: DZS, 1981.

Milovan Delić, Iva: Vijesti o španjolskoj gripi u puljskom dnevniku Hrvatski list. *Tabula*, 12, 2014, str. 173–182.

Opdycke, Sandra: *The flu epidemic of 1918, America's Experience in the Global Health Crisis*. New York: Routledge, 2014.

Perovšek, Jurij: Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941* (ur. Marjan Drnovšek, Drago Bajt). Ljubljana: Nova revija, 2005, str. 207–208.

Phillips, Howard: Influenza Pandemic. 1914–1918–online *International Encyclopedia of the First World War* (ur. Ute Daniel et al.). Freie Universität Berlin, Berlin 8. 10. 2014. DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10148>.

Schmied-Kowarzik, Anatol: War Losses (Austria-Hungary). 1914–1918–online *International Encyclopedia of the First World War* (ur. Ute Daniel et al.). Freie Universität Berlin, Berlin 17. 9. 2016. DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10964>.

Šimac, Miha in Katarina Keber: *Patriae ac humanitati: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

Tičar, Josip: *Boj nalezljivim boleznim*. Ljubljana: Tiškovna zadruga v Ljubljani, 1922.

⁷⁹ Dodatni članki o španski gripi v slovenskih deželah so bili objavljeni v *Acta Histriae* 28, 2020, št. 1: Katarina Keber, »O španski bolezni, hripi posebne vrste«. Ljubljanska izkušnja s pandemijo španske gripe, str. 41–58; Urška Bratož, Vojna, lakota in bolezen: po sledih španske gripe v Kopru, str. 21–40, in Miha Seručnik, Pandemija španske gripe med Kranjsko in Istro – možnosti in omejitve digitalnih pristopov, str. 1–21.

Zupanič Slavec, Zvonka: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891–1967)*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

S U M M A R Y

Epidemic on school benches: a case of Spanish flu in 1918 in Central Slovenia

The Spanish flu pandemic is considered one of the greatest catastrophes in human history. In the period of 1918–1920, the disease infected an estimated 500 million people worldwide. According to the most recent data, it resulted in the deaths of 50 to 100 million or, rather, three to five percent of the world's population. The pandemic reached all parts of the globe in three separate waves within less than a year. In the northern hemisphere, it was first detected in the spring and summer of 1918; the second wave spread across the globe in the autumn that same year, followed by the last wave in the spring of 1919. As regards Austria-Hungary, the influenza epidemic took about 260,000 civilian lives. Its deadly second wave hit the monarchy in September 1918, reached its peak in October and November, and subsided in December that same year.

Research on the Spanish flu epidemic of 1918 in the Slovenian territory is made difficult by the lack-

ing and poorly preserved health care documentation as well as by the complicated geopolitical situation in 1918/1919, since the epidemic erupted at the very end of the First World War, concurrently with the disintegration of Austria-Hungary and the establishment of the State of SHS and later Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Morbidity rates among pupils and teachers are one of the rare aspects of the epidemic that have to some degree been documented and directly point to the wide prevalence of influenza across the Slovenian territory. In the early days of October 1918, schools in Ljubljana reported 1,252 ill pupils or, rather, 29.7% of all school-children. School absenteeism varied between 16% and 75% of all pupils. The only public health measure that was implemented in Carniola during the epidemic was a one-month closure of all schools, first in Ljubljana and then in the most severely affected districts in Lower Carniola. In light of the mass outbreak of the Spanish flu among pupils and students, the Ljubljana city physician in Ljubljana suspended classes on 3 October 1918. On 12 October, the City Magistrate, alongside the Imperial-Royal Provincial School Council, decreed the closure of all secondary, public and private schools as well as kindergartens until (and including) 3 November 1918. The majority of schools reopened in mid-November. However, after one month of government-imposed holiday, school-children found themselves in an entirely new world. In the beginning of October, they still sat on the benches of Austro-Hungarian schools and in mid-November returned to schools of the newly created Yugoslav state.

Urška Bratož
Luka Hekič
Monika Kropej Telban
Boris Golec
Katarina Keber

KRONIKA

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)
UDK 94(497.4)